

Universitat de Girona

EL PROGRAMA ICONOGRÀFIC DE L'ATTIDEION DEL CAMPO DELLA MAGNA MATTER A OSTIA

David VIVÓ CODINA

ISBN: 978-84-694-2105-5

Dipòsit legal: GI-289-2011

<http://hdl.handle.net/10803/7859>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

UNIVERSITAT DE GIRONA
Departament de Geografia, Història i Història de l'Art

EL PROGRAMA ICONOGRÀFIC DE L'ATTIDEION
DEL
CAMPO DELLA MAGNA MATER
A OSTIA

Tesi Doctoral

Doctorand:
DAVID VIVÓ i CODINA

Director:
JOSEP M. NOLLA i BRUFAU
Catedràtic d'Arqueologia

Girona, setembre de 1998

Als meus pares

Agraïments

Primerament, a Josep M. Nolla que, estoïcament, ha dirigit aquest treball fins el seu inacabable final i, també, a Ricardo Mar i Joaquín Ruiz de Arbulo que m'han ajudat sempre que ho he necessitat, així com a Lluís Palahí, sempre després i desinteressat. També cal agrair a la *soprintendente* d'Ostia Antica, A. Gallina Zevi, totes les facilitats que em va donar, a Joan Carbonell la seva feina als arxius vaticans, a Paolo Liverani l'accés als Museus Vaticans, a Isabel Rodà pels seus suggeriments i a Marta Morera que em va aconseguir la bibliografia més difícil. Cal recordar, també, a l'equip de les excavacions d'Ostia, Lluís, Pere, Joan, Sandra i Ferran, l'esforç dels quals vaig aprofitar per fer aquest treball i, sobretot, a l'Òscar que em va viciar, així com a tots els que han hagut de suportar tots els meus mals humors durant el transcurs d'el.laboració. Una menció especial mereixen els *custodes* del museu d'Ostia, que hem van posar tots els impediments possibles però sempre amb una gran simpatia i a Giancarlo Conti que em va alimentar tant bé.

Finalment, el meu agraïment més especial a Marisa, que em va servir d'ancora durant aquest periple i a qui li dec tot.

INTRODUCCIÓ

INTRODUCCIÓ

En els darrers anys de la dècada dels 30 el jaciment d'Ostia Antica va ser sotmès a una intensa activitat arqueològica, promoguda pel Duce, de cara a l'exposició universal de Roma. Dins d'aquestes campanyes d'actuacions es va reempendre les velles excavacions en el sector conegut com a *Campo della Magna Mater*. Així es va poder descobrir, a part del temple de Cíbele, ja conegut, el santuari de Bellona i l'*Attideion*, essent aquest últim, una troballa excepcional, en conservar bona part de la decoració estatuària original, molt interessant alhora d'estudiar, pràcticament intacte, un edifici religiós dels, encara poc coneguts, cultes "mistèrics".

Malauradament, l'esforç de portar a terme aquesta tasca monumental va fer que el treball d'excavació, fet per obrers i supervisats pel soprintendente Guido Calza, moltes vegades es limités a un simple buidatge i recollida de troballes. En aquest sentit, si les excavacions de l'*Attideion* s'haguessin fet de manera sistemàtica i científica aquest treball no hauria tingut sentit.

L'objectiu del present estudi és la restitució de cada peça dins l'edifici i l'estudi artístic i religiós del seu programa iconogràfic, amb especial menció a la actuació de *Caius Cartilius Euplus*. Tal com volem demostrar, aquest personatge és el responsable de la construcció i decoració de l'*Attideion*, probablement a imitació d'exemples orientals i més concretament de Cízic. Així veurem com la decoració escultòrica no es limita a un efecte d'embelliment, més o menys relacionat amb el culte a Atis, sinó que compleix una funció activa amb diferents funcions i nivells de lectura.

El treball consta de tres parts. La primera, de caire contextualitzador, presenta una breu introducció a la història d'Óstia i una anàlisi i evolució dels cultes de Cíbele i Atis. La segona, és la presentació de les dades, amb una descripció arqueològica del *Campo della Magna Mater*, amb la història de les diferents actuacions i l'evolució dels seus diferents edificis, un inventari de la epigrafia recollida a l'indret, amb una anàlisi de les persones i associacions vinculades a aquest santuari, i un inventari escultòric. Finalment, la tercera part consistirà en un estudi exhaustiu de l'*Attideion* i del seu programa iconogràfic. També s'ha inclòs un apèndix on s'analitza la iconografia del sacerdoti metràc.

ÍNDEX

INDEX

I. Introducció a Ostia	1
Els orígens i l'època republicana	1
La primera època imperial i la construcció de <i>Portus</i>	7
La nova Ostia	9
El baix imperi i la decadència d'Ostia	11
II. El mite de Cíbele i Atis	14
Els Orígens del culte a Anatòlia	17
Cíbele a Grècia	21
Cíbele a Roma	25
Cíbele en l'alt imperi	33
El taurobolium	38
III. El Campo della Magna Mater	44
La topografia del santuari	47
El temple de Cíbele i la part occidental del santuari	48
L' <i>Attideion</i> i la part oriental del santuari	55
La façana del Campo della Magna Mater	66
IV. Corpus epigràfic	69
<i>Dendrophori</i>	71
<i>Cannophori</i>	92
<i>Hastiferi</i>	99
Tauroboliats	110
Altres inscripcions	114
Els <i>Dendrophori</i>	118

Els <i>Cannophori</i>	125
Els <i>Hastiferi</i>	125
V. Inventari escultòric	132
VI. Interpretació de l'<i>Attideion</i> i del seu programa iconogràfic	205
El recinte iniciàtic.....	205
L' <i>Attideion</i> i el seu programa iconogràfic.....	222
Caius Cartilius Euplus i l' <i>Attideion</i>	227
El programa iconogràfic.....	235
Les donacions votives	255
Els Moments finals del santuari.....	259
VII. Sobre un retrat d'Antínous	
 i la iconogafia del sacerdoci metròac	263
VIII. Bibliografia	284
IX. Figures	307

I. INTRODUCCIÓ A OSTIA

I- INTRODUCCIÓ A OSTIA

Els orígens i l'època republicana

Ostia es troba situada en la desembocadura del riu Tíber en una zona, originàriament, d'aiguamolls i salines enfront el Mar Tirrè. Precisament aquesta posició privilegiada en el control de les boques del Tíber¹, i, per tant, de l'accés fluvial cap a Roma, fou el que afavorí la fundació de la colònia, primerament com un punt de control estratègic i, més endavant, assolint el seu màxim esplendor com a port natural de Roma.

Donada la importància de la ciutat i dels seus estrets lligams amb Roma, els orígens llegendaris d'Ostia són quasi tan remots com els de la mateixa *urbs*, essent atribuïts a la figura mítica del quart rei romà, *Ancus Marcius*. Aquest fet va quedar recollit tant a les fonts² com a la mateixa epigrafia de la ciutat³, lligant l'origen de la ciutat, principalment, al control de les salines que hi havia en aquest indret.

Tanmateix l'arqueologia no ha pogut testimoniar mai cap presència en l'indret, si més no amb prou entitat, més enllà de principis del s. IV a.C. cosa que fa pensar que no hi hagués una hipotètica Ostia, "reial" o "alt republicana", segurament un llogarret dedicat al control i explotació de les salines, en algun lloc proper encara no trobat, ja que, llegendes a part, semblen ser ben testimoniades les importacions de

¹ El nòm de la ciutat podria venir d'aquest mateix fet, ja que *Ostia* o *Ostiae* etimològicament s'assembla molt a *Ostium*, literalment "porta", "entrada" o "desembocadura" (PAVOLINI, 1986, p.3).

² Ennius, *Ann.* II,22; Cicerò, *De Rep.* II, 5 i 33; Tit Livi, I, 33,9; Dionís d'Halicarnàs, III, 44,4; Plini, *Nat.Hist.* XXXI,89.

blat ja sigui de les colònies gregues de Sicília i de la Magna Grècia⁴ o de l'òrbita cartaginesa⁵ durant el s. V a.C.

A partir del 396 a.C., amb la conquesta de Veies, aquest panorama canvià radicalment, ja que amb un control directe i efectiu sobre tot el territori nord-occidental de Roma, l'explotació de les salines es traslladà a la riba dreta del riu, molt més productiva⁶. Aquesta nova conjuntura replantejà, de nou, la funció d'Ostia, o si més no de l'indret, cap a una nova situació, principalment estratègica i de control de les boques del Tíber⁷.

La primera presència arqueològica es pot testimoniar a partir de la primera meitat del s.IV a.C., encara que no sembla ser un establiment fix, cosa que no passarà fins a la segona meitat d'aquesta centúria, sense que es pugui precisar més, quan aparegué, veritablement, la primera colònia d'Ostia⁸. És aquesta la implantació d'una petita ciutat rectangular de tipus castramental, de 194 x 125,7 m., planificada ortogonalment entorn de dos eixos principals, el *Cardo Maximus* i el

³ S 4338 "A(NCO) / MAR(CIO) / REG(I) / QUART(O A R(OMUL(O) / QUI A(B URBE C)ONDIT(A / PRI)MUM COLON(IAM / -) DEDUX(IT). Finals del s. III a.C. (MEIGGS, 1973, p.16).

⁴ (PAVOLINI, 1986, p.4).

⁵ (MEIGGS, 1973, pp.18 i 479) Aquest autor, malgrat no negar les importacions gregues relacionades amb les fonts (Livi, II,34, 2-5; Dionís d'Halicarnàs, VII, I, 3-6) fa valer també el text de Polibi (III,22) on s'explicita el primer tractat entre Roma i Cartago, de cabdal importància, per a l'autor, ja que reforça la posició de Roma envoltada d'un entorn hostil dins del qual hi ha, segurament, les colònies gregues.

⁶ Tit Livi, VII, 19,8.

⁷ Entorn a mitjan s. IV a.C. tota aquesta zona va ser l'escenari de conflictes, especialment contra flotes gregues que assetjaven la costa (Tit Livi, VII, 25,4). Tanmateix els conflictes no deuen passar de tensions, ja que Livi explicita que ni els grecs lluitaven a terra ni els romans al mar (VII,26,13). Dins d'aquest context es pot entendre perfectament la fundació de la colònia.

Decumanus Maximus, i envoltada per una sòlida muralla feta de blocs de *tufo* de Fidene⁹. Malgrat això no es coneix pràcticament res d'aquesta primera ciutat, especialment de la situació del fòrum i del seu temple dedicat a la tríade capitolina, cosa que ha fet pensar que aquesta no fos veritablement una colònia sinó solament una fortificació depenent de Roma¹⁰. Tanmateix, l'elecció de l'indret no sembla ser aleatòria, ja que, a part de la seva disposició en l'angle dret format pel mar Tirrè i la desembocadura del Tíber i, per tant, controlant l'entrada al riu, el *castrum* sembla ser que va ser bastit sobre l'encreuament de dues vies terrestres d'origens remots, concretament la via paral·lela a la costa, que comunicava *Laurentum* amb el mar, la *Via Laurentina*, i, perpendicular a aquesta, el vell camí que anava des de les salines de la desembocadura fins a l'Adriàtic, la *Via Salaria*, que a partir d'aquest moment serà anomenada, en el seu tram fins a Roma, com a *Via Ostiense*¹¹. Poca cosa més se sap d'aquesta fortificació a excepció de la importància creixent que va prenent respecte al seu port i, especialment, a la flota, un fet que s'ha de posar en relació a les creixents tensions envers Cartago¹².

⁸ (MEIGGS, 1973, pp.21-22).

⁹ Solament queden algunes de les restes d'aquesta muralla, principalment la seva paret oriental i les dues portes sobre el *Decumanus* (PAVOLINI, 1983, pp. 76 i 110).

¹⁰ (POHL, 1983).

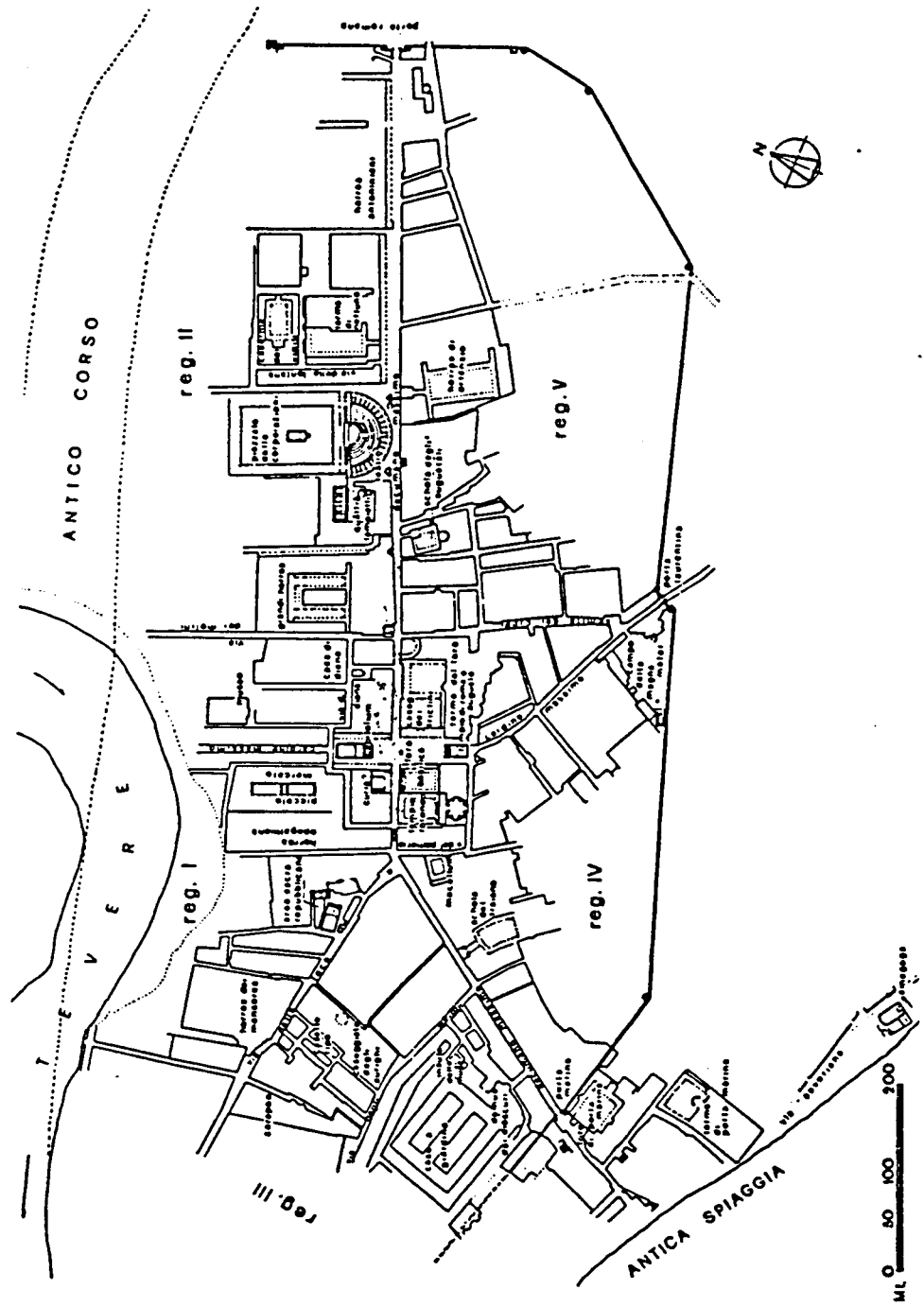
¹¹ Tot aquest traçat viari, anterior a la fundació de la colònia, es pot observar en l'eixample de la ciutat més entllà del *castrum*, així es pot comprovar bé tant en el *Decumanus Maximus*, que es desvia cap a *Porta Marina* i la platja (les antigues salines) com al *Cardo Màximus* on, en la seva meitat meridional, es desvia cap a la *Via Laurentina*, mentres que en la part septentrional del vell camí va cap a la desembocadura per la *Via delle Foce*.

¹² En aquest sentit s'ha de fer notar que una de les poques mencions que les fonts dediquen a Ostia, en aquesta època, és que la ciutat esdevé la seu d'un dels *quaestores classici* (encarregat de les finances de la flota) en el 267 a.C. També Meiggs, malgrat les referències directes, posa en relació Ostia amb l'enorme esforç que fa Roma durant la primera guerra púnica i les seves conseqüències (MEIGGS, 1973, pp.24-27)

Un cop acabada la segona guerra púnica Ostia continuarà tenir un rol important com a base naval, però aquest quedarà rapidament superat per la seva activitat comercial, principalment pel comerç del blat. Aquest fet s'ha d'inserir dins de les conseqüències de les lluites amb Annibal, sobretot dins la mateixa Itàlia, que van provocar un empobriment considerable del camp, especialment en el centre d'Itàlia, i alhora un gran augment de població a la ciutat de Roma provocada per l'afluència massiva d'immigrants itàlics empobrits, així com, també, un considerable augment d'esclaus provinents, principalment del botí de guerra. Aquesta situació va provocar greus caresties de blat a l'*urbs* i la necessitat de la importació de grans quantitats de blat, principalment de les noves províncies de Sicília i Sardenya. En tots aquests factors, Ostia jugarà un paper determinant com a centre canalitzador del cereal destinat a Roma, sempre, però, en competència amb Puteoli, i, també, del creixent comerç envers les noves províncies orientals. Així doncs, el petit *castrum* original es veurà ultrapassat per tota aquesta activitat comercial fent-lo expandir-se molt més enllà del *pomerium* original i adaptant les seves necessitats a una infraestructura volcada principalment cap al comerç. Malauradament no es coneix gairebé cap construcció d'aquest tipus a Ostia¹³, però les fonts de l'època parlen d'una important activitat edilícia en la zona portuària de la ciutat de Roma¹⁴, fora de la *Porta Trigemina*, que era la destinació final de tots aquests productes distribuïts des d'Ostia Tíber amunt, per la qual cosa es pot deduir una activitat edilícia semblant a Ostia.

¹³ S'han de tenir en compte, però, tota una sèrie de murs adossats a les muralles orientals del *castrum* datats del s. II a.C. (PAVOLINI, 1983, p.77) així com diverses estructures residuals entorn dels eixos principals (MEIGGS, 1973, p.32), que demostren tan del creixement urbanístic de la ciutat com l'amortització d'aquestes mateixes muralles.

¹⁴ (MEIGGS, 1973, pp. 30-31) Principalment es parla de la construcció de *porticii* i *emporiae*.

Plànol d'Òstia Antica (de PAVOLINI, 1986).

A partir dels inicis del s. I a.C. la ciutat torna a entrar en les fonts dins dels conflictes de la guerra social. La disputa del seu control, per part tant de Marius com de Sul·la, indiquen la importància que tenia Ostia respecte a Roma i especialment en el seu proveïment de blat. Així se sap que les tropes de Marius varen prendre la ciutat amb un atac de la cavalleria el 87 a.C.¹⁵. i que tres anys més tard també Sul·la la va conquerir¹⁶. Aquests dos fets, a part de la importància bèl·lica que puguin tenir el que demostren és que a inicis del s. I a.C. la ciutat havia crescut tant que havia ultrapassat de llarg, i segurament amortitzat, les velles muralles del *castrum*, prova de la seva enorme activitat comercial.

Una conseqüència decisiva d'aquests atacs fou la construcció de les noves muralles, que a partir d'aquest moment es convertiren en una referència capital per la topografia de la ciutat alhora que, segurament, comportaren la creació d'un nou govern no tan dependent de Roma com fins aleshores. Ara per ara, aquelles muralles estan datades amb fiabilitat, però en base a la tècnica constructiva¹⁷ s'ha proposat una cronologia flexible entre el 150 a.C. i el 60 a.C.; tanmateix, generalment han estat acceptades com a una construcció sil·lana d'entorn l'any 80 a.C.¹⁸ i com a tals són denominades. Tanmateix aquesta cronologia ha estat

¹⁵ (Tit Livi, *Ep.* 79; Apià, *BC*, I,67,5.)

¹⁶ (Apià, *BC*, I,88,7.)

¹⁷ Concretament *opus quasi-reticulatum* en l'exterior i *opus caementicium* en l'ànima.

¹⁸ (CALZA *et alii*, 1953, p.79). La cronologia sil·lana de les muralles no es pot assegurar amb rotunditat però sí que s'han fet esforços per datarla en base a referències indirectes (MEIGGS, 1973, pp. 34-36).

recenment discutida i s'hauria de rebaixar com a mínim fins a mitjans del s.I a.C.¹⁹. Aquestes noves muralles tancaven un recinte de 69 hectàrees²⁰ i s'obrien a les vies principals amb tres portes, la *Porta Marina* i la *Porta Romana* sobre el *Decumanus*, aquesta última sobre la *Via Ostiense*, i la *Porta Laurentina* al final meridional del *Cardo*²¹.

D'aquesta època tardo-republicana pràcticament no en queden restes de construccions a excepció d'alguns edificis sacres, concretament dos conjunts a l'entorn del recinte del *castrum*, els anomenats *quattro tempieti republicani*, a l'est d'aquest i el santuari d'Hèrcules, a l'oest. Probablement en aquesta època Ostia presentaria una fesomia semblant a la de Pompeia, amb una majoria de cases privades d'expansió horitzontal²².

¹⁹ En aquest sentit hi ha dues noves dades, en fase d'estudi encara i per tant inèdites, però que són prou concluent. La primera és una nova interpretació de l'epigrafia de la *Porta Romana* feta per Fausto Zevi, a qui li dec la gentilesa de la informació, atribuint la porta a l'acció del tribú Clodi. L'altre són les recents excavacions a la *Porta Laurentina*, per l'equip que ha excavat al *Campo della Magna Mater*, i que ha datat aquesta porta entre meitats del s. I a.C. i meitats del s. I d.C.

²⁰ No totes ocupades, sembla que la màxima àrea construïda varen ser 50 ha. (PAVOLINI, 1986, p.10).

²¹ Donada la topografia d'Ostia tota la part septentrional de la ciutat dóna al Tíber i, per tant, aquesta zona, ocupada per les dressanes i molls, no tindria ni muralla ni porta.

²² És a dir cases d'atri i/o peristil i anomenades així per diferenciar-les de les cases d'expansió vertical, blocs de pisos, que seran els característics d'Ostia en època imperial (MAR, 1988).

Poca cosa més es coneix de la Ostia tardo-republicana a part del creixent enriquiment de la ciutat, especialment després de la pacificació del Mediterrani, en mans de Pompeu, i la reorganització de les flotes de blat²³.

La primera època imperial i la construcció de *Portus*

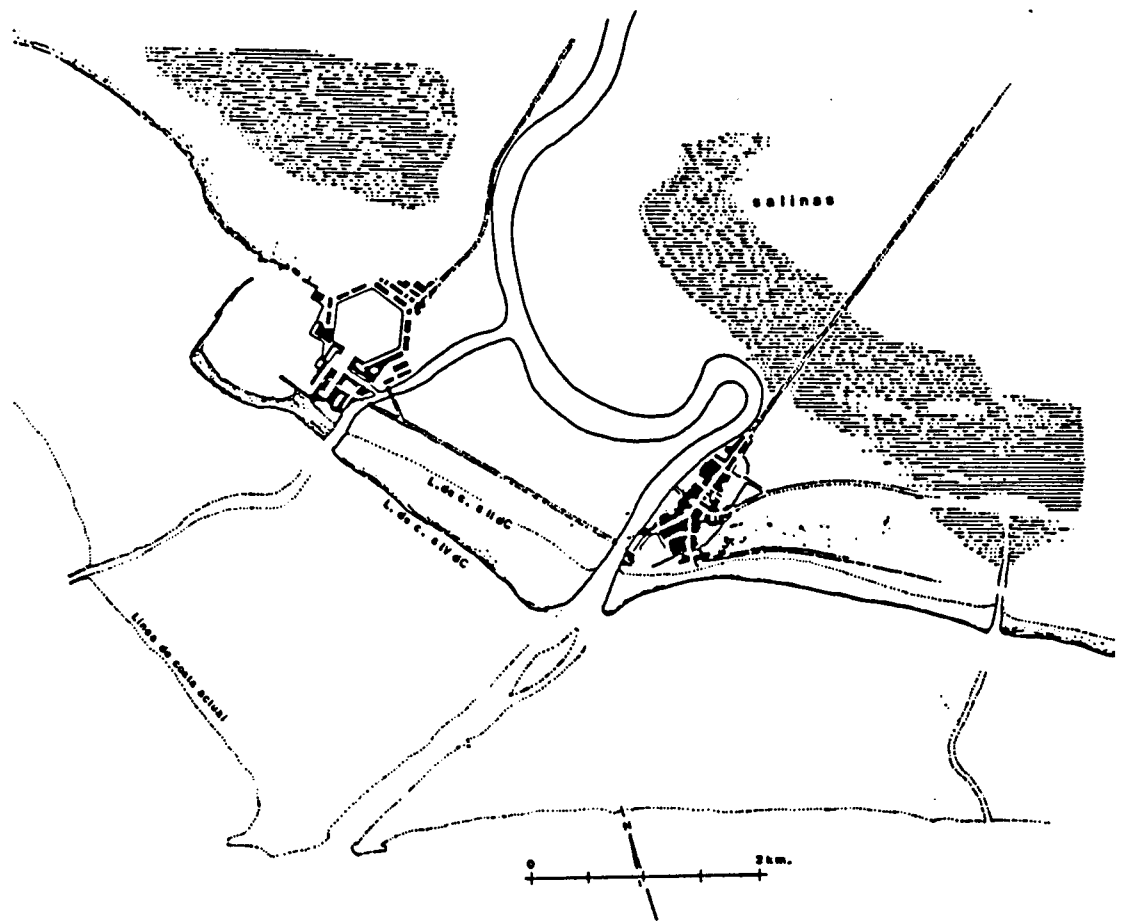
La gran etapa de prosperitat que va afectar l'Imperi després de la batalla d'Actium també es va notar a Ostia, i especialment si es té en compte la seva estreta relació amb Roma. L'activitat edilícia promoguda per August hauria estat especialment activa a la colònia, encara que malauradament són poques les restes que queden d'aquest període; s'ha de destacar, tanmateix, el teatre i el portic annex immediatament al nord d'aquest, obres totes dues atribuïbles a l'activitat evergetista d'Agrippa²⁴, així com segurament la construcció del primer *Capitolium*. Malgrat això, tota aquesta activitat edilícia no seria més que el reflex d'una reestructuració del govern, endegada per August, de la que destaca la creació de la Prefectura de l'*annona* i la reorganització del comerç del blat²⁵ en la que Ostia hi va jugar un paper fonamental²⁶.

²³ En realitat la situació abans de l'acció de Pompeu era tan desesperada que els pirates, fins i tot, varen arribar a saquejar Ostia i a establir-se, breument, en les boques del Tíber (Dió Cassi, XXXVI,23).

²⁴ (CALZA, 1915, p. 178) Aquest porticat no és estrany a aquests edificis, el primer teatre estable de Roma, el de Pompeu, ja en tenia, però en aquest cas el porticat destaca, sobretot a partir d'època severiana, per ser un dels principals centres comercials d'Ostia, l'anomenat Fòrum de les corporacions.

²⁵ Això es pot veure en la construcció de grans *horrea*, com els d'*Hortensius*, d'aquesta època o immediatament posteriors.

²⁶ En realitat serà a partir d'aquest moment que Ostia, com a port principal de Roma, jugarà un paper de primer ordre dins del comerç mediterrani com a primer centre redistribuidor, no solament amb el blat sinó també amb el marbre, oli, animals exòtics, objectes de luxe, etc...

Plànol amb la situació de Ostia i Portus (de MAR, 1992).

A partir d'August els seus succeors mantindran l'interès de la casa imperial per Ostia, cosa que es veurà reflectida en l'activitat edilícia, tanmateix, força emmascarada per construccions posteriors.

Malgrat tot això, la imatge d'aquest enorme desenvolupament urbanístic de la ciutat d'Ostia no va anar acompanyat d'unes millores del port pròpiament dit, que va continuar a la ribera dreta del Tíber. Aquest port, acabà esdevenint totalment insuficient per a canalitzar el creixent volum de comerç, ja que era massa petit pels grans vaixells de l'*annona*, i tenia seriosos problemes amb els llims portats pel Tíber²⁷. Aquesta situació va provocar caresties de blat en la ciutat de Roma, destacant la causada durant la successió traumàtica de l'emperador Gai²⁸, cosa que va fer adonar al seu succeor, Claudi, de la necessitat de construir un nou port.

En realitat el projecte d'un nou port ja l'havia formulat Juli Cèsar²⁹ malgrat no l'arribés a construir mai, si bé va ser represa la idea, en part, per Claudi. Aquest port³⁰, començat a construir el 42 d.C., estava situat uns 3 km. al nord de la boca de Tíber i constava de dos espigons amb forma de mitja lluna contraposats, entre el quals hi havia una petita illeta artificial amb un far, que el tancava, dotat de l'infraestructura necessària per a les funcions d'amarratge i descarregament, molls, dressanes, etc..Val a dir que aquest port no era considerat simplement com un

²⁷ Per descripcions del port d'Ostia abans de la intervenció de Claudi (Dionís d'Halicarnàs, III, 44; Estrabó, 231-2).

²⁸ (Sèneca, *De brev. vit.*, 18,5). Aquest autor destaca com, en accedir Claudi a la púrpura, solament quedaven reserves de blat per vuit dies, una situació molt perillosa ja que l'emperador necessitava molt de blat per tal de guanyar-se el favor de la *plebs*.

²⁹ (Plutarc, *Caes.*, 58, 10; Suetoni, *Claud.*, 20,1).

apèndix d'Ostia sinó que tenia una entitat pròpia, *Portus Augusti Ostiensis*, i que la seva construcció no va afectar únicament el desembarcament del blat, a part d'altres mercaderies, sino també una profunda reforma de l'*annona* per tal de millorar-ne l'eficàcia.

Tanmateix, aquest port continuava essent petit i insegur³¹ cosa que va fer que l'emperador Trajà emprengués, el 106 d.C, la construcció d'un de nou a l'interior de l'anterior³². Aquest va ser un enorme port hexagonal que es comunicava amb l'antic per un canal, així com també amb el Tíber a través de l'anomenada *Fossa Traiana*. Aquest nou port, anomenat *Portus Traiani felicis*, gràcies a la seva gran vitalitat va desenvolupar un gran creixement que, juntament amb el de Claudi, el va convertir en una petita ciutat amb una entitat pròpia diferenciada d'Ostia i coneguda com a *Portus Augusti et Traiani* o senzillament com a *Portus*.

La nova Ostia

La construcció dels ports van fer créixer la prosperitat d'Ostia, però també la població. Aquest fet, juntament a un problema endèmic de la ciutat com eren les riudes del Tíber provocades sobretot des de la construcció de la *Fossa Traiana*, van propiciar un replantejament urbanístic endegat segurament per l'emperador Domicià. Així es va optar per un nou tipus d'edifici, d'expansió vertical i que permetia

³⁰ Per una descripció del procés de construcció del port (MEIGGS, 1973, pp.54 - 58) i per una descripció de les restes (PAVOLINI, 1983, pp. 284 - 286).

³¹ Prova d'això va ser una gran tempesta que el 62 d.C. va enfonsar 200 vaixells ancorats dins el port, segurament pel seu apilonament.

³² (MEIGGS, 1973, pp. 58 - 62; PAVOLINI, 1983, pp. 276-284).

la massificació de la població³³ i per un augment generalitzat del nivell de la ciutat entorn d'un metre més amunt de l'anterior. Aquest fet permetia, per una banda, evitar, o alleugerar, les inundacions provocades pel Tíber però, alhora, un assentament molt més sòlid d'aquests grans edificis, les *insulae*, que necessitaven unes fonamentacions considerables. Val a dir que malgrat el procés fos iniciat per Domicià són poques les construccions conservades d'aquella època³⁴ ja que el procés es va continuar durant tots els segles II i III d.C.³⁵ En realitat tot aquest canvi de fesomia de la ciutat el que està representant és un canvi, o millor, una major complexitat de les relacions socials, amb un creixement molt important dels grups comercials, les anomenades "classes mitges", i del poder dels lliberts en contra dels tradicionals grups aristocràtics, que malgrat no perdre'l del tot si en van perdre l'hegemonia³⁶. Aquesta nova realitat del teixit social es veié reflectida en les diferents associacions, tant de tipus comercial com i/o religiós, anomenades *corpora* o *collegia*, que defensaren dins la ciutat els interessos comuns de cada una d'elles³⁷. El gran creixement urbà d'Ostia, però, no es va reduir únicament a la construcció de nous habitatges, sinó que va anar acompanyada de tota una multiplicació dels serveis, especialment de les termes, tant públiques com privades, que il·lustren molt bé l'elevat nivell de luxe de la ciutat.

³³ (PASINI, 1978).

³⁴ S'ha de tenir en compte que el regnat de Domicià es va veure afectat, després de la seva mort, per un procés de *damnatio memoriae* per part del senat, tanmateix, les accions urbanístiques i edificis d'aquest emperador a Ostia haurien estat de considerable envergadura com semblen evidenciar les restes conservades (MEIGGS, 1973, pp.66-67).

³⁵ S'ha de destacar també que tot aquest procés constructiu va lligat a la utilització massiva del treball amb rajol, un procés molt ben estudiat a Ostia (BLOCH, 1947; STEINBY, 1977-78).

³⁶ (MEIGGS, 1973, pp. 70-71).

³⁷ (PAVOLINI, 1983) on s'hi pot trobar un estudi d'aquestes associacions, tant des de un punt de vista corporatiu (pp. 129-140) com religiós (pp.150-166).

Paral·lelament, un altre exemple de la complexitat social d'Ostia, i sobretot del seu cosmopolitanisme, va ser l'entrada, amb molta força, de diferents divinitats i cultes estrangers d'origen oriental, principalment els de Cíbele, Isis i Serapis³⁸ així com , a partir de la segona meitat del II del mitraisme, un culte de gran acceptació a Ostia³⁹. Val a dir, però, que la importància d'aquests ritus estrangers no va entrar en competència amb els cultes nacionals, que van continuar amb gran vitalitat, com es pot veure en la restauració dels vells temples republicans, la construcció, per part d'Adrià, d'un nou temple capitolí, o la continuació dels seculars jocs dedicats a Castor i Pòl·lux.

El baix imperi i la decadència d'Ostia

La crisi del s. III d.C. va afectar profundament Ostia donada la seva dependència del poder imperial que en aquells moments s'estava desintegrant. Un dels aspectes més evidents va ser en el de la construcció, ja que l'indústria del rajol, que havia esdevingut pràcticament un monopoli imperial en època severiana, va entrar en una greu crisi, cosa que va haver de replantejar la construcció en sí⁴⁰. Una cosa semblant va passar amb el comerç del marbre, que va entrar en crisi, segurament per la pèrdua del principal client, l'emperador, cosa que va provocar la reutilització de materials vells, un tema que s'evidencia especialment en les inscripcions.

³⁸ (SQUARCIAPINO, 1962).

³⁹ (BECATTI, 1954).

⁴⁰ (MEIGGS, 1973, p. 83). Aquesta situació va fer que es recuperés l'indústria local, més tradicional, de *tufo*, així com el reaprofitament de rajols d'edificis més vells.

Tanmateix, el principal declini d'Ostia va ser la crisi del comerç, provocada per la inestabilitat política del s. III d.C., que va afectar especialment una ciutat que tenia en aquest el principal motor econòmic. Aquest fet s'observa en el descens de la població i en la falta de potencial econòmic necessari d'empendre la reconstrucció dels edificis, molts de cops abandonats en ruïnes.

Paral·lelament, aquest descens important del comerç marítim va afavorir *Portus*, els molls imperials, que amb unes millors instal·lacions, van absorbir, pràcticament tot el transport. Aquest fet va provocar un important transvassament de població d'Ostia a *Portus* i el consegüent creixement econòmic i demogràfic d'aquest enclau, fins arribar al punt de què, a principis del s. IV, *Portus* ja és una entitat cívica totalment independent d'Ostia.

Malgrat tot, aquesta crisi no va acabar amb Ostia, si bé aquesta es va transformar i adaptar a les noves necessitats amb la reinstauració d'un poder imperial fort a partir del s. IV. Perduda la seva funció de redistribució en el transport marítim, Ostia es va volcar en la vida ciutadana i en millorar la qualitat de vida, esdevenint una agradable ciutat costanera⁴¹, si bé en una situació secundària, i fins i tot marginal, respecte a *Portus*.

⁴¹ (PAVOLINI, 1983, pp. 264 -267) planteja que Ostia es convertís en una residència "de luxe", tant de l'aparell imperial com dels comerciants que treballaven a *Portus*, on hi hauria la veritable activitat econòmica, així com de senadors o importants càrrecs de la mateixa Roma. Tanmateix, val a dir que aquests il·lustres personatges utilitzarien Ostia com a lloc de residència, però que segurament viurien d'esquenes a la mateixa ciutat, és a dir, sense vincular-s'hi.

A partir del 420 d.C. Ostia patirà la seva última i definitiva crisi. Si bé la ciutat es va salvar dels saquejos dels visigots primer i dels vàndals més tard, cosa que parla de la poca importància que aquests donaven a Ostia, va quedar molt afectada de la reorganització administrativa produïda després del saqueig de Roma per Alaric. A partir de la creació del *vicarius urbis*, Ostia quedà lligada administrativament a les altres ciutats d'Itàlia, i en perdre les seves estretes connexions amb Roma i, sobretot, amb *Portus*, que fou la que concentrà tot el comerç, ja que, aleshores, la boca del Tíber era totalment innavegable.

Tota aquesta decadència, i progressiu abandonament, es pot veure no solament en la nul·la activitat edilícia, si nó, més important, en l'amortització d'alguns carrers⁴².

A partir del s. VI Ostia fou abandonada del tot i colgada lentament per les sorres, igual que havia passat uns segles abans amb el seu port, l'origen de la ciutat i, paradoxalment, del seu final.

II. EL MITE DE CÍBELE I ATIS

II- EL MITE DE CÍBELE I ATIS⁴³

Cíbele és la principal divinitat d'Àsia Menor, malgrat que el seu culte fos primordialment frigi, i representa a la natura en tot el seu conjunt, i específicament la seva capacitat vegetativa⁴⁴. Tanmateix, aquesta divinitat, donades les seves característiques, és anomenada molts de cops la *Mare dels déus* o la *Gran Mare*, ja que els mitògrafs grecs la varen confondre, primer, i assimilar, després, amb Rea, esposa de Cronos i mare de la segona generació de déus, encapçalats per Zeus. Per això es podria dir que Cíbele són dues divinitats diferents sota una mateixa aparença i nom.

Tanmateix, el seu pas dins el *corpus* mitològic és breu ja que són pocs els mites en què intervingué⁴⁵ a part dels del naixement de Zeus, per l'assimilació amb Rea. Malgrat això, és la principal presència dins del mite d'Agdisti i Atis que serà el fonament de tota la religió màgica entorn de Cíbele.

Val a dir, que el mite no ens ha arribat d'una manera uniforme i hi ha diverses versions relatives, sobretot, a la figura d'Atis, si bé sempre amb unes constants⁴⁶,

⁴² Valgui per exemple el pou construït en la mateixa *semita dei cippi*.

⁴³ És molta la bibliografia que abarca aquest tema. El recull més complet es pot trobar a (METZGER, 1984, pp. 1280-1294, encara que analitza totes les religions màgiques) i un comentari crític, si més no sobre les principals, a (PAILLER, 1989, pp.95-113).

⁴⁴ (GRIMAL, 1981, p. 100).

⁴⁵ Malgrat això, no s'ha de menysvalorar la importància de Cíbele en la religiositat greco-romana a causa de la seva poca mitologia, ans al contrari, ja que en ser la representació d'una força de la natura la seva presència era sempre constant.

⁴⁶ Concretament la follia i mort d'aquest personatge amb l'intervenció de Cíbele que, en realitat, és el que caracteritza Atis.

però, normalment, s'accepta la versió frígia del mite com la principal ja que és allí, i més concretament a Pessinunt, on s'originaren els seus misteris⁴⁷.

Segons aquesta versió⁴⁸ Cíbele, la Mare dels déus, era reposant sobre el mont *Agdos* quan Zeus des de el cel la veié i la volgué posseir. La deessa el rebutjà i el semen del déu va caure sobre una roca de la qual nasqué un ésser diví anomenat *Agdisti*. Aquest era hermafrodita i de naturalesa salvatge i destructora, dominada per la follia, que reclamava per a sí mateix el poder total sobre la terra i el cel⁴⁹. Devant d'aquesta situació descontrolada els déus el varen embriagar⁵⁰ i el lligaren a un arbre de tal manera que quan, un cop despert, es va voler alçar de cop, va perdre els genitals. D'aquesta manera *Agdisti* va perdre un dels seus sexes, quedant únicament com a femella, i de la sang vessada per la ferida va neixer un ametller⁵¹. *Nana*, la filla del riu, o rei, *Sangari*, passant per allà va recollir una de les ametlles i la va abraçar, quedant, d'aquesta manera, embarassada. Llavors el pare, enfurismat, la va tencar i condemnar a morir de fam, però *Cíbele*, protectora, la va alimentar amb fruits fins que el nen va nèixer, malgrat no poder evitar que *Sangari* abandonés al nadó però va sobreviure alletat per una cabra i protegit per un moltó.

⁴⁷ (CUMONT, 1905, pp.50-52).

⁴⁸ La principal font, malgrat ser molt tardana, és la d'Arnobi, autor cristià que visqué entre els segles III i IV i també Pausànias, que la defineix com a un relat "indígena" si bé la seva versió és més abreujada (Paus, VII, 17 ,9).

⁴⁹ Aquestes característiques i especialment l'hermafroditisme sembla ser que representen l'estat primigeni de l'univers, indefinit, és a dir el Caos al qual els déus hi contraposaran l'Ordre.

⁵⁰ A cops s'assenyala *Dionís* com a encarregat d'aquest fet.

⁵¹ L'ametller és un arbre molt precoç, ja que floreix a l'hivern, i que es pot relacionar, en cert sentit, amb la idea de la renovació.

Així, el nen va créixer fins a convertir-se en un jove d'extraordinària bellesa, anomenat Atis⁵², que vivia com a pastor.

Molt aviat l'agraciat jove va ser disputat tant per Cíbele com per Agdisti, enamorades, però el noi va preferir l'oferiment del rei de Pessinunt, Mides, de casar-se amb la seva filla. Cíbele, coneixedora del destí fatal del jove si aquest es casava, va intentar evitar les noces aixecant amb el seu cap les muralles de la ciutat⁵³, ja que el rei, preveient problemes amb les dues divinitats geloses, havia fet tancar totes les portes de la ciutat el dia del casament. Aprofitant l'ocasió Agdisti interromp, ple d'ira i de gelosia, les noces i enfolleix a tots els presents, provocant el suïcidi de la filla del rei i la bogeria d'Atis, que, dement i sota un pi, s'emasculà i morí dessagnat, florint, d'aquesta sang tot un seguit de violetes que envoltaren el pi. Un cop mort, Cíbele i Agdisti, tenen cura del cos del jove i aquesta demana a Zeus que el ressucités, cosa a la qual Zeus s'hi nega, però, a canvi, l'hi concedí la incorruptibilitat del cos, al qual els cabells li continuaran creixent així com que el seu dit es continués movent. Posteriorment, Agdisti, va portar el cadàver a Pessinunt, on va enterrar-lo i on va instaurar un culte i uns jocs en el seu honor.

Aquesta és la versió més reconeguda del mite⁵⁴, però no és l'única ja que poden reelaborar la història⁵⁵ o variar força en detalls i fins i tot en continguts.

⁵² Segons Arnobi el nom, és d'origen lidi, i significa agraciat, bell, o bé d'origen frigi, derivat del mot *attagus*, moltó.

⁵³ Probablement aquest sigui l'origen de l'iconografia de Cíbele, representada sempre amb una *corona turrita*.

⁵⁴ Magrat que dins del mateix *corpus frigi* hi pot haver variants, sobretot en la confusió entre Cíbele i Agdisti (DACOSTA, 1991, p.197)

Segurament la principal diferència entre elles és la relativa a la mort d'Atis, on poden haver-hi notables diferències. Així Heròdot, recollint la tradició lídia, narra com Atis fou mort accidentalment en una cacera⁵⁶, Diodor de Sicília explica que fou occit per haver-se casat secretament amb la seva filla⁵⁷, i Ovidi que explica com Atis s'emascula penedit de no haver estat fidel a l'amor de Cíbele⁵⁸.

Tal com s'ha vist, malgrat ser Cíbele present en aquests mites és Atis el protagonista indiscutible i aviat trascendeix per sobre de la narració dos fets primordials, l'emasculació i la incorruptibilitat del seu cadaver⁵⁹.

Els orígens del culte a Anatòlia

L'adoració a Cíbele, i els cultes místics al seu voltant, tenen un origen mil·lenari en la península anatòlica⁶⁰, malgrat que la "forma" en que ens ha arribat no va més enllà del s. VI a.C., època en que es va acabar el procés de "naturalització" del culte dins el món grec.

⁵⁵ Segurament un dels més cèlebres és la poesia de Catul relativa a la possessió divina d'Atis i la crueltat de Cíbele (Catul, *Car.*, LXIII).

⁵⁶ (Heròdot I, 34-45) En aquest cas es manifesta, perfectament, una contaminació del mite d'Adonis.

⁵⁷ (Diodor, III, 58 s.)

⁵⁸ (Ovidi, *Fasti*, IV, 253 s.).

⁵⁹ Com es veurà aquests dos aspectes seran els més fonamentals dins del culte de Cíbele i específicament d'Atis. Per la interpretació mística d'aquests dos aspectes s'ha de destacar (SFAMENI GASPARRO, 1985), la monografia més recent, en aquest sentit, i que recull tota la bibliografia anterior.

⁶⁰ Cíbele és, certament, una divinitat de la prehistòria, la gran mare (en un sentit genèric, no mitològic) proveidora de fecunditat, la senyora de les feres, etc... És un arquetip femení que pot tenir diferents noms i atribucions però que sembla ser una entitat comuna a tota la conca del Mediterrani oriental ja des del VII mil·lenni. Prova d'això és la representació d'una deessa asseguda entre dos felins trobada a Chatal Höyük (6500-5650 a.C.) que prefigura, ja, l'iconografia de Cíbele.

Les primeres referències a aquesta divinitat les podem trobar a partir del s. XVIII a.C., malgrat que la primera representació precisa no apareix fins al canvi de mil.lèni a *Karkemish*, amb la seva divinitat tutelar, anomenada *Kubaba*⁶¹, i més tard *Kybébé*, representada com una deessa coronada amb un *polos* i amb una magrana a la mà⁶². Ràpidament aquest culte es va estendre per tot Anatòlia fins arribar a l'altre extrem, Frígia, lloc on es desenvoluparà definitivament aquesta divinitat. Tanmateix, i malgrat el poc que sabem d'aquesta divinitat antiga, no és la personificació de Cíbele, encara que tinguin aspectes comuns (a part del nom), ja que, aquesta, sembla ser que no es va consolidar plenament i, sobretot, en el seu aspecte de culte místic, fins a partir dels entorns del canvi de mil.lèni quan Anatòlia va ser envaïda pels pobles Traci-frígis d'origen balcànic. Així doncs es podria dir que Cíbele és el resultat d'un procés de sincretisme produït entre la vella divinitat anatòlica, *Kybaba*, i les aportacions balcàniques entre els s. XII i VI a.C.⁶³

Val a dir però, que és encara discutida l'aportació dels pobles grecs, entorn del VI a.C. a la configuració d'aquesta divinitat, sobretot des d'un punt de vista iconogràfic. A Büyük Kale apareix una divinitat femenina acompanyada per un flautista i un tocador de lira, cosa que ha fet que s'interpretés com a Cíbele⁶⁴. Però la principal discussió es fa entorn de l'aparició de Cíbele asseguda amb un petit lleó als peus i, opcionalment dintre d'un *naiskos*, en haver-hi qui ho creu una creació

⁶¹ Per els possibles orígens i significats del mot (TURCAN, 1989, p. 36).

⁶² (VERMASSEREN, 1977, p.18).

⁶³ (LAROUCHE, 1960, pp. 113-128).

⁶⁴ (VERMASSEREN, 1977, p. 20). Malgrat això no tothom està d'acord amb aquesta afirmació, o, si més no, no assegura l'interpretació de la deessa (SFAMENI GASPARRO, 1985, p.4).

plenament grega⁶⁵ i, contràriament, hi ha qui ho considera una tradició figurativa local⁶⁶.

Seria, també, a partir d'aquesta època quan es configuraria el personatge d'Atis⁶⁷, quedant tots dos lligats, indefectiblement, al mont Ida⁶⁸. Així, en aquesta zona es desenvoluparia els ritus místèrics, lligats a Cíbele i Atis, de caràcter marcadament orgiàstic, característica tràcia, i que exaltarien la mort i renovació anual de la natura⁶⁹.

A partir del s. VI a.C. el culte de Cíbele, o almenys les representacions d'aquesta, ja es troba extès per tota la *koine*. Així trobem representacions seves a llocs tan allunyats entre si com Xipre i Marsella⁷⁰, encara que, segurament, la representació més clara de Cíbele es troba a Delfos⁷¹, representada en el fris de la

⁶⁵ (WILL, 1960, pp. 95-111) Ho considera una creació de les colònies gregues d'Àsia Menor, com a mínim, des de el s. VI a.C.

⁶⁶ (MELLINK, 1960, p. 188). Reconeix aquesta imatge, ja en el s. VIII a.C., en les roques gravades de Frígia, en les quals els pobles grecs s'inspirarien. Malgrat això sembla que la cronologia d'aquests relleus s'hauria de rebaixar cap als s. VII-VI a.C. (BARNETT, 1953, pp. 58-72).

⁶⁷ Els traci-frígis assimilarien Atis al seu Dionís-Sabazi, divinitat de la vegetació. Tanmateix, aquest, malgrat mantenir les seves característiques, a Frígia quedaria lligat a la terra, i per, tant, a Cíbele, mentre que abans seria un personatge més independent (CUMONT, 1905, pp. 50-51).

⁶⁸ Des dels seus orígens més remots *Kybaba* havia estat una divinitat lligada a les grans muntanyes (SFAMENI GASPARRO, 1985, p.1), no serà fins aquest moment en què els frígis l'assimilaran al la seva principal muntanya.

⁶⁹ A (CUMONT, 1905, pp. 51-52) es relaciona aquest fet amb el clima d'aquesta zona d'Anatòlia, molt extremat, amb un hivern molt dur i fred i una primavera humida i verdosa.

⁷⁰ Segons (WILL, 1960, pp. 95-98) aquest fet és degut sobretot a l'acció colonitzadora dels foces. Per un catàleg exhaustiu de les representacions de Cíbele (NAUMANN, 1983).

⁷¹ Aquesta representació no solament és decisiva per la seva plasmació iconogràfica, si no, sobretot, perquè és el primer cop en que es representa juntament amb les divinitats Olímpiques. Aquesta assimilació als déus olímpics, especialment a Rea la podem trobar també en la literatura (*Himnes homèrics*, XIV; Eurípides, *Bacc.*, 175-178; Píndar, *Dit*, II, frag. 58).

Gegantomàquia del tresor de Sifnis, del 525 a.C., on se la pot veure sobre un carro tirat per lleons.

Tanmateix la prova més clara de la introducció d'aquest culte a Grècia és la construcció d'un *Metreon*, temple dedicat a Cíbele, a Atenes. La mitologia entorn d'aquest fet ens explica com, arribat a Atenes, un sacerdot frigi de Cíbele, intentant fer proselitisme, va ser capturat i mort pels atenesos; per aquesta acció la deessa va castigar la ciutat amb desgràcies naturals fins que la construcció d'un temple en honor d'aquesta divinitat la va calmar⁷². Aquest fet, que durant molt de temps es va considerar llegendari i aneddotic⁷³, sembla ser que respon a una realitat⁷⁴, si bé velada per la llegenda.

Poca cosa és el que coneixem d'aquest culte a la Grècia clàssica i fins a quin punt va arribar a arrelar en la mentalitat grega. Segurament aquest es deuria assemblar a l'originari de Frígia, si bé aquesta semblança seria totalment formal, ja que la mentalitat grega era fonamentalment contrària a molts dels costums "barbars" dels frigis, i orientals en general. En aquest cas, un dels aspectes més fonamentals d'aquesta religió, és a dir, la castració dels seus sacerdots⁷⁵, no es troba present durant la introducció i formació del culte a la Grècia continental.

⁷² (Aristophanes, *Plut*, 431-431a; Photius, *Lexicon*, Μητροπον; Julià, *A la mare dels déus*, I, 159).

⁷³ (GRAILLOT, 1912, p.22).

⁷⁴ A (COSI, 1980-81, pp.82-86) s'analitzen les dades arqueològiques que semblen donar validesa a aquesta història. També s'hi recull la bibliografia anterior sobre aquest debat.

Cíbele a Grècia

Per tot això la introducció de Cíbele a Atenes i a Grècia no es pot considerar com l'adopció d'una nova religió, aliena a la mentalitat grega, sinó més aviat l'assimilació d'una divinitat a uns ritus i misteris ja consolidats. Així Cíbele, una divinitat de la natura i considerada com a creadora d'aquesta va ser assimilada a Demèter, però sobretot a Rea, la "mare dels déus", una vella divinitat ja coneguda d'època micènica⁷⁶.

D'aquesta assimilació amb Rea es lligarien a Cíbele els Coribants, o Curets. Aquests són uns personatges, que es caracteritzen per les seves dances frenètiques i la fressa que fan al colpejar els seus escuts amb una espasa, i que ajudaren a Rea a amagar el naixement de Zeus. Però, la seva incorporació al culte de Cíbele no serà únicament per l'assimilació de les dues divinitats, sinó que a partir d'ara jugaran un paper molt important semblant al de les mènades o les bacants dels rituals dionisiacs.

Així, podem veure com l'innegable orientalitat d'aquesta divinitat la decantarà, a nivell ritual, cap als misteris de Dionís⁷⁷, molt més semblants als seus originals com

⁷⁵ La presència de sacerdots-eunucs sembla ser força corrent en els cultes anatòlics, com per exemple els *Megabyzes* d'Àrtemisa Efèsia (TURCAN, 1984, p. 37). Pel que fa al significat de la castració i el seu sentit religiós (NOCK, 1972, pp. 7-15).

⁷⁶ (BURKERT, 1979, p.165) Concretament les tauletes micèniques parlen d'una divinitat anomenada *mater theia*. Probablement la ràpida expansió de Cíbele a Grècia es doni precisament per l'assimilació amb una divinitat popular ja coneguda i ara revitalitzada.

⁷⁷ Sobre els ritus i els misteris de Cíbele i la seva semblança als de Dionís (SFAMENI GASPARRO, 1975, pp. 9-19). De la relació entre aquests dos cultes místics i sobretot entre Atis i Dionís se'n parlarà més endavant.

es pot veure en autors contemporanis com Píndar⁷⁸, que descriu els ritus de Cíbele similars als *thiasos* bàquics, o Eurípides⁷⁹, on trobem a Dionís juntament amb Cíbele.

Cal esmentar, tanmateix, la important absència d'Atis en la Grècia continental, quedant reduïda la seva presència solament a algunes illes i grans ports cosmopolites. Aquest fet no és gens d'extranyar ja que Atis representa als elements més orgiàstics i "orientals" del culte i per tant es rebutjat pels grecs, encara que no pels estrangers, sobretot anatòlics, a l'Egeu occidental. No serà fins al s. IV a.C. que trobarem la figura d'Atis plenament consolidada en la mentalitat grega, si bé molt lligada, i fins i tot confosa, amb Sabazi, tots dos amb un origen traci comú. Aquesta constatació la podem trobar tant a nivell històric, amb el primer ritual, conegut, de castració d'un *metragyrtes*⁸⁰, testimoniada el 415 a.C. a Atenes, com literari en una comèdia de Teopomp⁸¹ i fins i tot religiós en els ritus de l'abans esmentat Sabazi⁸².

Finalment cal esmentar un últim aspecte de la introducció d'aquest culte a l'Atenes clàssica, i és la plasmació iconogràfica de Cíbele en l'art grec. Abans ens hem referit a la representació d'aquesta, ja en el s. VI a.C., com una divinitat asseguda en un tro amb un lleó als seus peus i opcionalment dins un *naiskos*, ni essent aquesta representació altra cosa que l'adaptació dels models anatòlics a l'art grec. Però la primera representació de concepció totalment grega, i que a partir

⁷⁸ (Píndar, *Dit*, II, 58).

⁷⁹ (Eurípides, *Palamedes*, frg. 586).

⁸⁰ (Plutarc, *Nic.* 13, 4).

⁸¹ (Teopomp, *Frg.* 27).

⁸² (Demòstenes, *Sobre la corona*, 259-260).

d'ara es convertirà en "canònica", va ser l'imatge esculpida per el *metroon* d'Atenes on es veia a la deessa asseguda en un tron entre dos lleons i amb el *tympanum* i la pàtera a la ma atribuïda a Agoràcrit de Paros⁸³.

A partir de les conquestes d'Alexandre i el fenomen de l'hel·lenisme a Àsia Menor, el lloc originari del culte de Cíbele, entrarà de ple dins de l'òrbita grega, la qual cosa repercutirà força en aquesta religió. Així es pot veure com tota la representació iconogràfica local, la més antiga de la deessa, desapareixerà i quedarà substituïda per la nova iconografia de tipus totalment grec⁸⁴, cosa que feria pensar en una substitució de la "vella" i tradicional religió de Cíbele per la "nova" d'origen grec. Tanmateix, sembla que els rituals frigis, marginats en el culte grec, continuen amb tota la seva vigència i espectacularitat⁸⁵, enriquits ara pels misteris d'altres religions⁸⁶, especialment de Demèter, a través d'un procés de sincretisme que, per altra banda, afectarà tots els cultes de tipus místic dins l'hel·lenisme. Així doncs l'eclosió de les dues tradicions, oriental i occidental, a Àsia Menor convertirà aquest indret en el centre més important de la religió dedicada a Cíbele, la Mare dels déus.

⁸³ L'atribució a Agoràcrit proposada per (Plini, *Nat. Hist.* XXXVI, 17) sembla ser molt més encertada que no pas l'atribució a Fídias proposada per (Pausània, I, 3, 5) o (Arrià, *Periplus Ponti Eux.* 9) segons (VON SALIS, 1913, pp. 1-26).

⁸⁴ Un dels exemples millor coneguts és el de *Gordion* on, amb una gran tradició de tipus frigi en la representació de Cíbele, a partir del s. III a.C. es veu totalment substituïda per una iconografia de tipus grec (ROLLER, 1991, pp. 128-143).

⁸⁵ En aquest sentit es revaloritzen molt les figures d'Atis i Agdisti representants de l'eunuquisme metroac, un dels aspectes que més repugnaven als grecs però que amb l'hel·lenisme sembla generalitzar-se. Així podem trobar representacions o referències d'aquestes dues divinitats a llocs tant allunyats entre si com a Sardes o el Pireu (TURCAN, 1989, p.38).

⁸⁶ (SFAMENI GASPARRO, 1985, pp. 20-25) A més dels ja mencionats de Dionís, Sabazi i Demèter, caldria afegir-hi els Dioscurs.

Dins d'aquest context es començarà a plasmar literariament el mite d'aquesta divinitat, adorada en determinats llocs però no massa coneguda. Segurament l'obra més destacada és la del Eumólpida Timoteu, un sacerdot d'Eleusis, que cap el 300 a.C. i sota els auspicis de Ptolomeu I Sòter⁸⁷ va intentar canonitzar el mite en base a diferents tradicions⁸⁸, tant anaòliques com gregues⁸⁹ tal com recullirà molt posateriorment Arnobi⁹⁰. Tot i això també hi hauran altres tradicions, com la lídia, recollida pel poeta Hermesianax⁹¹, lleugerament anterior a la de Timoteu, o la més diferent, recollida per Heròdot⁹².

Pessinunt, el principal lloc de culte de Cíbele⁹³, ja que allà era on hi havia la pedra negra caiguda del cel, on es considerava que hi vivia la pròpia deessa, era un petit principat de caire teocràtic dirigit per un summe sacerdot, l'*Atis*⁹⁴. Aquest petit estat, malgrat ser teòricament independent, era un protectorat de Pèrgam⁹⁵, el regne

⁸⁷ Dins d'aquest esperit reformador i universalista tant propi de l'hel.lenisme, el mateix Timoteu va organitzar al Pontus el culte de Serapis (Tàcit, 4,83).

⁸⁸ Concretament Arnobi cita que Timoteu va investigar en base a antics llibres, inacessibles als profans així com els misteris dels sacerdots de Pessinunt (Arnobi, *Ad. Nat.*, V, 5).

⁸⁹ (CUMONT, 1905, p.52).

⁹⁰ Sobre Arnobi i les seves interpretacions respecte a Cíbele (TURCAN, 1989, pp.38-41).

⁹¹ (Pausànias, VII, 17, 9-12).

⁹² (Heròdot, I, 34-45).

⁹³ Però no l'únic car hi ha també centres molt destacats com Cízic o la mateixa Pèrgam.

⁹⁴ Aquest era, alhora, assistit per un *Battakès*, una mena de vice-presedent de la comunitat sacerdotal (TURCAN, 1985, p.43)

⁹⁵ Cosa que es pot veure en la correspondència trobada a Sivri Hissar entre l'*Atis* i el rei de Pèrgam, malgrat que es manté un tracte d'igual a igual (CCCA, I, p.24, n.56).

més preeminent d'Anatòlia⁹⁶, dirigit per la dinastia dels Atàlides⁹⁷ i molt vinculat amb Roma, cosa que facilitarà la introducció d'aquest culte en aquella ciutat.

Cíbele a Roma

La introducció d'aquest culte a Roma s'ha d'inscriure dins del contexte de la II Guerra Púnica. En el 205 a.C. i sota l'amenaça present, si bé no tan constant, d'Anníbal a Itàlia, una sèrie de prodigis, principalment unes plujes de pedres, van propiciar que el senat consultes els llibres sibil·lins⁹⁸. Aquests van resoldre que l'enemic seria expulsat d'Itàlia si era portada a Roma la Gran Mare de l'Ída, indentificant aquesta muntanya amb el mont Ída proper a Troia⁹⁹. D'aquesta manera, i malgrat una certa indecisió inicial¹⁰⁰, el rei Attal de Pèrgam, amic de Roma, hauria lliurat la pedra negra als ambaixadors romans. Amb aquests esdeveniments, a mig camí entre la història i el mite, d'una manera casual¹⁰¹, Cíbele va anar a parar a Roma, tot i que, en realitat, s'han de entendre dins d'un complex entremat geo-

⁹⁶ Dins del contexte del culte a Cíbele una prova d'aquest fet és l'exportació de productes manufacturats amb imatges de la deessa, tan estatuets com petites terracotes, de Pèrgam a altres ciutats frígies, com Gordion (ROLLER, 1991, pp.137-138).

⁹⁷ El fundador i epònim de la dinastia va ser Atal I, el nom del qual és una advocació al déu Atis.

⁹⁸ És molt corrent durant la república romana que el senat, representant d'un poble extremadament supersticiós consultés els Llibres Sibil·lins, de l'oracle de Cumes, cada cop que es produïen mals presagis. Aquesta pràctica va ser posteriorment prohibida durant el principat per evitar la deslegitimació de les diferents dinasties.

⁹⁹ Hi ha un altre mont Ída a Creta, però la identificació amb el troià comporta un important simbolisme ja que aquesta ciutat era la pàtria d'Eneas. Tot aquest simbolisme serà tractat en profunditat més endavant.

¹⁰⁰ Segons Ovidi, el rei s'hauria negat a lliurar la seva divinitat nacional però després d'un terratrèmol provocat per Cíbele, reivindicant el dret de Roma a ser un digne destinatari de totes les divinitats, el rei va accedir amb la justificació que així Roma revaloritzava els seus orígens frígies (OVIDI, *Fasti*, IV, 265-272).

¹⁰¹ Aquesta és la tesi de (CUMONT, 1905, p.49) malgrat que ell considera que aquesta "circumstància fortuïta" és una excepció única.

polític en el que Pèrgam, enfrontat amb Filip V de Macedònia, necessita urgentment un aliat, d'aquí el fet de que cedeixi la pedra negra.

El 4 d'abril del 204 a.C. el vaixell amb la pedra negra va arribar a Ostia, on va ser rebut per Publi Escipió Nasica, elegit com el *vir optimus* que l'oracle de Delfos havia aconsellat per rebre a la deessa, i va ser transportat a coll per les matrones més dignes de la classe senatorial fins al Palatí, on va ser disposada temporalment en el temple de la Victòria en espera de la construcció d'un temple dedicat a la pròpia Cíbele¹⁰². Aquesta arribada va venir acompanyada de bons prodigis i, sobretot, de la victòria sobre Anníbal a Zama, cosa que va dotar a la deessa novvinguda d'un gran prestigi entre el poble de Roma i que es va reflectir amb l'enorme èxit dels *Iudi Megalenses*, que se celebraven entre el 4 i el 10 d'abril, celebrats al seu honor.

Una anècdota de la seva arribada a Ostia és especialment significativa. Al començar a remuntar el Tíber, el vaixell que transportava la pedra es va encallar en les sorreres d'Ostia¹⁰³. Aquest mal auguri va ser atribuït a una vestal, Quinta Clàudia¹⁰⁴, que, presumptament, havia trencat el seu vot de castedat. La noia, per demostrar la seva innocència va lligar-se el vaixell a la seva cintura i el va treure de

¹⁰² Malgrat que el fet d'introduir una divinitat estrangera en el Palatí és excepcional (en realitat això és perquè no era considerada una divinitat estrangera si no "nacional", BARTOLI, 1943, pp.229-239; ROMANELLI, 1964, pp.619-626) no ho és el fet en sí d'introduir un nou culte, ja que, la religió romana en aquesta època està en plena formació i és corrent l'arribada de noves divinitats o l'assimilació d'altres gregues, vegi's per exemple (GAGÉ, 1955; BLOCH, 1976).

¹⁰³ Aquest fet ha estat interpretat com a característic dins de la introducció d'una nova religió, són els anomenats "ritus de passatge". En aquest sentit el fet que encalli en les sorreres d'Ostia simbolitzaria l'inicial resistència que fa Roma a la introducció d'un culte estranger (BREMNER i HORSFALL, 1987, p.111).

les sorres, amb la qual cosa mostrava la seva innocència i la protecció de la deessa. Aquest senzill, i anecdòtic, relat, tanmateix, comportarà importants connotacions, ja que, per una banda lligarà indefectiblement Cíbele a Ostia¹⁰⁵, i, per altra banda, convertirà aquesta deessa en divinitat tutel·lar de la família Clàudia, que dos segles més tard aconseguirà la púrpura¹⁰⁶.

Tretze anys més tard de l'arribada de la pedra negra, el 10 d'abril del 191 a.C. el pretor M. Iunius Brutus va donar per acabat el temple de Cíbele en el Palatí i la deessa hi va ser traslladada definitivament adaptant l'arèròlit al cap de la nova *imago*¹⁰⁷.

L'indret ha estat excavat en diverses ocasions¹⁰⁸ des del seu descobriment en el segle passat, posant al descobert aquest temple, molt a prop de l'anomenada cabana de Ròmul i al cantó de l'anomenada Casa de Livia, posterior, un dels llocs més simbòlics¹⁰⁹, sinó el que més, de Roma.

¹⁰⁴ Aquesta era descendent del cèlebre *Atta Clausus*, qui segons (TURCAN, 1989, p.44) portava el nom d'Atis.

¹⁰⁵ Aquest fet es pot veure amb l'important santuari a la divinitat en aquesta ciutat que és l'objectiu del nostre estudi, però també és molt important l'aspecte de la devoció popular com es pot veure, per exemple, en les antefixes, que molts de cops representen l'imatge del vaixell amb la deessa a sobre, representada com una dona, o en les llanties (SFAMENI GASPERRO, 1962, p. 17).

¹⁰⁶ En efecte serà l'emperador Claudi qui treurà de la marginalitat el culte de Cíbele i l'obrirà al poble romà. S'ha de tenir en compte que aquest és un mite relativament tardà i fet durant el principat d'August (BREMNER i HORSEFALL, 1989, p.106), príncep casat amb una Clàudia.

¹⁰⁷ (Prudenci, *Peristephanon*, X, 156-7)

¹⁰⁸ Concretament les excavacions de Pietro Rosa, 1862, A. Vaglieri, 1907, P. Romanelli, 1950 (ROMANELLI, 1964, pp. 619-626) i més recentment (PENSABENE, 1978, pp. 67-74; PENSABENE, 1979, pp. 67-76; BATISTELLI, 1991, pp.98-108).

D'aquest primer edifici pràcticament no en queda cap reste degut a un gran incendi que el va destruir en la seva totalitat el 111 a.C. Ràpidament, però, va ser reconstruït un nou edifici que, amb modificacions i reformes, és el que s'ha conservat. Aquest nou edifici, bastit, segurament, per M. Cecili Metel¹¹⁰, era un edifici anfigròstil, amb una profunda *pronaos* amb *antae* i d'ordre corinti, sobre un gran podi amb esglaonada central. L'accés principal era per una gran esglaonada¹¹¹, l'anomenada *scalae caci*, que el comunicava amb el *forum boarium*. Un nou foc, en el 3 a.C., va obligar August a reconstruir de nou el temple, encara que, en realitat, a part d'aixecar el pòdium, pràcticament el que va fer va ser l'embelliment d'aquest amb una nova decoració arquitectònica, més luxosa, i, segurament, escultòrica. No hi ha constància, ni escrita ni arqueològica, de reconstruccions, si més no de certa envergadura. L'aparença del temple¹¹² es pot imaginar, fàcilment en la representació d'aquest en dos fragments de relleu de l'anomenada *Ara Pietatis*¹¹³, erigida per Claudi el 43 d.C. En aquesta, es pot veure un temple tetràstil d'ordre corinti, elevat sobre un gran pòdium de esglaonada central i altar, i amb un frontó on hi ha representat, al centre un tron cobert amb una *corona muralis*, símbol de Cíbele, dos personatges ajeguts a cada cantó del tron, un amb un timbal i l'altre amb una branca de pi, i, finalment, a cada extrem i mirant cap el centre, dos lleons amb les seves

¹⁰⁹ Sobre aquest simbolisme (BARTOLI, 1943, pp. 229-239).

¹¹⁰ (ROMANELLI, 1964, p. 620).

¹¹¹ Aquestes escales haurien funcionat, segurament, com les grades per les obres de teatre que es representaven durant els *ludi megalenses*. Sobre l'utilització d'esglaonades com a grades teatrals enfront de temples (HANSON, 1959).

¹¹² La reconstrucció del temple, en base al relleu es pot trobar a (HUELSEN, 1895, pp. 9-22).

¹¹³ Sobre aquests relleus (BLOCH, 1939, pp. 81-120; TORELLI, 1986, pp. 63-88). Recentment s'ha reinterpretat aquesta com a l'*Ara Gentis Iuliae* (KLEINER, 1992, pp.141-145).

urpes anteriors sobre una cista. Coronant l'edifici hi havia acroteris representant a corimbants, del quals en el relleu solament se'n veu un.

El més destacable d'aquest temple, a part de les seves restes arquitectòniques, escultòriques i epigràfiques¹¹⁴ són tot un seguit d'exvots de terracotta¹¹⁵ trobats en les excavacions de P. Romanelli que testimonien el culte a Atis, si bé a nivell particular i no oficial, ja durant la república¹¹⁶, un culte que deuria estar força estés entre els esclaus i lliberts d'origen oriental i fins i tot entre la *plebs* romana¹¹⁷.

Tanmateix Cíbele no va ser introduïda a Itàlia únicament com un objecte de culte, sinó que juntament amb ella van venir un sacerdot i una sacerdotessa de Pessinunt, per mantenir els mateixos ritus que allà. Malgrat això, un cop introduïda la nova religió a Roma aquesta va ser ràpidament marginada¹¹⁸ ja que si bé es sentien obligats amb la deessa rebutjaven totalment un culte en el que els sacerdots, els *galli*, havien de ser eunucs, estat que impedia la possessió de la ciutadania romana, i en el que els seus ritus eren de tipus orgiàstics¹¹⁹. Per tot això

¹¹⁴ (CCCA, III, n 3-10).

¹¹⁵ Publicats tots per primer cop a (CCCA III, n. 14-199).

¹¹⁶ (ROMANELLI, 1964, p. 622).

¹¹⁷ (TURCAN, 1989, p.48).

¹¹⁸ Val a dir però que aquesta marginació es caracteritza per una dualitat oposta, és a dir per un cantò es prohibeix al poble romà accedir als seus ritus orgiàstics, i per tant contraris a l'ordre, però per l'altre aquests no es prohibeixen totalment, com passa amb el culte a Bacus, precisament perquè la deessa, no la seva religió, es presenta com a portadora dels valors d'estabilitat i "nacionalitat" (COSI, 1984, p.89-90).

¹¹⁹ En aquest sentit és molt il·lustratiu l'episodi narrat per (Diodor, XXXVI, 13; Plutarc, *Vita Marii*, 17) on durant les guerres contra els cimbres i els teutons el *Battakkes* de Pessinunt, oferint l'ajut de la deessa a Roma, és escoltat pel senat però en canvi és humiliat públicament pel tribú Aulus Pompeius en el fòrum davant del poble. Totes les fonts referents

el sacerdoci era sempre d'origen oriental i els ritus propis estaven prohibits fora de l'àmbit tencat del santuari del Palatí. Solament durant les Megalènsies es permetia als *galli* sortir com a sacerdots de Cíbele i recollir donatius¹²⁰ i, esporàdicament, a l'aristocràcia romana¹²¹ fer banquetes, *mutitationes*¹²², en honor de la deessa, sempre que fossin d'acord amb el *mos maiorum* i no caiguessin en les "orgies bàrbares" característiques d'aquesta. Per tot això aquest culte era tutelat, i vigilat, pel Pontífex Màxim i sobretot pels *decemviri sacris faciundis*, encarregats dels llibres sibil·lins¹²³ i per extensió dels cultes estrangers intruduïts, molts de cops, a través seu.

Un cop a l'any, aquesta religió, tancada dins dels seus murs, en el Palatí, esclatava en un gran fervor popular. Era, com ja hem dit abans, durant els jocs en honor de Cíbele, anomenats les Megalèsies, que se celebraven entre els dies 4 i 10 d'abril. Durant aquests dies, el santuari s'obria al públic i a la ciutat els edils convocaven representacions teatrals i jocs al circ màxim, on hi havia una gran representació d'aquesta divinitat.

a aquests personatges, especialment les cristianes, són sempre sarcàstiques i els deixen en ridícul, ja que eren considerats *semivirii*. Sobre la figura i consideració social d'aquests personatges (CARCOPINO, 1923-B, pp.237-324; SANDERS, 1978, pp.1062-1091).

¹²⁰ (TURCAN, 1985, p. 45).

¹²¹ Cíbele sempre va ser una divinitat de l'aristocràcia, en contraposició als *Iudi Saturnales*, malgrat que tot el poble hi participés durant els seus jocs. La raó s'ha de buscar en una divinitat aliena a la mentalitat romana però que alhora estava molt lligada als orígens troians de Roma, un aspecte que era facultatiu únicament dels patricis. També s'ha de tenir en compte que tota la iniciativa d'introduir la deessa fou un acte exclusivament aristocràtic en el que el poble solament hi intervé de manera passiva durant els *Iudi* que se li dediquen (COSI, 1984, p.89). En aquest sentit a la primera meitat del s. I a.C. Cíbele comença a sortir en les emissions de monedes, sobretot les encunyades pels edils encarregats de les megalènsies (TURCAN, 1983).

¹²² (Aulus Gelli, *Les nits...*, II, 24,2).

Aquests jocs, convocats primerament pel pretor urbà i després per l'edil curul¹²⁴, es feien en honor de Cíbele, la *Magna Mater (Deorum)*, que van agafar el nom, *ludi Megaleses*, de la traducció grega *Megalē Mētēr*¹²⁵ i es van començar a celebrar immediatament després de la introducció de la deessa a Roma, el 194¹²⁶ o 191¹²⁷ a.C.

D'aquestes primeres festes no se'n coneix massa, a excepció de la gran desfilada inicial del dia 4, en la que els *galli* porten a coll l'*imago* de la deessa en mig d'una sorollosa comitiva¹²⁸, de la celebració de representacions dramàtiques, *ludi scaeni*, jocs al circ, *ludi circenses*, i les *mutationes cenarum* ja esmentades.

Tornant a Cíbele dins Roma poques són les referències que en tenim des de la seva arribada durant l'època republicana. Aquest fet, a part de la perdua fortuïta de les referències¹²⁹, deu ser deguda, principalment al rebuig generalitzat d'aquesta religió dins la societat romana¹³⁰; en aquest sentit és molt simptomàtic el sacrifici que

¹²³ A partir de Sul.la el nombre passarà a ser de 15 i s'anomenaran, doncs, els *quindecemviri sacris faciundis*. Sobre aquests, la seva organització i funcions mirar (PORTE, 1989, pp.144-149)

¹²⁴ Una magistratura típicament aristocràtica en contraposició de l'edil plebeu que organitzava els *ludi Cereri* o *Ceriales*. En realitat aquestes dues festes celebrades l'abril són reflex una de l'altra representant els plebeus i a l'aristocràcia, respectivament (SABBATUCCI, 1988, p.147-148).

¹²⁵ Segons (Ciceró, *De haruspicum responsis*,12,24) l'únic *ludus* romà amb un nóm estranger.

¹²⁶ (Tit Livi, 54, 54, 3; Val.leri Màxim, 2, 4, 3).

¹²⁷ (Tit Livi, 36, 36, 3).

¹²⁸ Fet que Ovidi, que és qui narra aquest antic festival, critica de manera dissimulada per considerar-ho un culte oriental (Ovidi, *Fasti*, IV, 179-393). S'ha de tenir en compte, però, que Ovidi escriu dins de la gran reforma augustal, força contrària als orientalismes.

¹²⁹ El principi de *argumentum e silentio* no és ni molt menys satisfactori.

¹³⁰ (CUMONT, 1905, p. 53.).

G.Livi Salinàtor fa, el 190 a.C., a Troia en honor de Minerva, i no de Cíbele¹³¹. Pràcticament les úniques referències que es tenen són les cites sobre algun *gallii* i les relacions amb Pèrgam¹³² o les diverses profanacions dels jocs i temple fetes per Publi Clodi¹³³.

Un aspecte molt important del culte de Cíbele serà l'assimilació o absorció, dins del seu seguici, d'altres divinitats, com Mâ. Aquesta era una deessa anatòlica provinent de Comana¹³⁴ que es caracteritzava pels seus ritus salvages d'orgies de sang en els que els seus sacerdots i seguidors, anomenats *fanatici*, entre balls, crits i sorolls es ferien mutuament amb espases i destrals per tal de espargir la representació de la deessa i els seguidors amb la seva pròpia sang. Els romans entraren en contacte amb Mâ a la mateixa Anatòlia dins del context de les guerres contra Mitrídates, i, a través de la *interpretatio*, ràpidament fou associada a Bellona, perdent, però, la major part dels seus ritus. Aquesta renovada Bellona adquirirà molta importàcia quan Sul.la la tria com una de les seves divinitats tutelars¹³⁵ i, com hem dit, serà associada a Cíbele com a deessa *pedisequa*¹³⁶, o seguidora¹³⁷ amb una confraria pròpia anomenada dels *hastiferii*. El millor exemple arqueològic d'aquest fet el podem trobar en el santuari ostienc del nostre estudi, on en una part

¹³¹ (Tit Livi, 37, 9, 7).

¹³² Sobre aquestes i la discussió sobre si el culte a Cíbele era realment rebutjat a Roma mirar (THOMAS, 1984, pp-1508-1512) on l'autor considera que s'hauria de matissar força aquesta afirmació.

¹³³ (Ciceró, *De haruspicum responsis*,28)

¹³⁴ On hi havia els seus dos temples principals, un al Pontus i l'altre a Capadòcia (Estrabó, XII, 2,3-5, 535-537; 3,36,559).

¹³⁵ Succel de la següent manera: un esclau, posseït i parlant en nom de Bellona, li va augurar la victòria sobre Roma i l'incendi del Capitoli (Plutarc, *Sul.la*, XXVII, 12)

¹³⁶ (CIL, VI, 30851).

¹³⁷ Aquesta associació la trobem reflectida, per exemple, a (Juvenal, *Sàtires*, VI, 511 s.)

subsidiaria del Campo della Magna Mater hi ha un recinte dedicat exclusivament a Bellona i a la seva confraria.

Cíbele en l'Alt Imperi

Amb l'adveniment de la dinastia Julio-Clàudia, Cíbele adquirirà especial rellevança, on el seu origen frigi i la seva protecció a Eneas¹³⁸ seran una garantia, i justificació, dels drets del successor d'aquest al domini de Roma. En aquest sentit, Cíbele apareix, diverses vegades, com a protectora d'August en les representacions d'aquest, com per exemple a la *Gemma Augusta*¹³⁹, de Vienna, on corona l'emperador heroitzat juntament amb Roma o en una base de Sorrento¹⁴⁰ dedicada a la casa imperial on hi ha representat un coribant. També, en aquest sentit, s'ha de destacar la reconstrucció i embelliment del temple de Cíbele al Palatí, el 3 d.C., com ja hem esmentat abans. Malgrat totes aquestes mostres de favor entre August i la deessa, i de la vinculació directa amb la casa imperial¹⁴¹, el *princeps* no aixecarà la prohibició sobre el seu culte que continuarà tancat al Palatí.

No serà fins l'emperador Claudi que aquesta situació canviarà sensiblement. Descendent d'aquells Attus Claudi i Quinta Clàudia, abans esmentats, era un personatge de la família imperial, nét de Livia, que aparentment estava fora de la línia successòria, cosa que va fer que es dedicués a l'erudició, especialment la religiosa. D'aquesta manera va entrar en contacte amb la religió de Pessinunt tan

¹³⁸ (Virgili, *Eneida*, X,157).

¹³⁹ Encara que també podria ser Cères o *Pax*.

¹⁴⁰ (CCCA, IV, p. 28)

¹⁴¹ Concretament dos lliberts d'August i Livia que seran sacerdots de Cíbele (CIL, VI, 496).

l·ligada a la seva pròpia família, encara que no s'ha de menystenir la influència dels seus l·liberts, tots ells orientals, i que deuriem estar vinculats a aquesta religió¹⁴².

Així doncs, és aquest emperador¹⁴³ a qui es deu la introducció d'unes noves festes molt més properes a l'original frigi . Aquestes es feien a la segona quinzena de març i celebraven l'adveniment de la primavera a través de la figura d'Atis¹⁴⁴, tanmateix, s'ha de tenir en compte que el calendari definitiu d'aquestes no el coneixem fins a mitjans del s. IV¹⁴⁵, i que inclou incorporacions de diferents èpoques:

15 de març - *canna intrat*. Era el dia de l'obertura de les festes i començava amb la desfilada dels *cannofori*, els portadors de canyes, que simbolitzarien les voreres del riu Sangarius on s'havia trobat l'infant Atis. Aquesta festa, més aviat un festival, sembla que va ser atribuït a Antoninus Piu a finals del seu regnat, sense cap equivalència en el festival de Claudi. Aquesta incorporació sembla que va l·ligada, i justifica en certa manera, la introducció d'Atis com a déu amb plens dreta en el panteó romà¹⁴⁶.

¹⁴² (TURCAN, 1989, p.50).

¹⁴³ La principal font sobre aquest fet és (Joan Lydus, *De mensibus*, 4) que ho atribueix a l'emperador Claudi. Malgrat tot hi ha qui ho ha interpretat com a Claudi el Gòtic (DOMASZEWSKI, 1911,p.56) generalment s'atribueix a Tiberi Claudi Neró (CARCOPINO, 1942, pp.51-59; GRAILLOT, 1912, pp.115; CARCOPINO, 1923-A, pp. 135-159 dona la raó a aquests dos últims i critica amb molt de fonament l'interpretació del primer). També avala aquesta teoria les primeres construccions del Santuari de Cíbele a Ostia (MAR *et alii*, 1996)

¹⁴⁴ (TURCAN, 1989, p. 50-54) s'hi troba la descripció més precisa del que ell anomena la "setmana santa" d'Atis donats els evidents paral·lelismes de mort-resurrecció-renovació amb la setmana santa cristiana.

¹⁴⁵ Aquest el coneixem per l'anomenat Calendari de Philocalus, fet el 354 (CIL I², p.260).

¹⁴⁶ Sobre aquesta qüestió en concret i l'elaboració del calendari (FISHWICK, 1966, pp. 193-202).

22 de març- *arbor intrat*. En aquest dia es portava al temple un pi tallat i embolcallat amb bandes de llana com si fos un cadàver i decorat amb guarlandes de violetes. Aquest arbre sembla que, inicialment, representaria, a Frígia, la mort de la natura amb l'acabament de l'hivern¹⁴⁷, cosa que s'acabarà personificant en la figura d'Atis. Els encarregats de portar l'arbre eren els *dendrophori*.

23 de març- Aquest era un dia de tristesa, penediment i abstinència, per plorar Atis mort.

24 de març -*dies sanguis*. Aquest era el dia del funeral d'Atis, en el que els *galli*, enmig d'esclats orgiàstics de bogeria, es flagellaven acompanyats de música i crits estridents. Era el dia, també, en què els neòfits es convertien, dins d'aquestes festes orgiàstiques, en *galli* a través del sacrifici l'auto-emasculació, a imitació del propi deu. Tota aquesta bogeria i vessament de sang s'han d'entendre com una expiació i sacrifici per tal de tranquil·litzar els *manes* d'Atis.

25 de març- *hilaria*. Eren aquestes unes festes de joia descontrolada que celebraven la resurrecció d'Atis i, per tant, de la natura, celebrat a través de grans banquets i mascarades. També en aquest cas aquesta celebració va ser introduïda posteriorment, si bé no queda clar amb exactitud, tanmateix s'ha de considerar d'època d'Antoninus Pius o del segle posterior¹⁴⁸.

26 de març- *requietio*. Jornada de repós.

¹⁴⁷ (CUMONT, 1905, pp. 55-56).

¹⁴⁸ (FISHWICK, 1966, p. 195).

27 de març- *lavatio*. Era l'últim dia dels festivals i es caracteritzava per una gran processó en la que es portava la *imago* de la deessa fins al riu Almo¹⁴⁹ on era banyada i purificada. Sembla que aquesta processó, que sortia fora dels murs del temple deuria ser oberta a tot el poble i avalada per l'estat¹⁵⁰. Per les descripcions d'Ovidi aquesta processó deuria ser equiparable, sinó igual, a la de les Megalèsies celebrada el 4 d'abril.

A partir de Claudi la religió de Cíbele, i Atis en menor mida, va quedar plenament inserida en el món romà¹⁵¹, especialment l'occidental ja que en l'oriental sempre hi havia estat. Aquest fet és tan important que ràpidament s'exten cap a l'occident, especialment a les Gàl.lies¹⁵², però també a Hispània¹⁵³ i a la resta de l'imperi¹⁵⁴, i sobretot, a través dels processos de sincretisme i assimilació es converteix en la garant i protectora d'altres cultes estrangers que a partir d'ara s'aniran introduint a Roma¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Obviament aquest, l'únic de que tenim constància, era l'utilitzat a Roma capital. S'ha de suposar que en cada ciutat on es celebressin aquestes festes tindrien un riu o rierol.

¹⁵⁰ Així ho sembla demostrar la participació en aquesta dels *decemviri sacris faciundis* (Lucà, I, 599).

¹⁵¹ Tot i amb això, s'ha de tenir en compte una important hostilitat entre sectors de la ciutadania més tradicionalista (*Juvenal, Sat.*, IX, 2) així com un cert menyspreu dels orientals, que consideraven aquests cultes com a propis (*Plutarc, Amator.*, XIII, 756).

¹⁵² Destaquen en aquest sentit dos grans santuaris metròacs com el de Vienna, ja d'època de Claudi (PELLETIER, 1980, p. 28) i el de Lió (MIRAR)

¹⁵³ (BLANCO FREIJEIRO, 1968, pp. 91-100; ALVAR, 1993, pp. 313-326)

¹⁵⁴ (CCCA, I-VII on hi ha un recull de totes les manifestacions conegudes de Cíbele i Atis arreu de l'imperi Romà)

¹⁵⁵ (CUMONT, 1905, pp. 58-59).

Sembla que durant el s. II Cíbele mantindrà un protagonisme principal a partir dels Antonins¹⁵⁶. Així doncs serà durant el regnat d'Antoninus Pius quan es reformarà definitivament el culte de Cíbele amb la plena potenciació d'Atis, quan partir d'ara pendrà el rol principal, com a déu de mort i ressurrecció i es renovarà, en aquest sentit el festival de març amb la introducció de noves festes, *canna intrat*, *hilaria* i *requietio*, una nova cofradia, els *cannophori*, i un nou summe sacerdot, l'*archigallus*, així com la introducció del *taurobolium*¹⁵⁷. Aquest procés de renovació propiciarà un fervor religiós desmesurat que quedarà evidenciat en les nombroses troballes, arqueològiques, epigràfiques i numismàtiques d'aquest període¹⁵⁸. Com Claudi, Antoninus Pius no era un emperador especialment interessat o fervoros d'aquest culte, sinó que les seves intencions s'han d'enmarcar dins d'un procés molt més àmpli destinat a reformar la religió romana tradicional, per mitja de l'assimilació d'altres religions, principalment orientals, que l'enriquessin en un moment de greu crisi espiritual. Tanmateix, en tot aquest procés no s'ha de menysvalorar la important influència que deuria d'exercir Faustina adepta als cultes metròacs¹⁵⁹.

Tot aquest procés continuarà amb gran força durant la dinastia dels Severs¹⁶⁰ cosa que es pot veure amb freqüència en la numismàtica amb l'associació de les dones de la família imperial amb Cíbele¹⁶¹.

¹⁵⁶ Pel que fa l'objecte d'aquest estudi és en la segona meitat del s. II quan hi ha la fase més important del Santuari d'Atis al Campo della Magna Mater.

¹⁵⁷ (FISHWICK, 1966, pp. 193-202).

¹⁵⁸ (BEAUJEU, 1955, pp. 312-320).

¹⁵⁹ (BEAUJEU, 1955, p.319).

¹⁶⁰ En determinats casos aquesta associació amb Cíbele podia ser extrema, com el cas de Heliogàbal que desfilava disfrazat de Cíbele en un carro tirat per lleons, però també de Dionís (*Hist. Aug. Vita Heliog.* 28,2).

El taurobolium

Amb la gran reforma de Claudi s'hauria reformat també el sacerdoci¹⁶², però no serà fins a la segona meitat del s. II que trobem, per primer cop, la figura de l'*archigallus*. Aquest era el summe sacerdot de la religió metròaca, un personatge important dins de la ciutat i que, generalment, tenia altres càrrecs, ja fossin religiosos o civils¹⁶³, és a dir, era un ciutadà romà. Aquesta dualitat sacerdot de Cíbele/ciutadà romà que en principi és contradictòria, a causa de l'emasculació, imprescindible pel primer i excloent pel segon, es solucionarà a través d'un nou ritu, el *taurobolium*. Apareix testimoniats per primer cop l'any 160 d.C.¹⁶⁴, però no se'n té cap descripció exacta fins al s. V quan Prudenci¹⁶⁵ el descriu precisament per criticar-lo.

Segons la descripció de Prudenci aquest ritu consistia en la introducció del *mistes* en una fossa excavada a terra que era coberta per una plataforma perforada. Sobre aquesta es sacrificava un brau, la sang del qual brollava profusament escolant-se entre els forats, a mena putrefacta rosada (*tabidum rorem*), amb la que el *mistes*, amb delit, es cobria tot el rostre i la bevia. Un cop acabat el

¹⁶¹ Així, en aquesta associació, hi podem veure a Sabina, Faustina la major i la menor, Lucil·la, Júlia Domna i Júlia Soamina (BIEBER, 1969, pp. 29-42).

¹⁶² Són d'aquesta opinió, malgrat la manca de proves determinants, (CARCOPINO, 1942, pp. 109-111; TURCAN, 1989, p. 54).

¹⁶³ (CARCOPINO, 1923-B, pp. 238-241) on esmenta la gran consideració que tenien els *archigalli*, fins i tot pels escriptors cristians, sobretot en comparació amb els *galli*; eren els caps reconeguts per l'estat de la religió metròaca i, fins i tot, els oracles de l'*archigallus* de Portus, tenien valor de llei.

¹⁶⁴ (CIL, XIII, 1751).

¹⁶⁵ (Prudenci, *Peristephanon*, X, 1006-1050).

bany de sang, aquest, sorgia de la fossa davant els adeptes i era considerat purificat i igual a la divinitat¹⁶⁶.

L'origen d'aquest ritu així com el nom serien asiàtics, i s'hauria de cercar en les antigues caceres rituals de búfals salvatges a Anatòlia i que en època hel·lenística s'haurien transformat en espectacles rituals basats en la cacera d'un brau o xai¹⁶⁷ dins d'un recinte tancat¹⁶⁸. Aquests ritus haurien entrat a Roma a través dels cultes anatòlics de Mâ-Bellona encara que haurien quedat reduïts a un simulacre, és a dir al sacrifici del brau o xai amb el *uenabulum* esmentat per Prudenci¹⁶⁹. Així doncs a partir de les tesis de Cumont s'ha considerat al *taurobolium* com un ritu ja fixat i introduït a Roma en època d'Antoninus Pius. Tanmateix, no tothom hi està d'acord, especialment Duthoy¹⁷⁰ que en base a la terminologia emprada en l'epigrafia, especialment els verbs i el seu significat, considera que el *taurobolium* sofreix una transformació i evolució des de la seva introducció a Roma

¹⁶⁶ Aquesta última interpretació és, tanmateix, molt controvertida ja que en cap text es diu quina és la funció final del *taurobolium*. (DUTHOY, 1969, pp. 105-110) en el seu estudi sobre aquest ritu analitza les diferents interpretacions sobre aquest fet. Així Cumont creu que aquest és primerament una purificació física i després espiritual, per Graillot seria la identificació amb la mort i resurrecció d'Atis, però això no està testimoniada a cap lloc, per Grenier seria la introducció als misteris, cosa que no lliga amb que aquest ritu es pugui repetir, i finalment el propi autor que considera que és únicament un ritus d'expiació i, per tant, de purificació espiritual.

¹⁶⁷ L'altre versió del *taurobolium*, més senzilla o barata, i segurament de menor valor espiritual, és la immolació d'un xai, el *criobolium*.

¹⁶⁸ Aquesta cacera sembla que es faria amb una javelina unida al cos amb un llaç, un *uenabulum* (Prudenci, *Peristephanon*, X, 1027). Tanmateix sembla que quan Cumont explica aquest ritu tenia al cap les actuals curses de braus.

¹⁶⁹ (CUMONT, 1905, pp.63-64 i nota 32).

¹⁷⁰ (DUTHOY, 1969, pp. 88-105).

fins a la descripció de Prudenci. Així ell considera que hi ha tres fases del *taurobolium*¹⁷¹.

La primera fase, entre el 160 i el 250 d.C. , i que es caracteritza per la utilització del verb *facere* o similars com *movere* o *celebrare*, era com el sacrifici normalitzat d'un brau, *taurilia*, que es feia en la religió estatal, però, amb tres característiques concretes, el propi nom, *taurobolium*, el seu context exclusiu dintre de la religió de Cíbele i l'especial rol que sembla que jugaven les parts del brau conegudes com a *uires*. En aquests actes hi participaven *sevires augustales*, dones¹⁷², molt característic de les religions orientals, i associacions, com els *dendrophorii* o *cannophorii*, així com comunitats com *res publicae*, *provinciae*, etc...

La segona fase, entre el 228 i 319 d.C., es caracteritza per l'utilització dels verbs *taurobolium accipere* o *tradere*. En aquesta fase el ritual s'especialitzava molt més i girava entorn d'un misteriós objecte anomenat *cernus*. D'aquest *cernus* no es coneix la forma, però si se sap que el sacerdot l'aixecava per sobre del *mistes* i després li oferia. Duthoy teoritza que aquest fós una mena de bol sacrificial que, en ser un estadi intermig de la primera fase i el bany de sang de la tercera, contingués la sang del brau que s'oferia al *mistes*, però de cap manera les *uires*. Seguint amb aquesta interpretació el sacrifici del brau es dedicaria a l'emperador i l'oferiment del que contingués el *cernus* (¿la sang de l'animal?) al dedicant.

¹⁷¹ (TURCAN, 1989, n.72) considera l'obra de Duthoy "...utile, mais discutable.", ja que creu que no es pot provar que el *taurobolium* hagi evolucionat del s. II al IV d.C.

Finalment la tercera fase, entre els anys 305 i 390 es caracteritzaria pel verb *taurobolium percipere* o *tauroboliati*. Aquest era el ritus descrit per Prudenci en què un personatge, normalment un prohoms¹⁷³ de la ciutat i participant en diverses religions orientals¹⁷⁴ entra dins d'un pou i és banyat amb la sang d'un brau sacrificat al seu damunt. En aquesta fase no es toma a anomenar el *cemus*.

Duthoy interpreta aquesta evolució dins del contexte social i cultural romà. Així doncs, la primera fase seria la simplificació d'una cacera ritual, motivada pel fet d'incorporar ciutadans romans al culte metròac, la segona, més simbòlica, s'hauria de contextualitzar dins del s. III d.C. més espiritual i amb un desitg generalitzat de puresa, mentre que la tercera, el bany de sang, molt més espectacular, l'autor l'inscriu dintre de la dura competència entre Paganisme i Cristianisme del s. IV d.C.

Obviament la introducció d'aquest ritu comportà una reforma dels santuaris dedicats a Cíbele ja que es necessitava d'una mínima infraestructura per fer aquests sacrificis, si més no un relatiu espai. Aquest era el cas específicament del temple de Cíbele al Palatí cosa que determinà la creació d'un nou santuari al Vaticà¹⁷⁵,

¹⁷² (CIL, XIV-39).

¹⁷³ Per exemple del mateix Campo della Magna Mater "*Volusianus V C ex praefetis tauroboliatus d d*" o "*Marcarianus v c taur m d d d*" (núms. inv. del Museu d'Ostia 165 i 6719).

¹⁷⁴ (CIL, VI, 501, 504, 507)

¹⁷⁵ Situat exactament als peus de la Basílica de Sant Pere del Vaticà i trobat durant les excavacions de la façana el 1609. En realitat l'edifici com a tal no es va trobar, però si que es varen trobar moltes inscripcions relatives a *taurobolii*, en realitat, el que es va trobar deuria ser el *campus* anterior al propi temple, com a Ostia. (CCCA, III núms. 226-246 . En realitat les trobades *in situ* varen ser destruïdes i reaprofitades en les fonamentacions, però les trobades a Roma deuriem venir totes d'aquest mateix lloc.).

l'anomenat *Phrygianum*¹⁷⁶ durant el regnat d'Antoní Pius¹⁷⁷. A Ostia, com veurem més endavant es va rehabilitar una vella torre de les muralla, al cantò del temple de Bellona, com a *fossa sanguinis dels tauroboli*¹⁷⁸.

Durant del s. IV i davant del pujant poder del cristianisme la religió de Cíbele , dintre de l'esfera pagana, es potenciarà juntament amb les del *Sol Invictus* i de Mitra i es lligaran estretament a través d'un profund procés de sincretisme. Serà en aquest moment quan Atis pendrà tot el protagonisme¹⁷⁹, quedant Cíbele com una figura més abstracta i primordial¹⁸⁰, i es convertirà, aquest, en un dels principals exemples del neoplatonisme¹⁸¹ i de la simbologia còsmica¹⁸².

Amb l'adveniment de Constantí, el Cristianisme es convertirà en la principal religió de l'Imperi i amb l'edicte de Teodosi del 391 d.C. es prohibirà el paganisme. Però això no el farà desaparèixer ja que continuarà com a religió de les velles

¹⁷⁶ Una possible representació d'aquest temple apareix en un medalló contorniat de Faustina la Major on es pot veure a Cíbele, juntament amb Atis, al seu cantò, dins d'un curiós temple amb arcades sobre l'arquitrav. Aquest ha estat interpretat (CCCA, III, núm. 201) com un *tholos* que hi havia sobre la Via Sacra anomenat per (Marcial, *Epigrames*, I, 70, 9-10), però (TURCAN, 1983, pp. 55-56) considera que és un temple de planta rectangular amb coberta de volta de canó, si bé amb una curiosa perspectiva. Per evidències negatives, ja que no respon a cap dels temples coneguts, podria ser el *Phrygianum*.

¹⁷⁷ (TURCAN, 1989, p. 57).

¹⁷⁸ CALZA MIRAR

¹⁷⁹ En aquesta època serà conegut com a *Menotyranos*, senyor dels mesos i, com a tals, de la lluna, i concebut, així, com el sol que cada més entre en una nova casa astrològica. En aquest sentit és molt explícita (CIL, VI, 499) *Attidi menotyranno invicto*, essent associat al mateix Sol. Tanmateix la figura d'Atis serà estudiada amb més profunditat en un capítol monogràfic.

¹⁸⁰ Veure en aquest sentit el "nebulós" discurs (Julià Emperador, *A la Mare dels déus*).

¹⁸¹ (CUMONT, 1905, p. 65).

¹⁸² El millor exemple d'això és la *lanx* trobada a Parabiago que representa a Cíbele i Atis com a centre de la cosmologia (MUSSO, 1983).

famílies senatorials de les quals el millor representat serà Símmac¹⁸³ i sobretot dintre dels cercles filosòfics theosòfics orientals fins al s. VI¹⁸⁴.

¹⁸³ A qui s'hi oposarà, com a representat del cristianisme (Prudenci, *Ad. Symm.*).

¹⁸⁴ (TURCAN, 1989, p. 75).

III. EL CAMPO DELLA MAGNA MATER

III- EL CAMPO DELLA MAGNA MATER

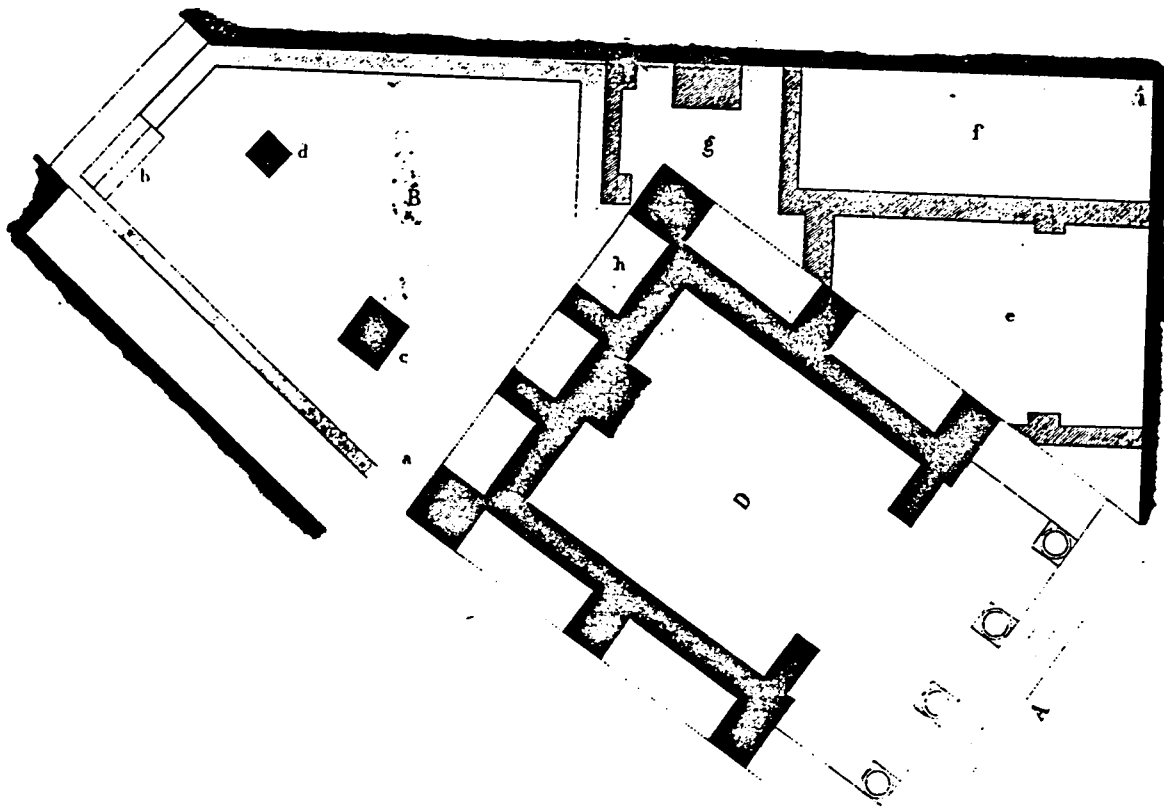
El *Campo della Magna Mater*¹⁸⁵ és una gran àrea descoberta situada a l'extrem sud del *Cardo Maximus* a tocar la *Porta Laurentina* i delimitat, a part de pel citat carrer, per les muralles suposadament republicanes al sud i el conjunt de les Termes del Faro a l'est. La connexió de l'eix viari, orientat NO-SE, amb les muralles, en direcció E-O fins la citada porta, configuren un gran espai triangular, d'uns 4.500 m², on s'hi desenvoluparen els diferents edificis englobats dins dels recinte dedicat a Cíbele¹⁸⁶, és a dir, el Temple de Cíbele, el recinte d'Atis o *Attideion* i el Temple i recinte de Bellona, a més d'altres edificis de difícil interpretació ara per ara.

El coneixement que tenim del *Campo della Magna Mater* d'Ostia es deu bàsicament a quatre intervencions arqueològiques diferents, iniciades les primeries del segle passat i en l'actual curs de treball, les últimes. Malauradament no es coneixen massa els resultats d'aquestes excavacions ja que la publicació de les mateixes es dedica, principalment a les troballes, ja siguin epigràfiques o escultòriques¹⁸⁷ i pràcticament no es fa menció a les estructures, a part del recinte

¹⁸⁵ La denominació de *Campo della Magna Mater*, ja ve donada pel primer arqueòleg del indret, C.L. Visconti, el qual el 1868 va identificar el santuari, principalment, gràcies a una inscripció que ja l'anomenava així "... *IN CAMPO MATRIS DEUM...*" (VISCANTI, 1868, p. 378; CIL, XIV 324, inv. ep. núm.- 10).

¹⁸⁶ Aquesta posició marginal respecte al centre de la ciutat ha estat interpretada, o insinuada, com una característica dels santuaris orientals (PAVOLINI, 1986, pp. 155, 159 i 161), però en aquest cas s'ha d'interpretar, senzillament com la millor zona disponible per tal d'aconseguir un gran espai en una ciutat cada cop més massificada. Aquesta necessitat ha d'estar vinculada, forçosament, a les necessitats del culte, ja que altres santuaris "perifèrics" no tenen cap problema en renunciar o llogar part del seu espai en benefici del creixement poblacional de la ciutat, com el Serapeu o el Santuari d'Hèrcules (MAR, 1990, pp. 137-160; MAR, 1992, pp. 31-51), cosa que no feu el santuari de Cíbele.

¹⁸⁷ (VISCANTI, 1868, pp. 362-413; VISCANTI, 1869, pp. 208-245). Les cartes del comissari P.E. Visconti (VISCANTI, 1867-69) són el més semblant a un diari, ja que les va anar enviant a mesura que s'anava excavant i solament s'hi descriu les troballes artístiques.

Planta de les excavacions de Visconti (de VISCONTI, 1869).

posterior del temple, que ell interpreta com l'*schola dei Dendrophori e dei Cannophori*, el *Mitreo degli animali*¹⁸⁸ i , molt per sobre, el temple de Cíbele. Tanmateix, la intenció de C.L. Visconti, conscient d'aquest fet, era la de publicar la topografia i arquitectura de l'indret un cop estés tot excavat, cosa que creia que seria l'any següent¹⁸⁹, el 1870, però el canvi de govern que es va produir aquell mateix any a Itàlia va fer que s'abandonessin les excavacions vaticanes a Ostia i el mateix Visconti no es va preocupar mai més del tema.

No va ser fins al 1907 que el govern italià va reprendre de manera sistemàtica les excavacions d'Ostia amb l'intenció de descobrir la ciutat en tota la seva extensió. La represa del treball la feu Dante Vaglieri fins l'any 1912. A la mort d'aquest, Guido Calza va continuar paulatinament les excavacions des d'una doble perspectiva, l'arqueològica, d'excavació, estudi i publicació dels resultats¹⁹⁰, i la patrimonial amb la consolidació i restauració del jaciment¹⁹¹. Tanmateix, entre els anys 1938 i 1942, per decisió del govern feixista de Mussolini i amb l'objectiu de l'Exposició Universal de 1942, les actuacions arqueològiques es van multiplicar, descobrint fins a un total de 34 de les 50 hectàrees, construïdes, que es calculen per Ostia. Va ser durant aquests quatre anys que Calza va retornar al santuari de Cíbele que Visconti havia

¹⁸⁸ Visconti va interpretar la iconografia dels mosaics del paviment, així com les troballes escultòriques, d'aquest mitreu com a pertanyents del culte metròac (VISCONTI, 1868, pp. 402-413) però un estudi més aprofundit dels mateixos l'ha identificat com a un mitreu (BECATTI, 1954, pp.87-92). Tanmateix sembla que originàriament no hi havia cap connexió física entre aquest mitreu i el *Campo della Magna Mater*.

¹⁸⁹ (VISCONTI, 1869, p. 245).

¹⁹⁰ El principal resultat d'aquest treball es va publicar, un cop ja mort i amb altres col.laboradors, en el primer volum de la sèrie *Scavi di Ostia* (CALZA *et alii*, 1953), on es presentava una visió general de tota la ciutat.

¹⁹¹ Aquest era un tema que el preocupava especialment, i que va manifestar ja el 1916 (CALZA, 1916, pp. 172-195).

excavat parcialment. Així, es va recuperar tot el recinte, i, immediatament a les excavacions, es va restaurar, donant-l'hi la fesomia que encara té avui dia. Les excavacions, però, es van limitar a deixar al descobert totes les estructures en alzat, sense actuar en el subsòl arqueològic.

Els resultats d'aquestes campanyes varen ser publicats, poc després de la seva mort, en un doble article en el que Calza donava una visió global del conjunt del santuari, datant-lo i interpretant els diferents edificis del recinte. Alhora, es publicava, tot seguit, per part de la seva dona, Raisa Calza, l'excel·lent conjunt escultòric relacionat amb el culte d'Atis que es va trobar en el recinte atribuït al mateix deu¹⁹². Aquesta publicació doble ha estat considerada, fins ara, com la definitiva respecte a l'estudi del santuari, per la qual cosa és sempre el punt de referència de totes les publicacions en les que se'n fa referència¹⁹³. Val a dir que, tanmateix, que malgrat la unanimitat de la acceptació d'aquesta publicació, hi ha encara moltes llacunes i aspectes discutibles, sobretot pel que fa a les dades cronològiques¹⁹⁴.

¹⁹² (CALZA, 1946, pp.183-205; CALZA,R., 1946, pp. 206-227).

¹⁹³ Així els escrits de G. Calza s'han parafrasejat, sense cap discussió, tant a les obres sobre Ostia (CALZA,R.-NASH, 1959; MEIGGS, 1973; PAVOLINI, 1983; PAVOLINI; 1986, per citar solament algunes de les obres més generals) com en els estudis més concrets sobre els cultes orientals o Cíbele en particular (SQUARCIAPINO, 1962; CCCA,III, també per citar solament les més corrents). Una cosa semblant ha passat amb l'article de R. Calza (citada també en les obres abans mencionades) però, tanmateix, ha estat més discutit, si més no amb l'interpretació d'alguna de les escultures (PICARD, 1956, pp.84-86)

¹⁹⁴ Novament ens trobem en una constant a Ostia com és la datació sistemàtica a través dels sistemes constructius i no de l'arqueologia. Recordem que aquí es varen limitar a buidar el recinte fins a l'últim nivell de circulació sense cap mena de treball científic (cosa que es pot veure en els diaris, comentats més endavant) i a recollir totes les peces d'interès, principalment escultura i epigrafia. L'interès, i el problema, de l'article de Calza és que és, pràcticament, l'única informació que es té sobre aquestes excavacions i per tant tot depèn de la fiabilitat que se li doni.

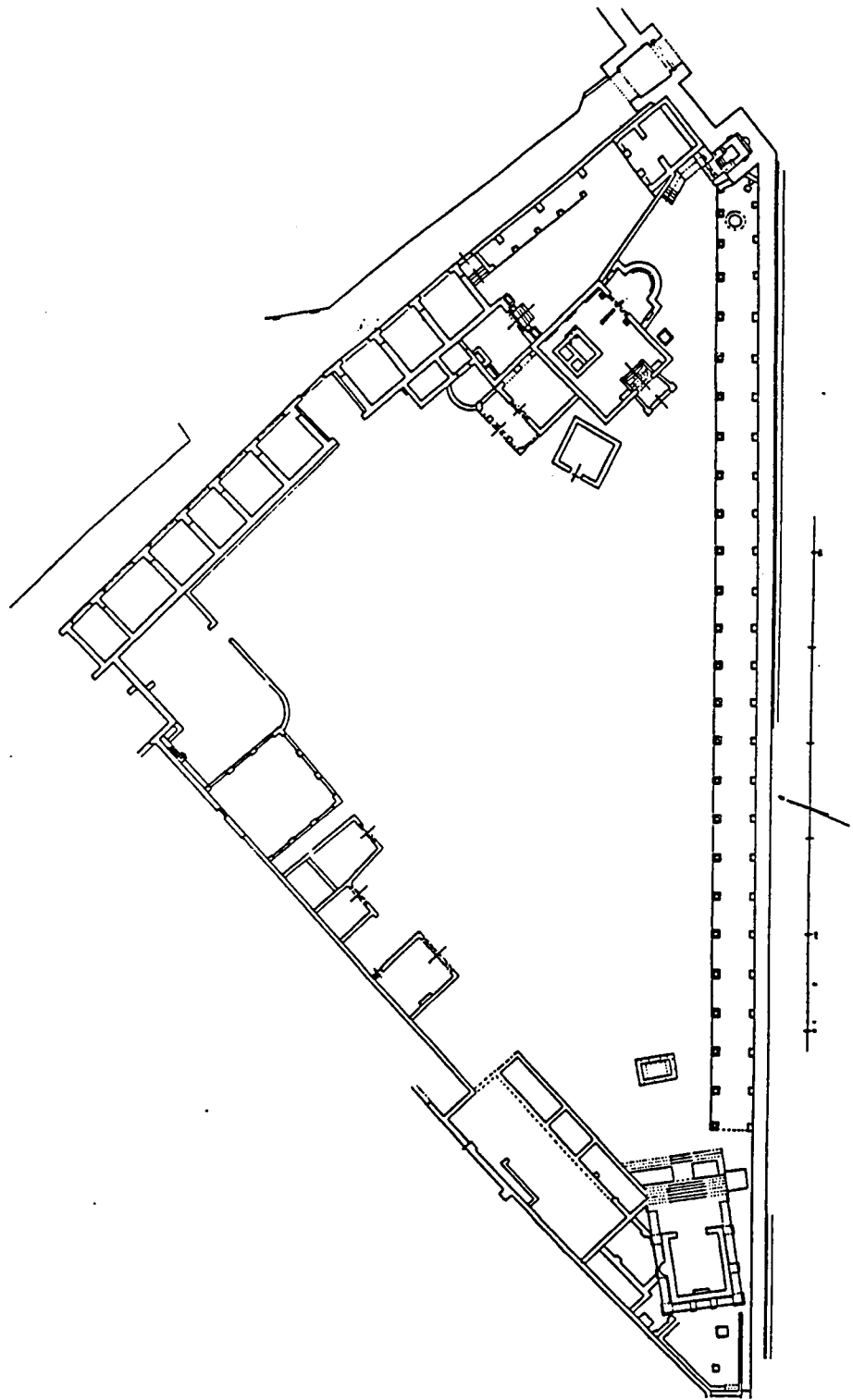
Així doncs, després de Calza, el *Campo della Magna Mater* es va donar per acabat i no es va tornar a excavar, pràcticament fins al 1995. Tanmateix, s'ha de mencionar una intervenció holandesa dirigida per Angelo Pellegrino, l'any 1984, centrada exclusivament en els entorns del Temple de Bellona, de la qual, malauradament no se'n té, pràcticament, cap informació¹⁹⁵.

A partir de 1995, i fins a l'actualitat, s'ha reemprès una nova campanya d'estudi de tot el santuari basada, principalment, en la revisió de tota la informació anterior, publicada i inèdita, així com una actuació arqueològica selectiva per tal de datar, arqueològicament, els edificis més singulars del recinte. Aquest programa està portat per un equip de les universitats Rovira i Virgili de Tarragona i la Universitat de Girona¹⁹⁶ sota la direcció de Ricardo Mar, com a investigador principal, així com Josep M. Nolla, Joaquin Ruiz de Arbulo i David Vivó.

La topografia del santuari

Com s'ha esmentat abans, el Santuari té una forma triangular (130 per 106 per 84 m.), amb un dels seus vèrtex al nord i els altres dos orientats de sud-oest a nord-est, per la qual cosa utilitzarem una descripció geogràfica, d'occident a orient, que no ha de prefigurar, de cap manera, una seqüència temporal.

¹⁹⁵ L'única publicació sobre aquesta intervenció es troba a (PELLEGRINO, 1987, 183-199) en la que s'esmenta breument la cronologia del temple en espera d'una ulterior publicació. També resten a la Soprintendenza di Ostia els diaris inèdits d'aquesta intervenció (en holandès) i alguns dels dibuixos que es varen fer; l'inventari dels materials (que havien quedat abandonats en una antiga caseta de vigilància i en molt males condicions de conservació), es va refer l'any 1996 per part del dr. Josep M. Nolla. Fins a l'actualitat encara no s'ha publicat cap dels resultats d'aquesta intervenció.

Planta del *Campo della Magna Mater* (segons MAR et alii).

EL TEMPLE DE CÍBELE I LA PART OCCIDENTAL DEL SANTUARI

Aquesta zona es caracteritza per la construcció del temple dedicat a la divinitat tutelar del santuari així com el seus edificis i porticats annexos.

El temple (fig. 2) és una gran edifici de planta rectangular (16,50 per 8,60 m.), orientat cap a creixent, que es caracteritza, sobretot, pel seu espectacular pòdium, construït amb una obra mixta de *opus caementicium*, *opus latericium* i *opus reticulatum* configurant una decoració d'arcuacions cegues en els seus laterals (tres per cada cantó). També es conserva part dels murs d'una cel.la, quasi quadrada (6,50 per 7,30 m.) si bé aquests són, pràcticament, reconstruïts en la seva totalitat per G. Calza, ja que en les velles fotografies anteriors a la restauració es veu la superfície del pòdium neta, si bé es conservava l'empremta negativa dels murs de la cel.la. L'entrada conserva el llindar de travertí i sobre l'eix axial, al fons, hi ha un basament per una escultura¹⁹⁷

El temple deuria ser pròstil, si bé actualment no es conserven restes de la columnata frontal. Una de les particularitats principals de l'edifici es troba precisament en la seva esgraonada d'accés. En la seva part inferior és àmplia, connectant i sobreposant-se a un porticat o podi preexistent que delimitava el santuari amb les Termes del Faro, però, a mida que aquesta esgraonada ascendeix es va estrenyent fins a coincidir amb l'ample de la cel.la, configurant una planta trapezoidal, que ve motivada per la situació axial del temple en un dels vèrtex del triangle que conforma el santuari. Tanmateix, s'ha de destacar la estructura

¹⁹⁶ Inicialment, durant el 1995, també hi va col·laborar la Universitat de Lleida.

¹⁹⁷ (VISCANTI, 1868, p. 401) fa referència a dos nínxols a l'interior de la cel.la dels quals no en queda cap resta després de la reconstrucció, tanmateix, abans d'aquesta (CALZA, 1946, p. 189) ja es va qüestionar la seva existència.

d'aquesta esgraonada en dos cossos separats per un replà intermedi. Aquest replà solament estava pavimentat en la part central, sobre l'eix del temple, deixant a banda i banda dos grans fosses omplertes de terra¹⁹⁸.

Aqueste temple havia estat datat per Calza¹⁹⁹ en època d'Antoninus Pius en base a la tècnica constructiva i, indirectament, la epigrafia, però les recents excavacions que s'han portat a terme en la zona del temple han proposat noves cronologies. D'aquesta darrera intervenció²⁰⁰ s'ha pogut evidenciar, com a mínim, dues fases que corresponen a la construcció de sengles temples sobreposats.

La primera fase, que s'hauria de datar cronològicament cap a mitjans del s. I, immediatament després de la adequació i sanejament de la zona d'aiguamolls on, posteriorment, es construí el recinte de Cíbele. Tanmateix, un dels aspectes més interessants d'aquesta primera fase seria el seu moment final, provocat per un incendi poc després de la construcció del temple²⁰¹, tal com s'ha pogut testimoniar en una gran fossa excavada entre el temple i l'ara on s'hi va enterrar, a mena de *favissa*, les restes constructives de les decoracions, en estuc, d'aquest primer temple, amb evidents restes d'un incendi.

¹⁹⁸ Aquestes fosses van ser interpretades per (CALZA, 1946, p. 188) com a dos grans jardineres de caràcter ritual, segurament amb pins o, més probablement, violetes, plantes consagrades a Atis. Un probable paral·lel el podem trobar al Temple de Cíbele de Mamurt Kale, Pèrgam (CCCA,III, n. 387) on hi ha unes construccions semblants a l'esgraonada, si bé sobresortint d'aquesta, a diferència del nostre cas.

¹⁹⁹ (CALZA, 1946, p. 202). Aquestes datacions no han estat qüestionades, fins ara, i així han estat publicades (per. ex. MEIGGS, 1973, p.363).

²⁰⁰ (MAR *et alii*, 1996)

²⁰¹ Val a dir que no es pot testimoniar amb absoluta seguretat la cronologia d'aquest incendi, si bé clarament dintre del s. I, per la qual cosa no es pot precisar si quant aquest es va

Aquest primer edifici tindria les dimensions de l'actual cel.la, ja que el mur d'aquesta amb el del podi deuria ser unitari, emmascarat actualment per les arcuacions cegues sobreposades posteriorment, si bé una altura del podi lleugerament inferior. Una característica d'aquest edifici seria l'existència d'un *adyton* subterrani a sota la cel.la ja que les parets conservades d'aquest, per la part interior del podi són vistes²⁰², així com la cobertura de la cel.la amb volta de canó, probablement²⁰³. També s'ha de remarcar que l'esglaonada frontal seria força més petita, cosa motivada tant per la menor altura del podi com per l'inexistència, originalment, de les dues fosses laterals.

Devant del temple, a uns 6 m. del mateix i sobre el seu eix longitudinal, s'hi conserva les restes d'una gran ara construïda amb un nucli interior d'*opus caementicium* amb *opus reticulatum* a l'exterior, i forrada amb un placat de marbre del qual se'n conserven algunes restes en la seva part inferior (fig.6).

Immediatament al sud-est del temple i contemporani a aquest s'hi situa un llarg porticat de 25 columnes de rajol (originalment 26), amb les seves corresponents pilastres posteriors, que forma el límit del santuari, recolzat en un

produir el temple estava ja totalment acabat o encara en fase de construcció, cosa que seria la més probable.

²⁰² Una altra prova d'això la podem trobar en els materials constructius recuperats d'una *favissa* on, entre d'altres, hi ha restes de paviment amb mosaic de tesseles en la part superior i estucat blanc en l'inferior, cosa que fa pensar en una construcció de dos pisos.

²⁰³ També d'entre les restes recuperades en la *favissa* s'hi ha trobat les restes decorades en estuc d'una volta. Aquest aspecte, força estrany en un temple romà, no ho és tant en el contexte de la deessa frígia, ja que queden testimonis, en un medalló (TURCAN, 1983, pp. 55-56) d'un temple de Cibele, segurament el *Phrygianum* del Vaticà, amb aquesta mena de cobertura.

ampli mur que va a parar fins a la *Porta Laurentina* interpretat, tradicionalment, com a formant part de les anomenades *mure silane*²⁰⁴.

En el cantó nord del temple hi ha un altre porticat, si bé en aquest cas elevat 1 m. per mitjà d'un pòdium, i d'una llargaria indeterminada, ja que està molt malmès per construccions posteriors . Aquest, construït en rajol i *opus reticulatum*, és també contemporani del temple i el porticat meridional.

Un dels aspectes més espectaculars de l'alçat del temple, encaixonat en un dels vèrtex de l'espai triangular del *Campo*, seria la seva façana tetràstila que s'enllaçaria, si bé a major altura, amb els dos porticats, que tancaven el recinte per aquest cantó. Si bé no queda cap resta de les columnes del temple, els intercolumnis d'ambdós porticats coincideixen perfectament amb una façana tetràstila mantenint una seriació constant, si més no en planta.

La reforma o reconstrucció del temple, datable entre el regnat de Nerò i dels primers Flavis, va constituir una monumentalització de l'anterior . Així es va pujar el podi, cosa que va forçar a l'obliteració del *adytum*, i es va forrar exteriorment amb un sistema d'arcuacions cegues fetes en rajol, que van ampliar el perímetre del temple amb 1 m. per cada cantó. Aquesta espectacular ampliació del podi segurament

²⁰⁴ La cronologia de la qual, si més no en la part del santuari, s'ha demostrat arqueològicament com a d'època de Claudi coincidint amb la sistematització i sanejament de tota l'àrea (MAR *et alii*, 1996)

venia motivada per l'inclusió a la part exterior de les parets de la cel.la, construïdes de bell nou, de semi-columnes adosades convertint el temple en pseudo-perípter²⁰⁵.

En la façana es va construir una nova esgraonada, motivada per l'adequació a la nova altura però, com el podi, amb un component esceneogràfic molt més espectacular, amb una planta trapezoidal de considerables dimensions motivada per l'inclusió d'un replà amb les dues fosses laterals esmentades més amunt. Tanmateix, aquesta ampliació de l'esgraonada deuria modificar el plantejament inicial d'una façana correguda entre el temple i els porticats, ja que el porticat septentrional quedà absorvit, en part, per l'esgraonada mentre que el meridional es veu reduït a un, quedant el temple com un edifici aïllat, per bé que molt encaixonat. Un altre resultat d'aquesta monumentalització va ser l'adequació de l'ara al nou decorat, amb una considerable ampliació d'aquesta per mitjà d'*opus caementicium* i *opus reticulatum* així com un nou recobriment de plaques de marbre.

La darrera actuació testimoniada en aquesta zona va ser la pavimentació, entorn de l'ara i del porticat meridional, d'un paviment d'*opus spicatum*, fet de petites llosetes de rajol, d'una àrea sense delimitar, ara per ara, i datable a finals del s. II.

Darrera del temple queda un petit espai residual encaixonat entre el propi temple, les muralles i el límit occidental del perímetre del *Campus*. Aquest espai, descobert per Visconti, va ser el primer en el que s'hi va actuar arqueològicament i

²⁰⁵ En la cara septentrional de la cel.la es conserva una estructura adossada semicircular que podria ser la base d'una semi-columna. Tanmateix és l'única conservada i el fet de estar

és el qual el citat arqueòleg va concentrar els majors esforços ja que ell ho havia interpretat com la seu de dos *collegia*²⁰⁶. Segons Visconti l'espai era tancat per un mur de 1 m. d'altura, conservada, que en la seva part septentrional tenia una banquetta correguda adossada, tot estucat en vermell, i al qual s'hi accedia per dues entrades, una occidental, just al vèrtex del triangle que conforma el *Campus*, amb una petita esgraonada, i l'altra, oriental en un petit espai obert a tocar el podi del temple²⁰⁷, tanmateix, aquesta sembla més una degradació del mur que no pas una obertura. En el centre de l'espai hi havia dos altars de cap a dos metres d'altura, si bé un era més estret que l'altre, amb un petit dispositiu superior, en ambedos altars, per tal de fer sacrificis a la seva part superior.

Aquesta estructura, amb dues ares i un llarg banc corregut, juntament amb la troballa de diverses inscripcions relatives als *cannophori*²⁰⁸ i als *dendrophori*²⁰⁹ són els que van fer pensar a Visconti de que efectivament aquest espai era veritablement la seu d'una *schola*, malgrat el propi arqueòleg trobava problemes estructurals de difícil solució a l'hora de cobrir-la, donada la seva planta irregular²¹⁰.

molt mal reconstruïda en dificulta la seva interpretació.

²⁰⁶ (VISCONTI, 1868, pp. 362-413).

²⁰⁷ S'ha de tenir en compte que la part posterior del temple formava un dels límits d'aquest espai, amb les arcuacions del podi obertes cap a aquest.

²⁰⁸ C.I.L. XIV, 34,35,36,37,116,117 i 119. Totes aquestes inscripcions eren petits *cippi* que es varen trobar, entre d'altres objectes com una escultura de Cíbele, en l'arcada més septentrional de les tres que conformen la part posterior del podi del temple de la *Magna Mater*, aparentment amagades per la seva conservació, malgrat no es conservés cap de les imatges associades a aquests *cippi* (VISCONTI, 1868, p. 390).

²⁰⁹ Durant la neteja inicial d'aquest sector va sortir la següent inscripció (C.I.L. XIV,45):

NVMINI DOMVS AVG D(endrophori ostien)SES SCOLAM (sic)
QVAM SVA PECVNIA CONSTIT(uerant novis sum)PTIBVS
A SOLO (restituerunt)

²¹⁰ (VISCONTI, 1868, p. 389).

Tanmateix, Calza va rebutjar totalment aquesta interpretació, sobretot des d'una argumentació arqueològica ja que totes aquestes estructures eren clarament anteriors a la construcció del temple²¹¹, que ell situava al s. II. Ja s'ha esmentat abans la proposta de noves cronologies del temple, cosa que faria recular molt la datació d'aquestes estructures, sense que sigui en cap manera impossible²¹². Tot i amb això el mal estat de conservació d'aquest sector fan inviable una hipòtesi acurada, encara que, per la seva situació hauria de funcionar forçosament dintre del contexte del santuari. En aquest sentit, donada la seva marginalitat i el fet de estar molt amagat la proposta de Calza de que aquest espai exercís les funcions d'un *sanctum*²¹³ no és massa desproporcionada.

Tot el límit occidental del Campus, en direcció sud-oest a nord-est, és un gran mur esgraonat que separa el santuari de les Termes del Faro, situades a una cota força superior. Si bé les estructures d'aquestes són del s. II i estan adaptades a les grans reformes promogudes per Domicià, com es pot veure amb el canvi de cota de circulació, els límits actuals deuen conservar els mateixos del s. I ja consolidats²¹⁴. Construïdes contra aquest mur, a part del porticat abans esmentat i de difícil delimitació, hi ha tota una sèrie d'estances, totes elles de mida i factura diferents de

²¹¹ (CALZA, 1946, pp. 189-190) En les seves argumentacions també recalca que les inscripcions són amagades expressament, per la qual cosa el seu lloc d'origen podria ser qualsevol i que els dos altars interpretats per Visconti són, en realitat, dues petites pilastres.

²¹² En aquest sentit en les excavacions del recinte de Bellona, a l'altre extrem del *Campus* i a tocar la *Via Laurentina* s'han evidenciat una sèrie d'estructures d'època Augustal (MAR *et alii*, 1996).

²¹³ (CALZA, 1946, p. 190) posa com exemple diversos exemples C.I.L. III, 1100; V 6959a; VIII, 239, i VIII, 20343 on, en aquest últim, s'especifica la diferenciació entre el *templum* i el *sanctum*.

difícil interpretació donat que el seu estat de conservació és molt precari i de les quals es conserven, únicament, els llindars de travertí i amb prou feines uns pocs centímetres d'altura dels seus murs. Cap d'aquestes ha sofert una intervenció arqueològica, per la qual cosa no es pot precisar la seva cronologia, si bé l'interpretació general és que deuen ser força tardanes²¹⁵. Tanmateix, no és impossible que alguna d'aquestes, especialment una de planta totalment quadrada amb petits contraforts interiors, fos la seu de una de les *scholae*, potser la nova dels *dendrophori* a que es refereix la inscripció del C.I.L. XIV, 45 trobada no molt lluny d'aquí.

Devant d'aquestes construccions i de l'ara del temple s'estén un gran espai buit de construccions, que conforma tot el centre del santuari, el *campus* propiament dit, que evidentment hauria de jugar un paper important dins del rite, com les grans processons, els *taurobolia* i *criobolia* i eventualment una part d'aquest deuria estar destinada a bosc sagrat²¹⁶.

L'ATTIDEION I LA PART ORIENTAL DEL SANTUARI

La part oriental del Santuari (fig.7), delimitat pel vèrtex format entre el *Cardo* i el mur pomerial, és on hi ha major saturació constructiva, amb la presència de

²¹⁴ La principal causa d'aquest fet deu ser la sacralitat del *Campus*, com es pot evidenciar, també, en el manteniment, durant tota la seva existència, del nivell de circulació original aliè als canvis del resta de la ciutat.

²¹⁵ La més septentrional, en concret, té una petita escala de servei que la comunica amb les Termes del Faro.

²¹⁶ (CALZA, 1946, p.193) proposa un espai sense construir a la part nord-oest del *Campus* perquè avui dia hi ha força vegetació, però en realitat podria estar en qualsevol lloc d'aquest.

l'Attideion, el recinte de Bellona, la torre meridional de la Porta Laurentina així com tota una sèrie de petites construccions de difícil precisió annexes als primers.

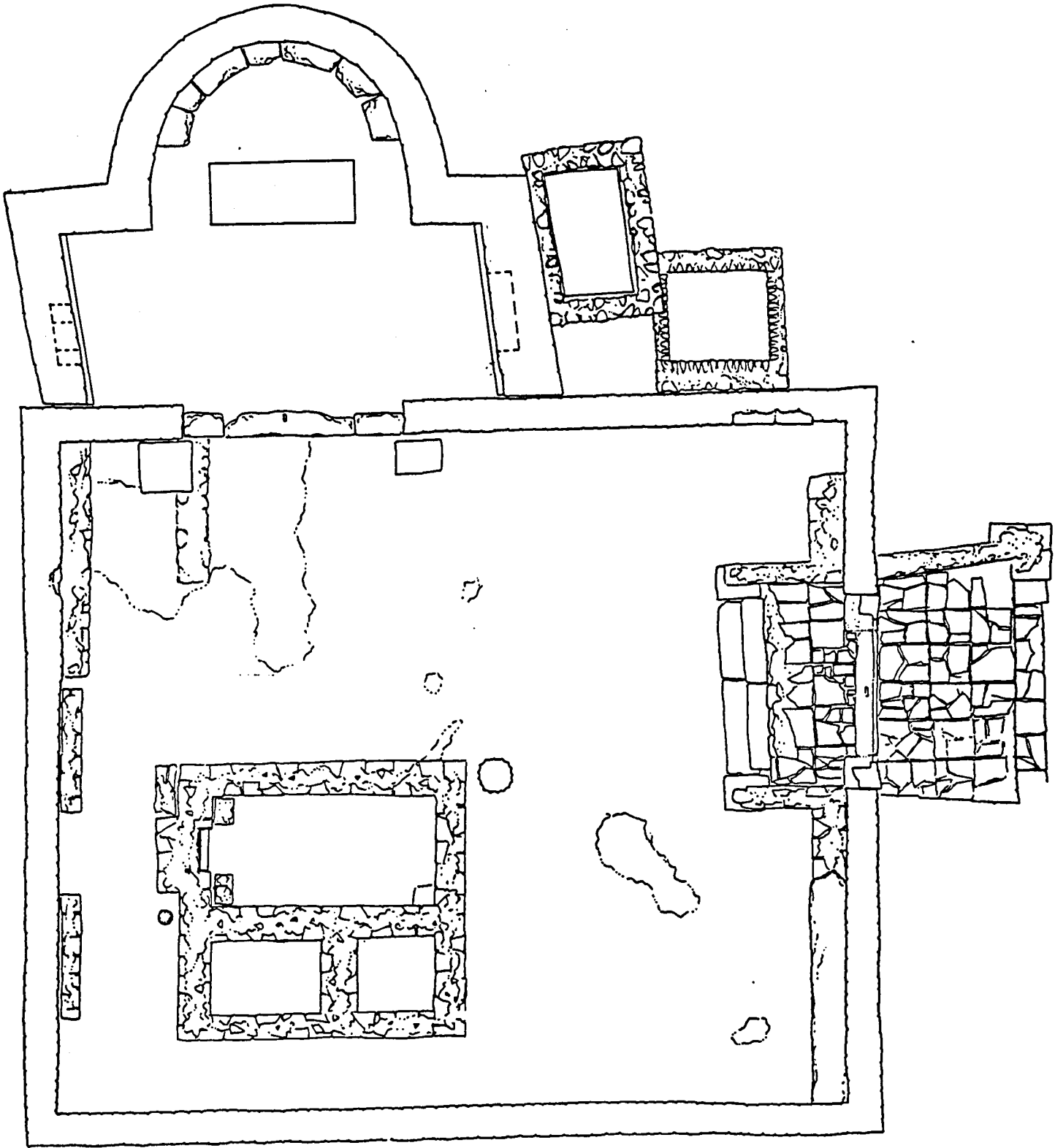
De tot el conjunt el més antic, i el que sembla funcionar com a eix vertebrador, és l'anomenat santuari d'Attis o *Attideion* (fig.8), identificat principalment per l'estatuaria i epigrafia, relatives a aquesta divinitat, trobades en aquest indret. S'ha d'esmentar, però, que en la seva primera fase aquest nòm no és correcte, ja que és un recinte iniciàtic de tipus místic per sense estar dedicat a Atis; tanmateix en aquesta descripció s'usarà *Attideion* com a descripció genèrica.

Aquest edifici, excavat el 1940 per Guido Calza, es troba, avui dia, molt restaurat en altura, però manté molt bé l'esperit de l'original, principalment pel relatiu bon estat de conservació en que es va trobar²¹⁷. D'aquest es varen poder constatar dues fases constructives molt precises, la primera, amb la construcció del cos principal, de planta pràcticament quadrada datada entre el 60 i 75²¹⁸ i la segona caracteritzada per la construcció d'una estructura absidiada, adosada a l'anterior, amb altres petites reformes datable cap el regnat de Antoninus Pius o els seus immediats successors²¹⁹.

²¹⁷ Val a dir que la restauració de *l'Attideion*, fet en base a les normes generals proposades pel propi Calza (CALZA, 1916, pp. 161-195) van ser aplicades amb tanta cura en aquest indret que avui dia, transcorreguts 40 anys d'aquesta, costa molt saber on comença la restauració i on acaba l'edifici romà. Tanmateix gràcies a les, poques, fotografies de l'excavació es pot veure com era l'edifici previ a la restauració.

²¹⁸ Aquesta cronologia (MAR *et alii*, 1996) feta en base a la datació arqueològica vindria a confirmar, *grosso modo*, la proposada per Calza, exclusivament per la tècnica constructiva, de mitjans del s. I (CALZA, 1946, p.193).

²¹⁹ En aquest cas (CALZA, 1946, p.204) data aquesta construcció entre finals de l'època Antonina (en base a l'escultura) o principis de l'època Severiana (per la tècnica

Planta del recinte de l'Attideion

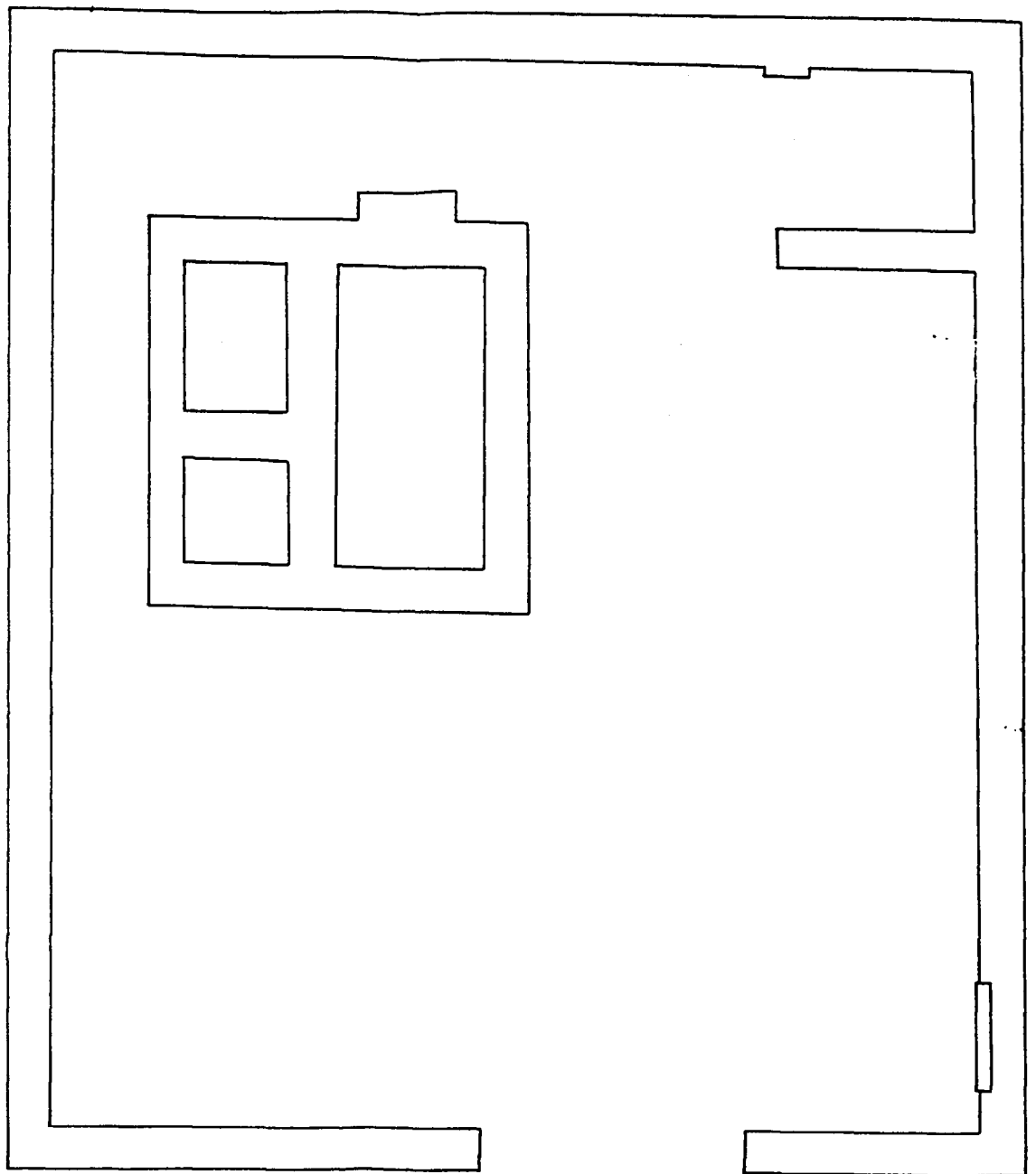
Així doncs la primera fase es caracteritza per la construcció d'una estructura de planta pràcticament quadrada (10,60 per 9,75 m.), amb les quatre cantonades orientades als punts cardinals i disposada paral·lelament al *Cardo*, si bé separat d'aquest uns 11 m. Les parets varen ser construïdes en *opus reticulatum* amb les cantonades reforçades amb petits blocs de tufo i el sòl es va pavimentar amb *opus spicatum* fet per petites lloses ceràmiques que es conserva, encara en molt bones condicions a excepció d'alguna petita restitució. S'ha d'esmentar també en la cantonada oriental l'existència, en aquesta primera fase d'una petita estança de 2 per 1,50 m., totalment arrasada en la segona fase, que probablement jugaria algun paper de caracter iniciàtic²²⁰ (fig.24).

En el quadrant septentrional hi ha una curiosa construcció construïda en rajol de 3,78 per 3,36 m. que es caracteritza per la presència de tres dipòsits (figs.15 i 16). El primer de forma rectangular (1,90 per 1,54 m.) ocupa pràcticament la meitat oriental de tota l'estructura, mentre que el segon (1,54 per 1,03 m.) i el tercer (1,03 per 1,03 m.) la meitat occidental, tots ells amb una profunditat de 1 m. respecte al paviment de l'edifici i amb una altura màxima conservada de 0,25 m.

L'estructura està feta d'una única construcció, de rajol, que engloba tant el mur perimetral com els divisoris, amb una gruixudària mitjana de 0,44 m., asentats tots ells sobre un únic paviment fet de bipedals, amb connexions, a nivell del terra, entre el diposit major i els dos menors. Tots aquests dipòsits tenien un paviment

constructiva). La nostra datació, molt més precisa es basa tant en la estratigrafia com en l'epigrafia, com es desenvoluparà més endavant.

²²⁰ Aquesta estança podria ser el *paston* que anomena (Climent d'Alexandria, *Protr.* 2,15, 3) que serviria com a *thalamoi* amb la divinitat. En realitat aquesta construcció podria ser el

Planta de la primera fase. Recinte iniciàtic.

d'*opus signinum*, enmarcat per una mitja canya, uns 0,10 m. per sota del paviment de circulació de la sala d'*opus spicatum*, que obliterava el primer paviment de bipedals, essent tots ells reomplerts amb terres i evidències, excepte en el major, de restes de petits sacrificis i ofrenes de caracter ritual²²¹.

Destaca especialment el dipòsit principal que, en el seu extrem nord, presentava una fornícula, de 0,60 per 0,60 m., que obligava a sobrepassar el mur perimetral amb un sortint exterior del mur, així com una petita concavitat quadrada, en l'extrem oposat, que comunicava amb el reompliment de terra inferior²²². Aquesta petita concavitat estava, també obliterada amb les restes d'un sacrifici i segellada superiorment d'una manera molt basta amb rajols i argamassa.

Finalment cal esmentar dos últims aspectes d'aquesta primera fase. La primera seria l'accés, amb una porta en la paret sur-oest que actualment està totalment emmascarada per la monumentalització que va patir en la segona fase, si bé es pot testimoniar, encara, que aquesta seria lleugerament més estreta així com uns 0,30 m. més baixa, malgrat això implica, necessàriament, l'existència d'algun tipus d'esglaonada per accedir-hi, tant a l'interior com a l'exterior. El segon seria la cobertura de l'edifici, que tradicionalment s'ha considerat descobert, ja sigui per l'estructura amb dipòsits com pel paviment d'*opus spicatum*, tanmateix aquest hauria d'estar, necessàriament, cobert. Diverses són les evidències que porten a

precedent de l'estructura absidiada, construïda en el mateix lloc d'aquesta, si bé en l'exterior del recinte inicial.

²²¹ D'aquestes restes de sacrifici i el seu possible significat en parlarem més endavant.

²²² En aquest sentit no es pot assegurar si aquest era efectivament un conducte de connexió o bé que la part inferior del mateix s'havia perdut, malgrat no en quedava cap rastre.

aquesta conclusió. Per una banda l'impossibilitat de drenar l'aigua en cas de pluja que quedaria retinguda per la impermeabilitat del paviment²²³, un segon aspecte seria la troballa, durant l'excavació, de diversos tambors de la mateixa columna a l'entorn dels dipòsits que fan pensar en un sistema cobert sostingut per una columna central²²⁴, i finalment un darrer aspecte de caracter cultural, no gensmenys important sinó tot el contrari, ja que seria la principal explicació per a aquesta cobertura, com és la necessitat de privacitat en un recinte on, amb tota seguretat, s'hi feien cerimònies d'iniciació de caracter místic²²⁵.

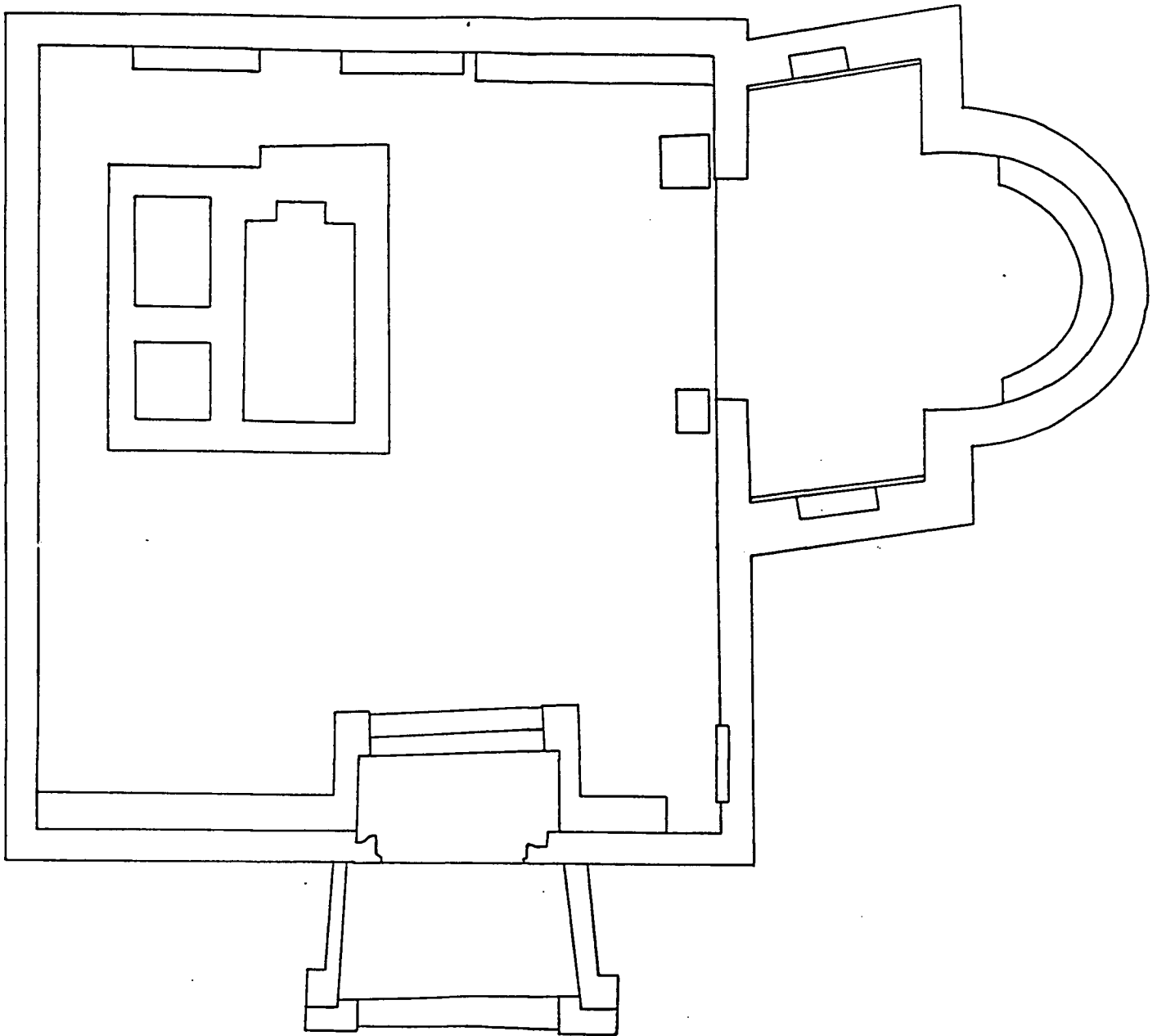
La segona fase es caracteritza per una monumentalització de l'edifici precedent. En aquest sentit es magnificarà la porta amb la construcció d'un gran *prothyron* elevat (figs.9 a 11), i es construiran una sèrie de bancs contra els murs nordoriental i sudoccidental. Però la reforma més important serà l'ampliació del recinte mitjançant la construcció, enderrocant part del mur sudoriental per permetre una obertura, d'un nou espai rectangular, de 6,10 per 2,30 m. rematat en el seu extrem per un àbsis de 1,65 m. de diàmetre (figs.25 i 26) i pavimentat en *opus sectile* a base de petits hexàgons²²⁶ (fig.28). Tanmateix, tota aquesta nova

²²³ En aquest sentit no és suficient un petit desguàs que porta a un pou exterior construït en la segona fase, tal com ho testimonien unes velles fotografies (A-2118 i B-3373 de la Soprintendenza Archeologica di Ostia) on és veu l'edifici totalment inundat, això explicaria un nou desguàs fet en la dècada dels 40.

²²⁴ Efectivament la cantonada meridional de l'estructura amb dipòsits és el centre exacte de l'edifici i no és desmesurat pensar que sobre aquesta cantonada, o al seu cantó, s'aixecaria una columna que sostindria al sostre.

²²⁵ Per la situació de l'edifici l'interior d'aquest, i tot el que s'hi feia, quedaria a la vista tant des de la part superior de la muralla i del seu porticat, com sobretot de les *insulae* de l'altre cantó del *Cardo*. Evidentment aquest no és un handicap acceptable per una religió mística.

²²⁶ En realitat solament queden tres d'aquests hexàgons, però segurament tota aquest espai aniria pavimentat d'aquesta manera.

Planta de la segona fase. *Attideion*.

construcció estàrà adaptada al mur de tanca del recinte de Bellona cosa que fa esbiaixar, respecte a aquest, tota la construcció. L'interior d'aquesta estructura es caracteriza per la presència de dos nínxols (figs. 29 i 30), amb sengles bases per escultures sobre una cornisa, així com una cornisa correguda a la part interior de l'absis, 1,20 m. per sobre del paviment, feta de travertí, també per sostenir petites escultures²²⁷. També d'aquesta segona fase es pot testimoniar a l'exterior de l'edifici un pou que connectaria amb un desguàs de la sala principal així com per una petita font, recoberta de marbre, i recolzada contra el mur meridional de l'estructura absidiada.

La monumentalització, esculturització i reforma d'aquest edifici, datada com ja hem dit en època d'Antoninus Pius o dels seus immediats succesors, Luci Ver i Marc Aureli, s'ha de contextualitzar dins de la reforma religiosa dels cultes metroacs impulsada per aquest primer emperador en base a la revalorització del culte d'Atis, però s'ha de acreditar a dos fets concrets, el promotor de les noves construccions i del conjunt escultòric, C. Cartilius Euplus, i el *collegium dendrophori*, que probablement utilitzarien aquest edifici com a seu, si mes no en determinades ocasions²²⁸.

²²⁷ En el moment de la troballa d'aquesta solament en quedava l'empremta en el mur de l'absis i alguna resta dels blocs de travertí encaixats en aquest. Tanmateix és difícil pensar que aquesta cornisa fós únicament de travertí per la qual cosa hom pensa que aniria estucada formant alguna motllura. En qualsevol cas la reconstrucció de Calza, que es pot veure actualment, a base de blocs d'acabat irregular i sense cap motllura, penso que és totalment rebutjable.

²²⁸ En aquest punt llancem dos de les conclusions d'aquest estudi que seràn debatudes més endavant.

A l'entorn de l'*Attideion* hi ha dos petites construccions de difícil interpretació. La primera és una estança quadrada construïda contra el mur nordoccidental de l'edifici anterior que utilitza com a paret de fons. Aquesta estança (fig.36), construïda en rajol i pavimentada amb un mosaic bícrom, amb un nivell de pavimentació d'uns 0,60 m. per sobre del general del *Campus*, té davant seu un petit porticat tetràstil fet amb pilastres també de rajol com la resta de l'edifici. Aquesta estructura no ha estat mai excavada, per la qual cosa no es pot precisar bé la seva cronologia, encara que si es pot assegurar que és força tardana²²⁹. La seva funció ens és també desconeguda, però hi ha certs factors que s'han de tenir en compte. Primerament la seva ubicació, sense connexió directe amb l'*Attideion* però intimament lligat a ell a un nivell estructural; seguidament la seva disposició dins del propi *Campus*, orientat al centre d'aquest i molt a prop de la porta, de tal manera que és el primer edifici que es troba un cop entrat en aquest i finalment la seva estructura, amb un porticat, a mena de temple, i una aula quadrada amb tres bases per a petites escultures en la seva paret septentrional. Per tot això creiem que es tracta d'un edifici principal dins de l'estructura del santuari encara que no tingui necessàriament un caràcter cultural. Per la seva semblança a l'edifici veí de la *schola* dels *hastiferii* creiem que deu ser una seu de col·legi i més concretament la dels *cannophori*, juntament amb el *Attideion*, de manera que deurien funcionar, en aquest sentit, junts²³⁰.

²²⁹ (CALZA, 1946, p. 202) ho data en època Antonina en base a la tècnica constructiva.

²³⁰ En aquest sentit s'ha de tenir en compte l'estret lligam entre el *cannophori* i Atis, però en aquest cas la troballa el 6 de maig de 1940 d'una inscripció, inèdita, amb la "... *NOMINA CORPORIS CANNOPHORUM OST...*" (inv. ep. núm. 30) quan s'excavava l'*Attideion*, tanmateix els diaris d'excavació, més aviat un inventari de troballes, són molt poc explícits, per la qual cosa es possible que aquesta troballa vingués d'aquest edifici.

El segon edifici veí a l'*Attideion* és potser el més estrany de tots, principalment per la seva disposició, diferent de totes les altres del santuari i especialment de l'edifici abans mencionat, malgrat estan quasi a tocar. En aquest cas està orientat als quatre punts cardinals i amb l'accés per ponent, obert a l'espai més ample del *Campus*, cosa que, per altre banda devia de ser la causa d'aquesta orientació. La seva tipologia és també força poc comun ja que es tracte d'un petit edicle quadrat d'uns 5,5 m. de cantó²³¹ amb una ara quadrada central, però amb la particularitat de que inicialment²³² no tenia murs terminals sinó que senzillament era una àrea pavimentada en *signinum*, i no serà fins més endavant en que es construeixin aquests murs²³³.

Una altre estructura d'aquest sector, segurament la més controvertida, és la torre meridional de la *Porta Laurentina*. Aquesta torre, en un moment indeterminat, ja que tampoc ha estat excavada, es va reformar amb la construcció de tres nínxols rectangulars, però sobretot amb una baixada considerable del nivell. Amb la nova construcció desde l'entrada de la torre es davallava per una esgraonada feta de bipedals cap al fons, que té la seva part més profunda coberta amb una volta de canó. En aquesta construcció Calza²³⁴ hi va reconèixer la *fossa sanguinis* dels *taurobolia* donat que per la seva profunditat permetia, teòricament, el bateig ritual. Tanmateix, hi ha elements que dificulten aquesta interpretació. Per un cantó la

²³¹ El seu estat actual és pràcticament de destrucció, per la qual cosa aquestes mides són aproximades.

²³² Tampoc es pot datar encara que (CALZA, 1940, p. 202) ho va fer, en aquest cas més alegrement, cap a inicis del s. III.

²³³ Val a dir que en aquest segon moment el tancament deuria haver estat total, ja que en el llindar de travertí es pot apreciar perfectament les marques per encaixar una porta.

²³⁴ (CALZA, 1946, p.197), veure però (DUTHOY, 1969).

pròpia descripció de Prudenci²³⁵ que especifica que el *taurobolium* es feia en un gran forat a terra fet expressament, i no en una construcció per a tal ús²³⁶. Per l'altre la utilització pràctica d'aquest espai subterrani, massa petit i baix com per cabre-hi una persona dreta, amb un sostre sense cap obertura que permeti l'escolament de la sang del brau, i finalment amb un espai massa petit, uns 5,5 m², com per encabir-hi un brau i , com a mínim, dos *victimarii* per tal de fer el sacrifici. Per tot això se'ns fa difícil pensar que aquest espai fós efectivament una *fossa sanguinis*.

No obstant això la utilització ritual de l'espai és evident, la recreació d'una cova sagrada és molt efectiva, encara que se'ns escapi la seva funcionalitat que, per altra banda, deuria estar lligada al culte d'Atis, donada la seva proximitat²³⁷.

Ja hem esmentat que aquesta construcció no ha estat excavada, però la seva façana està lligada al porticat meridional del santuari. Aquest porticat, que per l'altre extrem estava lligat inicialment a la façana del temple de Cíbele, sofreix una profunda reforma , en el seu sector oriental a finals del s. II. Bàsicament aquesta va consistir en la construcció d'un segon pis, com queda palès en el reforçament de les

²³⁵ (Prudenci, *Peristephanon*. X, 1011-1050) Malgrat l'esperit contrari de l'obra envers aquests rites Prudenci és molt específic i detallista al relatar aquest ritual.

²³⁶ (CALZA, 1946, not.40) conscient d'això argumenta que en un santuari totalment establert com el de Ostia era molt probable que hi hagués una construcció acondicionada per aquest ritual, però en l'època de Prudenci tots els santuaris de la Magna Mater estaven prou establerts, per la qual cosa no ens sembla aquest un argument necessàriament vàlid. Tanmateix, Prudenci també especifica que un cop banyat en la sang del brau el *tauroboliatius* és aclamat per tothom (...*omnes salutant atque adorant eminus...*) cosa prou difícil en l'espai lliure restant davant la torre, ja que és relativament petit i poc adequat a grans cerimònies.

²³⁷ S'ha d'esmentar que aquesta torre està disposada, paret amb paret, amb el temple de Bellona, però que en època antiga no hi havia cap mena de connexió física entre tots dos espais, cosa que n'impossibilita una connexió cultural o ritual.

fonamentacions de la columnada així com per la construcció d'unes escales que porten al pis superior de la torre. Per tot això les reformes de la torre abans esmentades es produïrien, segurament, també a finals del s. II, ja que queda molt lligades a les transformacions del porticat ja esmentades²³⁸.

L'altre conjunt cultural d'aquest sector és el recinte de Bellona, que, a diferència del d'Atis, està molt més unificat. Aquest està inserit entre dues construccions anteriors, l'*Attideion* al sud i el mur de substrucció del *Cardo* al nord, prefigurant un espai allargat amb la *schola* dels *hastiferii* a ponent i el propi temple de Bellona a llevant, i que queda tencat i sense cap connexió amb la resta del *Campo della Magna Mater*, cosa que obliga a tenir una entrada independent pel *Cardo*. Tanmateix, aquesta separació física no separa ambdós recintes ja que Bellona és una divinitat associada a Cíbele com a deessa *pedisequa*²³⁹.

El temple (fig.38), un templet més aviat, està construït principalment en rajol i té una façana amb dues columnes centrals també en rajol que dóna pas a un petit *pronaos* i a una cel.la rectangular, però poc profunda, amb una base per l'*imago* al fons. De les excavacions que s'hi van fer poc és el que es coneix a part de la seva cronologia²⁴⁰ en base sobretot a l'epigrafia en la que es pot testimoniar tant la seva construcció com restauració. Així el primer temple seria construït cap a mitjan s. II,

²³⁸ (MAR *et alii*, 1996)

²³⁹ La separació, però, pot venir motivada més aviat per consideracions socials que no pas culturals, ja que dona l'impressió de que el culte de Bellona estava orientat més aviat als funcionaris públics de la ciutat, o si més són els que paguen la construcció i posterior reconstrucció del temple "...*lictorum et servorum publicorum...*" (CALZA, 1946, pp. 198-199; FISHWICK, 1967, p. 146 i PELLEGRINO, 1987, p. 193).

²⁴⁰ Ja hem esmentat abans aquestes excavacions efectuades per un equip holandés i que són pràcticament inèdites. (PELLEGRINO, 1987, 183-200) on es donen aquestes poques dades a més de l'epigrafia relativa a aquest recinte.

tindria la mateixa planta però sensiblement inferior, estant, practicament, a nivell de circulació del recinte. També es coneix part de la decoració, amb un paviment d'*opus signinum* decorat amb fragments de marbre així com part de la decoració mural, amb un fons groc amb edícules típica de l'època antonina. En la seva reconstrucció es va elevar la pavimentació, cosa que va obligar a construir una petita esgraonada i es va construir un nou paviment, aquest cop en marbre. Poca cosa es pot dir d'aquest temple a part de la recent descoberta, davant seu, de la presència de tres ares sobreposades la més antiga de les quals podria fer baixar la cronologia del temple o bé pensar en l'existència d'un temple anterior²⁴¹.

A l'altre extrem del recinte, davant per davant amb el temple, hi ha la *schola* dels *hastiferii* (fig.37). Aquesta era una confraria associada al culte de Bellona i que s'ha pogut identificar efectivament en aquest lloc gràcies a un petit *cippus* descobert per Calza²⁴², el 1940, davant d'aquesta. A l'edifici s'hi accedeix per unes escales de quatre graons de travertí, fets d'elements reutilitzats, i una porta decorada per dues columnes de granit que donen a una petita aula quadrada amb un paviment d'*opus sectile*. Al centre de les parets laterals hi ha dues bases per petites estatuets i a la paret posterior una tercera de majors dimensions amb un petit dipòsit a cada cantó, tot això amb restes del revestiment de marbre.

²⁴¹ Aquestes ares es van descobrir l'estiu de 1996 i estan encara en procés d'estudi, per la qual cosa resten encara inèdites i no tenen una cronologia acurada. Agraïxo al sr. Lluís Piñol haver-me indicat aquesta informació.

²⁴² (CALZA, 1946, p.200) on es fa referència de la troballa:

NVMINI DOM / AVG SACR / L LAELIVS SP F / HERENNIVS / SCRIBA
CERARIVS / COLLEGIO / HASTIFOR / OSTIENSIVM / S P D D

Aquesta ha estat datada, en base a una altre inscripció, del mateix personatge i dedicada a Luci Ver entre el 138 i 161 (PELLEGRINO, 1987, p. 192) o el 161-169 (CCCA, III n. 387).

Entre ambdós edificis sembla que no hi ha cap mena de construcció a excepció del cantó septentrional on hi ha l'esgraonada d'accès al recinte desde la via, 1,5 m. per sobre, i contra el mur de contenció d'aquesta un porticat²⁴³.

LA FAÇANA DEL CAMPO DELLA MAGNA MATER

Com ja s'ha dit un dels límits vertebradors de tot el santuari és el *Cardo Maximus*, en realitat un perllongament d'aquest sobre la *Via Laurentina* al ampliar el *pomerium* de la ciutat fins a les anomenades muralles silanes. És doncs, en aquest cantó on hi ha els únics accesos al santuari, un al *campus* propiament dit, disposat centralment respecte a la façana, i un de secundari que donaria accés al recinte de Bellona.

Com hem dit el *Cardo* és una perllongació de la *Via Laurentina*, encara que el sanejament de l'indret i la primera construcció del carrer són d'època d'August²⁴⁴. No serà fins a època de Claudi en que aquesta gran parcel·la triangular pendrà forma amb la construcció d'un mur que tancarà el recinte a la via, segurament en les primeres actuacions per tal de construir el recinte sagrat. Poc després aquest llarg mur, inicialment de tanca, es convertirà en un mur de contenció en elevar el nivell general de la via en època de Domicià, entre 1,50 i 2 m., cosa que provocarà la

Donat que un "(..)F HERENNIVS" surt en la nomina dels dendròfors de finals del s. II (CIL, XIV, 281) ens decantem per l'última data.

²⁴³ D'aquest porticat se n'ha pogut testimoniar, obliterat, un de més antic que podria correspondre al primer temple o ser, fins i tot, anterior. També s'han trobat per sota del recinte les restes d'un edifici d'època de Tiberi, però que no tenen res a veure amb tot el conjunt, puix que són molt anteriors, sinó amb l'antiga via (MAR *et alii*, 1996)

²⁴⁴ Això no vol dir que la *Via Laurentina*, necessàriament molt més vella, no passés per algun lloc proper. La construcció d'època d'August s'ha d'interpretar dins d'un context urbà

construcció de tota una sèrie de contraforts per tal de sostenir l'empenta dels reompliments del carrer.

Inicialment sembla que aquest mur, que agafa tot el llarg del *campus* era un mur cec amb l'única excepció de l'entrada principal al santuari. Però amb l'alçament del nivell de circulació del carrer s'obriran a aquest mur, i al mateix nivell, tota una sèrie de locals, que aprofitaran els contraforts com a fonamentació de les parets mitjaneres. Tota aquesta sèrie de locals són de difícil datació, ja que no han estat excavats i han estat reformats en diferents vegades²⁴⁵, però que s'han d'interpretar dins d'un intent de rentabilització de l'espai del santuari si bé sense una perdua exagerada d'espai i intimitat, com passa amb el Santuari d'Hèrcules²⁴⁶.

Finalment cal esmentar la porta. Aquesta presenta una curiosa estructura ja que s'ha d'adaptar del nivell de circulació original del *Campus* al nou nivell del carrer molt més alt, la qual cosa provoca que, aprofitant el fons dels locals comercials, l'accés sigui inclinat i amb les característiques d'unes *fauces*²⁴⁷. Exteriorment la porta, encara que poc conservada, presenta signes de monumentalització, amb les bases i l'inici de dos semicolumnes de rajol, una a cada cantó, construïdes alhora

d'expansió que segurament va adaptar a les seves necessitats l'antic traçat. Aquestes dades, també en fase d'estudi i, per tant, inèdites, les haig d'agraïr al sr. Lluís Palahí.

²⁴⁵ Això vindrà donat, sobretot, pel fet de que al estar al nivell del carrer necessitaran un sistema de colmatacions que sempre portarà problemes, ja que, pel cantó interior del santuari, van haver d'estar reforçats en diverses ocasions.

²⁴⁶ Sobre aquest i la rentabilització urbanística del seu solar mirar (MAR, 1990, 137-160).

²⁴⁷ És simptomàtic que aquest desnivell sigui corregut i no mitjançant a una esgraonada, una característica que, crec, s'ha d'interpretar en base a la seva funcionalitat, sobretot per les processons del festival de Cíbele.

que el mur i que es deurien coronar amb un frontó, un sistema, per altre banda, molt corrent a Ostia²⁴⁸.

²⁴⁸ Per exemple a les *Horrea Epagathiana* i molts d'altres.

IV. CORPUS EPIGRÀFIC

IV- EL CORPUS EPIGRÀFIC

En aquest estudi es presenta un recull de totes les inscripcions trobades al *Campo della Magna Mater* o a Ostia²⁴⁹ relatives a les seves divinitats, Cíbele, Atis i Bellona, així com de les corporacions associades, *dendrophori*, *cannophori* i *hastiferi*. Totes les inscripcions de les excavacions de Visconti (o anteriors) es troben en en el *Corpus Inscriptorum Latinorum XIV i Supplementum* . Tanmateix, les recuperades posteriorment, principalment les provinents de les excavacions de Calza, no han estat recollides en la seva totalitat. Així, el recull més exhaustiu es pot trobar en el *Corpus Cultus Cybelae Attidisque III* de Vermasseren, encara que no totes les transcripcions són prou precises. També es poden trobar algunes inscripcions estudiades en profunditat en articles sobre temes concrets. Finalment, hi ha tot un seguit d'inscripcions inèdites que es troben en els diaris d'excavació de Guido Calza que han estat transcrites per l'autor, encara que no amb prou precisió. Cap d'aquestes inscripcions ha pogut ser estudiada directament, donades les dificultats de accedir-hi, però es podentrobar, principalment, en els dipòsits dels Museus Vaticans, les més antigues, i de la Soprintendenza Archeologica di Ostia. En aquest estudi no es recullen totes les inscripcions trobades al Campus ja que algunes d'elles no tenen relació amb el culte metròac²⁵⁰ o estan massa fragmentades per a una possible interpretació.

²⁴⁹ S'han exclòs en aquest corpus totes les inscripcions relatives a *Portus*, que tenia el seu propi santuari de la *Magna Mater (M(atre) D(eum) M(agna) Portus Aug(usti) et Traiani Felicis*, CIL, XIV, 408), així com a un possible tercer santuari (*M(ater) D(eum) Tra(n)stib(erina)*, CIL, XIV,429), encara que no s'exclou que aquest últim fos el mateix de *Portus*.

²⁵⁰ Principalment són de caracter funerari i estan associades més a la Via Laurentina que no pas al *Campo della Magna Mater*.

Donat que no totes les inscripcions tenen una numeració uniforme²⁵¹ he optat per una ordenació per les diferents corporacions, *dendrophori*, *cannophori* i *hastiferi*, i, dins d'aquestes, per ordre cronològic, amb les que no es poden datar al final de cada grup. Seguidament, constaran les inscripcions relacionades amb el culte metròac, però que no formen part de cap de les corporacions esmentades i finalment les relatives a donacions escultòriques que no compleixen cap dels requisits anteriors excepte el religiós i les dubtoses de estar relacionades a Cíbele o el seu culte. En totes les inscripcions que es puguin s'analitzaran els personatges mencionats sobretot respecte a les relacions d'aquests amb la colònia, deixant per l'últim capítol l'anàlisi històrica i religiosa de cada una d'elles. Tanmateix s'ha d'esmentar l'exclusió, voluntària, de les set inscripcions de C. Cartilius Euplus associades a escultures així com la de Volusianus²⁵² que seran tractades íntegrament en el darrer capítol.

Un cop presentades i comentades totes les inscripcions es presentarà un estudi de cada una de les associacions relacionades amb aquestes i el jaciment.

DENDROPHORI

²⁵¹ Les inscripcions més antigues es troben recollides al CIL, XIV i XIV supp., però també n'hi ha moltes de posteriors que únicament tenen per identificació el número d'inventari d'Ostia. Publicacions com (MEIGGS, 1973; PELLEGRINO, 1987 i CCCA,III) han publicat part d'aquestes inscripcions, sobretot l'última, però sempre amb una numeració pròpia.

1.- Cippus de marbre²⁵³

CN(aei)•SENTIO•CN(aei)•FIL(io)

CN•N(epoti)•TER(entina tribus) •FELICI

DEC(vrionvm)•DEC(reto)•AEDILICIO•ADL(ecto)•D(ecvrionvm)•D(ecreto)•D(ecvrioni)•ADL(ecto)

Q(vaestori)•A(erarii)•OSTIENS(ivm)•II•VIR(o)•Q(vaestori)• IVVENVM

HIC• PRIMVS•OMNIVM•QVO•ANNO•DEC(vrio)•ADL(ectvs)•EST•ET

Q(vaestor)•A(erarii)•FACT(vs)•EST•ET•IN•PROXIM(vm)•ANNVM•IIVIR•DESIGNAT(vs)•EST

QVINQ(vennalis)•CVRATORVM•NAVIVM•MARINAR(vm)•GRATIS•ADLECT(vs)

INTER•NAVICVLAR(ios)•MARIS•HADRIATICI•ET•AD QVADRIGAM

FORI•VINARI•PATRONO•DECVRIAE•SCRIBAR(vm)•CERARIOR(vm)

ET•LIBRARIOR(vm)•ET•LICTOR(vm)•ET•VIATOR(vm)•ITEM•PRAECONVM•ET (sic)

ET•ARGENTARIOR(vm)•ET•NEGOTIATOR(vm)•VINARIOR(vm)•AB VRBE

ITEM•MENSOR(vm)•FRVMENTARIOR(vm)•CERERIS•AVG(vstae)•ITEM•CORPOR(is)

SCALPHARIOR(vm)•ET•LENVNCVLARIOR(vm)•TRAIECT(vs)•LVCVLLI•ET

DENDROPHORVM•ET•TOGATOR(vm)•A •FORO•ET•DE•SACOMAR(io)

ET•LIBERTOR(vm)•ET•SERVOR(vm)•PVBLICOR(vm)•ET•OLEARIOR(vm)•ET•IVVEN(vm)

CISIANOR(vm)•ET•VETERANOR(vm)•AVG(vsti)•ITEM•BENEFICIAROR(vm)•PROC(vratoris)

AVG(vsti)•ET•PISCATOR(vm)•PROPOLAR(vm)•CVRATORI•LVSVS•IVVENNALIS

CN(aei)• SENTIVS•LVCILVS

GAMALA•CLODIANVS•F(ilivs)

PATRI•INDVLGENTISSIMO

Datació: Finals del s. I principis del s. II.

Trobada a Ostia.

Ref.: CIL, XIV, 409 (Actualment als Uffizi, Florencia).

²⁵² Tot i així es poden trobar totes transcrites en l'inventari esculòric. Tanmateix mirar les inscripcions núm. 51 i 52 de C. Cartilius Euplus.

²⁵³ (MEIGGS, 1973; PAVOLINI, 1976).

En aquesta inscripció funerària, segurament la més completa d'Ostia en referència a les diferents associacions, se'ns presenta la carrera de C. *SENTIUS FELIX*. Aquest personatge, no originari d'Ostia i descendent en tercera generació d'un llibert de C. Sentius Saturninus, d'Antina²⁵⁴, hauria arribat a controlar tota Ostia, tant a nivell polític com econòmic, malgrat ser un *homo novus*²⁵⁵. En la seva fulgurant carrera política es pot veure com va ser cooptat com a *aedilis* i *quaestor* del tresor, essent elegit l'any següent com a *duovir*. Tanmateix, el que caracteritza aquest important armador és el patronatge que exercí de quasi 20 associacions urbanes. Així doncs no és d'estranyar la seva tutela sobre les corporacions relacionades amb el comerç naval, però aquesta activitat s'extén a moltes altres, com els mercaders de vi, argentaris, comerciants d'oli, banquers etc.. i no solament professionals sinó també, i en aquest sentit d'especial rellevància, a les associacions ciutadanes, especialment les associacions juvenils, integrades pels fills de les famílies dominants, i les de veterans, abarçant un ampli control sobre l'estructura social de la ciutat. D'entre moltes de les associacions de les quals és patró hi trobem la dels *dendrophori*, testimoniada per primer cop a Ostia.

2.- Placa de marbre (0,78 x 0,55 m.)²⁵⁶

IMP(eratori) • CESARI • [DIVI]

HADRIANI • FILIO • [DIVI]

TRAIANI • PARTH[ICI NEPOTI]

²⁵⁴ (MEIGGS, 1973, p. 200). Sobre aquest personatge (CIL, , VI, 2722).

²⁵⁵ Probablement per superar aquest handicap hauria adoptat a C. Sentius Lucilius Gamala Clodianus, que és qui li dedica la inscripció, fill d'una de les famílies més importants de la ciutat, per tal d'integrar-se formalment en les classes dirigents de la ciutat.

DIVI • NERVAE • PR[ONEPOTI]
T • AELIO • HAD[RIANO]
ANTONINO • AVG(vsto) [PIO P(atri) P(atriae)]
PONTIF(ici) • MAX(imo) • TR[IB(vnicia) POT(estate) II]
CO(n)S(vli) • II
DENDRO[PHORI]
OSTIEN[SES]

Datació: 139 d.C.

Trobada a Ostia.

Ref.: CIL, XIV, 97; núm. inv. 6986 (Vaticà, Gall. lap. par. XXXIII-núm.5).

Es tracta d'una placa de marbre motllurada dedicada a l'emperador Antoninus Pius que Visconti creia que deuria anar associada a algun monument dedicat a aquest emperador.

3.- Petita base de marbre (0,27 x 0,38 x 0,39 m.)²⁵⁷

SEX(tvs) • ANNIVS • MEROPS
HONORATVS • DENDROPHORIS
OSTIENSIVM • SIGNVM • TERRAE • MATRIS
D(onvm)•D(edit)•DEDICAV(IT) XIII K(alendas)•MAI(as)•L(vcio)•CASPIO RVFINO
L • STATIO • QVADRATO • CO(n)S(vlibvs)

Datació: 142 d.C.

Trobada en un dipòsit de calç a Ostia.

Ref.: CIL, XIV, 67; núm. inv. 10712, Museo Paolino).

²⁵⁶ (VISCANTI, 1868, p.367; CCCA,III, núm. 409).

Es tracta d'una petita base per l'escultura de la *terra mater*, una dedicació poc corrent i que no se sap amb seguretat si simbolitza a Cíbele o a la pròpia Tellus. Del títol *honoratus* es desprèn que hauria exercit un càrrec important dins de l'associació.

4.-Petita base de marbre (0,22 x 0,43 x 0,43 m.)²⁵⁸.

T • ANNIVS • LVCVLLVS • VI • VIR

AVG(vstalis) • IDEM • Q(vin)•Q(vennalis) • HONORATVS

SIGNVM • MARTIS • DENDROPHOR(vm)

OSTIENSIVM • D(onvm) • D(edit) • DEDICAVIT

ID(ibvs) • MAI(is) • TORCVATO • ET • HERODE • CO(n)S(vlibvs)

Datació: 143 d.C.

Trobada en un dipòsit de calç a Ostia.

Ref.: CIL, XIV, 33; núm. inv. 10708 (Museo Paolino).

Donació d'una escultura de Mart per un personatge que, com l'anterior, havia tingut un important càrrec dins l'associació a més de ser *sevir augustalis* la màxima aspiració política i religiosa a que podia arribar un llibert.

5.-Placa de marbre (0,66 x 1,10 m.)²⁵⁹.

[---] P

[---]NIANVS

[---]CO[RP]ORIS

²⁵⁷ (VISCANTI, 1868, p.373; CCCA,III, núm.413).

²⁵⁸ (VISCANTI, 1868, p. 374;CCCA,III, 400).

[---]FORVM

[---] DENDRO[PHOR]VM

[--- DEDI]CAVERV[N]T

[--- C. PRASTINA MESS]ALINO • L [A]NNIO • LARGO • CO(n)S(vlibvs)

Datació: 147 d.C.

Trobada a l'espai tetragonal darrera el temple de Cibele.

Ref.: CIL, XIV, 280.

6.-Base de marbre (0,34 x 0,48 x 0,395 m.)²⁶⁰

[L(vcio)] AVR(elio) • VERO • AVG(vsto)

[Q(vintvs)] FABIVS • Q(vinti) • F(ilivs) • HONORATVS

[O]B ONORIM (*sic*) IMMVNITATIS (*sic*)

RENDROPHORIS (*sic*) OSTIENSVM (*sic*)

DONVM • DEDIT

Datació: 161-169 d.C.

Ref.: CIL, XIV, 107; núm. inv. 10528 (Ostia).

Es tracte d'una base per sostenir un bust de Luci Ver.

7.- Placa de marbre (1,08 x 0,60 m.)²⁶¹

[-----]

[---PATR]]ONI

A EGRILIVS VRBICVS Q(vin)Q(venalis)

[[A LARCIUS PRIS]]CVS•EGRIL(ivs)•PLARIAN(vs)

ET CVRATOR PERPETVS

²⁵⁹ (VISCONTI, 1868, p. 368).

²⁶⁰ (VISCONTI, 1868, p. 368; CCCA,III, 408).

[[--]]F• LARCIVS LEPIDVS	C CARTILIVS SECVNDVS
[[A EGRILIVS]] PLARIANVS	C MAECLASIVS PRIMITIVOS SAC(erdos)
[[--]] AGRIPPINVS	A EGRILIVS ZOILVS Q(vin)Q(venalis)
[[C IVLIVS IST]]JORIVS • OCTAVIANVS	ET CVRATOR PERPETVS
[[SEQUIT]]VR • VNIVERSVS	C SILIVS•C•F(ilivs)•VITALIS Q(vin)Q(venalis)
[[ORDO Q(vin)]]Q(venalium)	ET CVRATOR PERPETVS
[[--]]S • SYNÉTHVS • Q(vin)Q(venalis)	Q(vintvs) PATRIVS•Q(vinti)•F(ilivs)•VICTOR
[[ET CVRA]]TOR PERPETVS	P AEMILIVS • P • F(ilivs) • LVPERCALIS
[[--]] P • F(ilivs) • PROCVLVS	T •ATINIVS•T•F(ilio)•FELIX• Q(vin)Q(venalis)
[[--]] F(ilivs) • HERENNIANVS	C•CIPIVS•C•F(ilivs)•CERINTHIANVS /
	Q(vin)Q(venalis) • P(er)P(etvvs)
[[. CO]]CCEIVS • THALLVS	C•MAECLASIVS CAEDICIANVS /
	Q(vin)Q(venalis)
[[. EG]]RILIVS • MARTIALIS	C•IVLIVS•C•F(ilivs)•GENIALIS•SEN(ior) /
	Q(vin)Q(venalis)
[[. A]]GRIVS • L • F(ilivs) • PRISCVS	P•CLAVDIVS•ABASCANVS• Q(vin)Q(venalis) II
C • CONSIDIVS EPAGATHVS	C•POMPONIVS•QVIRINVS•PAT(ronvs) /
	•P(er)•P(etvvs)
C NONIVS TROPHIMVS	C•POMPONIVS•QVIRINVS•PAT(ronvs) /
	•P(er)•P(etvvs)•IVN(ior)
CLASVCCIVS FAVSTVS	C•IVLIVS•OCTAVIANVS•PATR(onvs)
[[--]]	Q•QVINTILIVS•ZOTICVS• Q(vin)Q(venalis) /
	•P(er)•P(etvvs)

²⁶¹ (VISCONTI, 1868, p.370-372; MEIGGS, 1973, p. 505).

Datació: Finals del s. II principis del s. III d.C.

Trobada a l'espai tetragonal darrera el temple de Cibebe.

Ref.: CIL, XIV, 281.

Alba dels *Dendrophori* datable entre els finals del s. II i principis del s. III en base als personatges identificats. Tanmateix, la pertinença a aquesta associació no és segura, ja que no hi ha cap referència directa, però tant pel lloc on va ser trobada, com per la referència a *P. CLAUDIUS ABASCANTUS* s'ha considerat com a tal.

Els cinc primers noms pertanyen als patrons. Segurament el més controvertit de tots sigui el primer. Visconti, i també Dessau, interpreten al primer com *[MARCUS ACILIUS PRIS]CUS EGRIL(ius) PLARIAN(us)*, un important personatge de la família senatorial dels *Egrilii* malgrat que fou adoptat per M. Acilius Priscus, *pontifex volcani* i senador durant l'època flavia. Aquest, va ser *pontifex Volcani*, com el seu pare adoptiu, a més d'un llarg *cursus honorum*²⁶². Tanmateix, aquest important personatge es datat, sense cap objecció, durant la primera meitat del s. II i difícilment es pot trobar com a patró d'una associació en època severa²⁶³. La proposta de Meiggs²⁶⁴ és la d'interpretar al primer patró com a *[A. LARCIUS LEPIDUS PRIS]CUS EGRILIUS PLARIANUS*, lligant la família dels *Egrilii* amb una altre família senatorial, la dels *Larcii*. Les relacions entre la *gens Egrilia* i la *Larcia* es

²⁶² (MEIGGS, 1973, pp. 197-199).

²⁶³ En aquest sentit (BLOCH, 1953, p. 264) creu que la menció d'aquest personatge, juntament amb la del seu fill [Q. EGRILIUS] PLARIANUS i la del cònsul del 148 [C. FABIVS] AGRIPPINUS són honorífiques i que es mantenen en el record de l'associació. Però les *alba* recullen a personatges vius i, tanmateix, hi ha millors maneres d'honorar els morts il·lustres.

²⁶⁴ (MEIGGS, 1973, p. 505).

troba prou testimoniada²⁶⁵, fins i tot en aquesta *alba* on el segon patró és un [—]F *LARCIUS LEPIDUS*²⁶⁶. El tercer patró seria [Q. *EGRILIUS*] *PLARIANUS*, nét del personatge del mateix nom que va ser governador d'Àfrica el 158-9. La interpretació dels tres primers patrons és, obviament, hipotètica, però en qualsevol cas testimoniaria la pervivència durant l'època severa d'una de les famílies més importants d'Ostia durant el s. II, els *Egrilii*. També és dubtosa la identificació del quart patró [C. *FABIUS*] *AGRIPPINUS*, segurament un nét del personatge del mateix nom que va ser cònsul el 148 i descendent d'una altre de les grans famílies d'Ostia, testimoniades des del s. I²⁶⁷. Del quart patró solament el coneixem en una inscripció (núm .54) en la que juntament amb altres components, entre els que hi ha dos *dendrophori* més esmentats, el dia del seu aniversari contribuïen a l'associació.

Seguidament als patrons ve el llistat dels *quinquennales*, el primer, també, *curator perpetuus*. D'entre aquests destaquen [A. *EGRILIUS MARTIALIS* que surt referit com a *augustalis*²⁶⁸ i C. *NONIUS TROPHIMUS*, *quinquennalis* i *curator dels sevirii augustalis*²⁶⁹.

En la segona columna hi ha un llistat de 16 personatges entre els quals hi ha, també, *quinquennales* i *curatores perpetui*, com el primer de la llista, que té amdós càrrecs, A. *EGRILIUS URBICUS*, segurament un llibert dels *Egrilii*, del qual en

²⁶⁵ Així podem trobar un A. Larcius Lepidus Plarianus mencionat en la llista dels *fratres arvales* del 145 (ILS, 5038) així com la presència d'un Larcius Lepidus entre en l'estat major de Q. Egrilius Plarianus, fill de M. Acilius Priscus Plarianus, quan era governador de l'Àfrica, adoptat per aquest o pel seu fill també Q. Egrilius Plarianus. En aquest senti veure (CIL, VIII, 11030, 11026 i 11027) la base d'unes estatuës de la ciutat de Gigthi als seus patrons i on hi surten els personatges abans referits.

²⁶⁶ El seu pare seria el Larcius Lepidus referit en la nota antrior.

²⁶⁷ Sobre el cònsul i la seva família (MEIGGS, 1973, p.199).

²⁶⁸ (CIL, XIV, 4563,1).

²⁶⁹ (CIL, XIV, 396).

coneixem la seva inscripció funerària²⁷⁰, com també ho és el quart A. *EGRILIUS ZOILUS* QQ. El sisé Q. *PATRIUS* Q. F. *VICTOR* apareix en dos *alba* d'una mateixa corporació²⁷¹, desconeguda, amb la segona datada el 173, així com en una inscripció relativa al monument funerari familiar²⁷². El tretzè C. *MAECLASIUS CAEDICIANUS*, *quinquennalis*, ho era també dels *cannophori* (núm.29). El cartorzè, C. *IULIUS* C.F. *GENIALIS SEN(ior)*, *quinquennalis*, apareix en un fragment d'*album* sense identificar²⁷³. El següent, P. *CLAUDIUS ABASCANTUS*, *quinquennalis* dos cops, era un esclau públic gal que va fer fortuna a Ostia (veure núm. 8 i 9 sobre aquest personatge). Finalment queden dos personatges identificats, C. *POMPONIUS QUIRINUS*, pare i fill, tots dos *patroni perpetui* dels quals un apareix en la núm. 54.

El que es desprèn d'aquest *album* es observar com les principals famílies d'Ostia protegien a aquesta associació formada principalment per lliberts, entre els quals n'hi ha d'aquests mateixos *patroni*, cosa que denota en certa manera la consideració dels *dendrophori* dins la ciutat.

8.- Petit cippus de marbre²⁷⁴

[P. CLAVDIVS ABASCANTVS Q(vin)Q(vennalis)]

II • ET • PATRONVS

CORPORIS • DEND

²⁷⁰ (CIL, XIV, 951).

²⁷¹ (CIL, 4564 i 4565) tanmateix, la datació no és massa precisa ja que el nom dels cònsols està molt reconstruït.

²⁷² (CIL, XIV, 1452).

²⁷³ (CIL, XIV, 263).

²⁷⁴ (VISCONTI, 1868, p. 374).

DROPHORVM • OST(ensis) • EX •
ARG(entvm) • P(ondvs) • III • DED(icavit) • VIII • K(alendas) •
MAI(i) • DOMITIO • DE
XTRO II • ET • THR
ASIA • PRISCO •
CO(n)S(vlibvs)

Datació: 24 d'abril del 196 d.C.

Trobada a Ostia.

Ref.: CIL, XIV, 71

L'atribució a *P. CLAUDIUS ABASCANTUS* està reconstruïda per Dessau.

Sobre aquest personatge mirar la núm. 10.

9.- Fragments d'una gran base de prop de 2 m. d'altura²⁷⁵.

En el plint de la base:

X [[---]] III KA[L]

[L SE]PTIMIO • SEVERO • PERTINACE • AVG(vsto) II

[[D CLODIO SEPTIMIO ALBINO CAES(are)]] CO(n)S(vlibvs)

Frontal:

[DIE]S III KALE[NDAS]

[P(vblii)] CLA[D(ii)] VERA[TII ABASCANTIANI]

[S]VMM(as) • DIES • VIII [i]DV[S I]ANVAR(ias)

[DIES SVpra S]CRIPTOS • NON • OBSERVAVERIT

[---] SVMMAS • S(vpra) • S(criptas) • REI PVBLIC(ae)

[OST(iensis ?)] REFVNDI • SIC • PAETVS • EST

En el cantó dret:

[M ANTIVS CRESC]NS • CALPVRNIANVS V(ir) • C(larissimvs)

[PONTIF(ex) VOLKANI] ET • AEDIVM • SACRAR(vm)

[SI FIAT SINE VE]XATIONE • VLLIVS • STATVE

[ANTE POSITAE VT]RAMQVE • STATVAM • IN

[SCRIPTIONE INS]CRIBT(am) • CONSTITVERE

[permitto D(omino)] N(ostro) • IMP(eratore) • SEPTIMIO • AVG(vsto) II

CO(n)S(vle)

Datació: 194 d.C.

Trobada davant del temple de Cíbele, actualment reconstruïda.

Ref.: CIL, XIV, 325; núm. inv. 11836 (Ostia).

Les restitucions són de Vermasseren.

P. CLAUDIUS ABASCANTUS era un esclau públic del consell de la *Tria Gallia* que va anar a Ostia per primer cop segurament en alguna missió del consell gal²⁷⁶. Posteriorment seria manumès a *Lugdunum* i tornaria a Ostia on faria fortuna²⁷⁷. Segurament la seva advocació envers Cíbele ja l'hauria exercit durant l'esclavitud a la *Gal.lia*.

²⁷⁵ (VISCONTI, 1868, p. 379; CCCA,III, p.363).

²⁷⁶ (CIL, XIV, 328)

²⁷⁷ A (CIL, XIV, 327) hi trobem una dedicatoria a C. Modesti Thesei del seu *alumnus* P. Claudius Abascantus, i a (CIL, XIV,326) dedica una placa (núm. 54) als que han fet donació a l'associació el dia del seu aniversari. En la *addena* del *supplementum* al (CIL,XIV,326) es pot trobar l'*stemma Claudiorum* amb els descendents d'aquest personatge. Sobre aquest personatge veure també (HERTZ, 1991, pp.167-173).

10.- Base de marbre (0,90 x 0,46 x 0,47 m.)²⁷⁸

Frontal:

P(vblio) • CL(avdio) • P(vblii) • F(ilio) • HORAT(io) •

ABASCANTIANO

FIL(io) • DVLCISSI

MO • P(vblivs) • CL(avdivs) •

ABASCANTVS

PATER •

Q(vin)Q(vennalis) • II • CORP(oris) DENDRO

PHORVM • OSTIENS(ivm) •

Cantó dret:

M(arcvs) • ANTIVS • CRESCENS • CALPVR

NIANVS • PONTIF(ex) • VOLK(ani)

ET • AEDIVM • SACROR(vm) • STATV

AM • PONI • IN • CAMPO • MATRIS •

DEVM • INFANTILEM • PERMISI •

VIII • KAL(endis) • APRIL(ibvs)

[[PLAVTIANO]] II ET GETA II CO(n)S(vlibvs)

Datació: 203 d.C.

Trobada davant del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 324; núm. inv. 11199 (Ostia).

La inscripció és la de una gran base per una escultura dedicada al fill del donant, *P. CLAUDIUS ABASCANTIANUS*, en ser elegit per segon cop com a

²⁷⁸ (VISCONTI, 1868, p. 378;CCCA,III, núm. 364).

quinquennalis dels *dendrophori*. En el lateral hi ha el permís atorgat pel *pontifex volcani*, la major autoritat religiosa de la ciutat, per tal d'erigir una estatua al Campus de la Magna Mater. Sobre el dedicant mirar la inscripció superior.

11.- Placa de marbre (0,37 x 0,48 m.)

[M ACILIO A. F(ilio) V]OT(vria) PRISCO

[EGRILIO PLA]RIANO

[---PRAE(fecto) AERARI MI]LITARIS P(atrono) C(oloniae)

[---]PIO AC RELIGIOSISSI (*sic*)

[---E]FICENTISSIMO

[---] PVBL(*cvs ?*)

Datació: s. II

Trobat en el Cardo prop de Porta Laurentina.

Ref.: núm. inv. 6129(pars) (Ostia)

La reconstrucció dels noms s'ha fet en base a una altre inscripció que sembla que hi concideix, tal com es desprèn dels diaris de 1942. Sobre aquest personatge mirar la núm.7.

12.- Base de marbre (alt 0,80 m.)

DIS•MANIBVS

L • CALPVRNIVS • CHIVS • SEVIR • AVG(vstalis)

ET • QVINQVENNALIS

IDEM QVINQ(venalis) • CORPORIS • MENSOR(is)

FRVMENTARIOR(is) • OSTIENS(is) • ET • CVRAT(or)

BIS

IDEM • CODICAR(is) • CVRAT(obis) • OSTI(en)S(is) • ET • III • HONOR(is)

IDEM • QVINQVENNAL(is) • COLLEGI(i) • SILVANI(i)

AVG(vstalis) • MAIORIS • QVOD EST • HILARIONIS

FVNCTVS • SACOMARI • IDEM • MAGISTRO • AD MARTE

FICANVM • AVG(vstvm) • IDEM • IN • COLLEGIO • DENDROPHOR(i) •

FECIT • SIBI • ET •

CORNELIAE • AMPLIATAE . CONIVGI • SVAE

CARISSIMAE • CVM • QVA • VIXIT . ANNIS • XXXI

CALPVRNIAE • L • LIB(ertae) • PTHENGIDI • LIBER • TAE (*sic*)

CARISSIMAE • L • CALPVRNIO • FORTI(o) • VERN(io) • LIB(erto) •

CALPVRNIAE • L • F(iliae) • CHIAE • VERN(iae) • CALPVRNIAE • L •

F(iliae)

AMPLIATE • VERN(ae) • L • CALPVRNIO • L • F(ilio) • FELICI • VERN(io) •

L • CALPVRNIO • L • F(ilio) • PAL(atina) • CHIO • FELICISSIMO

LIBERTIS • LIERTAB(is) • POSTERISQ(ve) • EORVM • B(ene) •

M(erentorvm)

Datació: època severa²⁷⁹.

Ref.: CIL,XIV, 309.

L. CALPURNIUS CHIUS, un llibert que ràpidament va fer carrera fins arribar a ser *quinquennalis* dels *seviri augustales* així com dels *mensores frumentariores* i dels *codiciares*. Més interessant, però, són les seves relacions amb diferents

²⁷⁹ (MEIGGS, 1973, 228).

associacions religioses, així era *quinquennalis* del *colegium silvan*²⁸⁰, i *magister*²⁸¹ dels *dendrophori* i del culte de *Mars Ficanum*²⁸².

13.-Placa de marbre.

[D(iis)] M(anibvs)

[C(aio) GRANIO] C • F(ilio) • QVIR(ina) • MATVRO

[DEC(vroni) ET II] VIRO • OSTIENSIVM

[CORP]ORIS • MENSORVM • OST(iensivm)

[---]RVM • PATRONO • CORP(oris)

[CVRATORVM N]AVIVM • MARINARVM

[ET NAVIVM A]MNALIVM • OSTIENS(isivm)

[DENDR]OPHORVM • OSTIENS(ivm)

[---]LIVM OSTIENSIVM

[---]ATINENSIVM

Datació: mitjans del s. II

Tobada a Ostia.

Ref. CIL,XIV, 364.

C. *GRANIUS MATURUS* va ser també un personatge important dins la ciutat d'Ostia. Pertanyia a la corporació dels mesuradors de gra i va formar part del consell

²⁸⁰ Mirar més endavant sobre les rel.lacions d'aquest culte amb la vessant professional dels *dendrophori*.

²⁸¹ Aquest sembla ser un càrrec idèntic al de *quinquennalis*, però a Ostia el segon és l'emprat normalment. Tanmateix aquest fet indiqui que la seva associació no era la de la pròpia ciutat d'Ostia.

²⁸² Aquest culte ha estat associat a *Ficana*, la conquesta de la qual va permetre la fundació d'Ostia (MEIGGS, 1973, p. 17). A Ostia hi ha una altre prova d'aquest culte (MEIGGS, 1973,

ciudadà²⁸³ arribant a ser *duovir*. El seu patronatge va abraçar als *curatores* dels navegats, marins i fluvials, així com els *dendrophori*, en aquest sentit segurament des d'un punt de vista més professional que no pas religiós.

14.- Cippus de marbre (0,59 x 0,35 x 0,28)²⁸⁴

C(aivs) IVL(ivs) C(ai) F(ilivs) COCIL(ivs) HERMES
PATR(onvs) ET Q(vin)Q(venalis) P(er)P(etvvs) COL(egii)
DEN(drophorvm) OST(iensivm)
SIGNVM M(atri) M(agnae) EX ARGENT(o) P(ondo) III ET Z ET SS
VI M(ilia) N(vmmvm) D(ono) D(edit) VT VI
KAL(endas) IVN(ias) DIE NATALIS SVI DE
* CLXXX VSVRAS EORVM EPV
LENTVR ET DEISCVMBENTES
SPORTVLAS PARTIANTVR
QVOT IS OBSERVATVM NON
ERIT TVNC S(vmmas) S(vpra) S(criptas) HONORATIS
COLL(egii) FABR(vm) TIG(nvarorivm) OST(iensivm) DARI
VOLO SVB CONDICIONE S(vpra) S(crita)
STIPVLATVS EST COCILIVS
HERMES ISPENDOND(it) PLEBS

p.343 nota 4) que demostra la pervivència a la ciutat, o al seu rerapaís, d'aquest antiquíssim culte.

²⁸³ Aquest personatge va ser admès excepcionalment sense la contribució necessària, segurament com a honor per la seva magnificència pública (CIL, XIV, 362). Aquest fet solament s'ha pogut testimoniar dos cops a Ostia, tots dos amb personatges de la família Gamala (MEIGGS, 1973, pp. 180-181).

²⁸⁴ (PELLEGRINO, 1987, pp.183-186).

DEDICAT(vm) IDIB(vs) IANVARIS

MAXIMO ET GLABRIONE

C(on)S(vlibvs) OB CVIVS

D(edicationem) D(ecvrionibvs) DEDIT ISPOR(tvas) * II

Datació: 256 d.C.

Trobat en l'angle sud est del Campo della Magna Mater.

Ref.: núm. inv. 8207 (Ostia)

En aquesta inscripció, *C. IULIUS COCILIUS HERMES*, patró i *quinquennalis perpetuus* dels *dendrophori* dóna a l'associació una escultura de plata de Cíbele així com 6000 sestèrcis, amb la condició de que amb els interessos es fes un banquet en honor seu i que si això no es complís la suma passaria al *colegium fabrum tignuariorum* amb les mateixes condicions. Aquest personatge apareix també en la inscripció núm. 54, si bé segurament afegit posteriorment²⁸⁵.

15.-Lastra de marbre en tres fragments²⁸⁶

C(aivs) IVLIO [C(ai) F(ilio) PAL(atina) COCIL(io) HERMETI ?]

[---DE]*

[---SPOR]TVL

[AS PARTIANTVR QVOT SI OBSERVATVM N]ON ERIT

²⁸⁵ (PELLEGRINO, 1987, p. 185). La datació de la núm. 54 és de finals del II i principis del III, mentres que aquesta és, sens dubte, del 256, malgrat que el personatge és el mateix car tenen idèntic nom i aniversari. Segons Pellegrino d'una observació directe de la núm. 54 es pot apreciar com el nom de Iulius Cocilius Hermetis està escrit amb una altra lletra i posteriorment, cosa que resoldria el problema cronològic.

²⁸⁶ (PELLEGRINO, 1987, pp.186-188).

[TVN]C S(vmmam) S(vpra) S(criptam) HO[NO]RATIS C[OLL(egii)]
[F]ABR(vm) T[IG(nvarorivm) O]ST(iensivm) DARI
VOLO SVCCONDITIONE S(vpra) S(cripta) ST[IPVL]ATVS EST CO
CILIVS HERMES SPEPOND[IT PL]EBS C(aivs) IVLIVS C(ai) F(ilivs)
PAL(atina) CORNE[LIANV?]S [---]T ++++++ COI

al cantó dret del fragment a:

DEDIC(atvm) VIII KAL(endis) IVN(iis)

D(ominis) N(ostris dvabvs) VALERIANO AVG(vsto) / [---] ET GALIENO [---]
C(on)S(vlibvs)]

Datació: 254,255 o 257 d.C.

Trobats dos fragments a la Domus del Giove Fulminatore i un tercer al Cardo a l'altura de l'*Attideion*.

Ref.: núm. inv. 11643, 11644 i 11645 (Ostia)

Rèplica de la inscripció anterior.

16.- Fragment de lastra (0,10 x 0,13 m.).

[----] DENDRO(phori)

[---] OST(iensis) QCAE (*sic?*)

[---]NSCVS A(ra)P(osvit)

[---]N OST(iensis)

Trobada al Cardo a l'altura de les termes del Faro.

Ref.: núm. inv. 7288 (Ostia).

La segona línia no està clara. No s'ha pogut veure l'original sinó un dibuix. La tercera línia AP també podria ser A(vri)P(ondo).

17.-Làpida en dos fragments²⁸⁷.

NVMINI DOMVS AVG(vstae) (hedera) D[ENDROPHORI OSTIEN]SES SCOLAM (sic)
QVAM • SVA • PECVNIA • CONSTIT[VERANT NOVIS SVM]PTIBVS
A SOLO [RESTITVERVNT]

Trobat en l'espai tetragonal de darrera el temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 45

En base a aquesta inscripció Visconti va interpretar aquest espai com el *collegium dendrophori*, afirmació que ja s'ha discutit més amunt.

18.-Base de marbre

[A]NTONIO
Q(vi) • V(ixit) • ANNIS XXXVI
[SEV]IRO • AVGVSTALI • IDEM • O(vin)O(venali) (sic)
[D]ENDROPHORO • LAVR(eato?) • LABINAT(o?) •
HOMINI • BONO • ET • IVCVNDISSIM[O]
[M]ARCIA • HILARA • CONIVGI • DVLCI[SSIMO]
CVM QVO • VIXIT ANNIS • X[-?]

Ref.: CIL, XIV, 295

19.-Petita columna de marbre²⁸⁸.

²⁸⁷ (VISCONTI, 1868, p.386-387).

VIRTVTEM

DENDROP(horis)

EX • ARG(ento) • P(ondo) • II •

IVNIA • ZOSIME

MATER

• D(ono) • D(edit) •

Ref.: CIL, XIV, 69.

La dedicació d'una escultura de plata a *Virtus* s'ha d'inscriure dins de l'associació de Bellona a Cíbele com a deessa *pedisequa*²⁸⁹.

20.- Petit cippus de marbre (0,215 x 0,30 x 0,33 m.)²⁹⁰.

C(aivs) (hedera) ATILIVS • BASSI • SA

CERDOTIS • LIB(ertvs) (hedera) FELIX • APPA

RATOR • M(atris) • D(evm) • M(agnae) • SIGNVM

SILVANI • DENDROPHORIS

OSTIENSIBVS • D(onvm) • D(edit) •

Ref.: CIL, XIV, 53; DESSAU, 4173.

Donació d'una escultura de Silvà²⁹¹ per part de C. *ATTILIUS FELIX*, llibert de Bassus, de càrrec *apparator*. Aquest és un càrrec, desconegut, que solament es troba en tres inscripcions dues a la *Gallia* i una a Àfrica²⁹².

²⁸⁸ (VISCANTI, 1868, p. 375; CCCA, III, núm. 412).

²⁸⁹ L'associació de *Virtus* amb Bellona és molt corrent, sobretot en el *limes* germànic (FISHWICK, 1967, p. 145). En aquest sentit és molt específic el testimoni de (Lactanci, *Inst.*, I, 21, 16) “[*Sacra*] *alia Virtutis quam eandem Bellonam vocat*”.

²⁹⁰ (VISCANTI, 1868, p. 375; CCCA, III, núm. 414).

²⁹¹ Novament trobem referències entre Silvà i els *dendrophori*.

21.- Placa de marbre (0,25 x 0,36 m.)²⁹³

Q(ui) • I(infra) • S(cripti) • S(unt)

A • HOSTILIVS • ASIATICVS

P • VANNIVS • PRIMVS

L • SALONIVS • L F(ilivs) VERECVN(dvs)

M • OBELLIVS • EVARISTVS

C • IVLIVS • EVTRAPELVS

L • LICINIVS • OSTIENSIS

C • TVCCIVS • RECEPTVS

Q • CVRTIVS • FAVSTVS

C • VALERIVS • APOLIN(aris)

C • MARCIVS • PRISCVS

T • MANLIVS • OCEANVS

P • AEDIVS • OSTIENSIS

A • EGRILIVS • HERMA(froditvs ?)

A • LIVIVS • EVCAREVS

Q • ORFITVS DEXTER

[[--]] SEDATVS

Trobada en l'espai posterior del temple de Cíbele.

Ref.: CIL,XIV, 283

Podria ser una nòmina dels *dendrofori*, ja que fou trobada juntament amb la núm. 7 així ho indica tant Dessau al CIL, XIV com Aurigemma²⁹⁴, però en cap cas es pot considerar com a pertanyent a la mateixa núm. 7 tal com ho va publicar Visconti.. Tanmateix cap dels personatges s'ha pogut localitzar, a excepció de C. VALERIUS APOLLIN(aris) en una làpida sense datar²⁹⁵.

²⁹² A Les Pennes, prop de Marsella , *adpar[if]or* o *adpar[a]tor*(CIL, XII, 405, add. p. 812; CCCA, V, núm. 319); a Lió, *apparatore* (CIL, XIII, 1754); Utica, *atparatore* (CCCA, V, 114).

²⁹³ (VISCONTI, 1868, p.370).

²⁹⁴ (AURIGEMMA, 1910, p.1697).

CANNOPHORI

22.- Placa de marbre (0,25 x 0,54 m.)²⁹⁶

FAVSTINAE

AVG(vstae) P(iae) F(ideli)

CANNEFORI

Datació: 138-140 o més probablement 147-175 (Tanmateix G. Barbieri l'ha datat al s. III d.C. (SQUARCIAPINO, p.4,núm.3)

Trobada en la pavimentació d'un dels espais darrera el temple de Cíbele.

Ref.: núm. inv. 11264 (Ostia).

23.-Làpida de marbre (0,26 x 0,45 m.)²⁹⁷

GENIO

DECVRIONVM

OSTI•ENSIVM

CANNEFORI (*sic*)

Trobada juntament amb l'anterior i de idèntica factura, cosa que fa pensar en que siguin contemporànies.

Ref.: núm. inv. 11265 (Ostia).

24.- Petita base de marbre (0,26 x 0,20 x 0,18 m.)²⁹⁸

IMP(eratori) • CAES(ari)

²⁹⁵ Concretament dedicada al seu esclau *Felicissimus* (CIL, XIV, 1008).

²⁹⁶ (CCCA,III, núm.399).

²⁹⁷ (CCCA,III, núm. 398).

²⁹⁸ (VISCONTI, 1868, p. 390;CCCA,III, núm. 416).

M(arco) • AVRELIO

ANTONINO • AVG(vsto)

CORPVS

CANNOPHORVM

OST(iensivm) • ARG(ento) • P(ondo) • I

Datació: 161-180 d.C.

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 117; núm. inv. 11216 (Ostia).

25.-Petit altar de marbre (0,317 x 0,215 x 0,19)²⁹⁹

P[[RO SALVTE IMP(eratoris)---]]

[[---F]]

ELICIS Q(vintvs) CAECILIVS

FVSCVS ARCHIGAL

LVS COLONIAE OSTEN (*sic*)

SIS • IMAGINEM

MATRIS DEVM • AR

GENTEAM • P(ondo) • I • CVM •

SI • GNO NEMESM

KANNOPHORIS (*sic*)

OSTIENSIBVS D(onvm) D(edit)

Datació: 169-171 d.C.

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 34; núm. inv. 12291 (Ostia).

Visconti va restaurar les primeres línies borrades com *CAES(aris) M. AURELI ANTONINI P(ii) [F]ELICIS*. És significativa, en aquest cas, la relació entre la figura de l'*archigallus* i els *cannophori*, que, com s'ha esmentat més amunt, són contemporànies. Val a dir, també, que si la datació és correcta aquesta és la primera referència explícita sobre un *archigallus*³⁰⁰.

La inclusió d'una imatge de Nèmesis no és gens normal, ja que malgrat ser una divinitat de fortes connotacions místiques no sembla associada a Cíbele. Segurament, en aquest cas, l'hauriem d'interpretar des del vessant més mitològic, com a enviada de Zeus que castiga la desmesura, entès, en aquest cas, com a l'emperador. Tanmateix, és difícil deduir quin seria el seu aspecte ja que pot adoptar tant una forma femenina, amb múltiples atributs, com la d'un animal, especialment el griu³⁰¹.

26.- Petita base de marbre (0,275 x 0,203 x 0,123 m.)³⁰²

Q(vintvs) • CAECILIVS •

FVSCVS ARCHIGAL

LVS C(oloniae) • O(stiensis)

• IMAGINEM AT

²⁹⁹ (VISCANTI, 1868, p. 391; CARCOPINO, 1942, p. 94 nota 4).

³⁰⁰ La més antiga que es coneix, datada amb tota seguretat, és del 184 (CIL, XII, 1782).

³⁰¹ Un animal aquest molt vinculat a la figura imperial, sobretot en la decoració d'armadures però també arquitectònica (com a fòrums imperials, temples, etc...).

TIS ARGENTIAM (*sic*)
• P(ondo) • I CVM SIGILLO
FRVGEM AEREO CA
NNOPHORIS OSTIEN
SIBVS DONVM DE
DIT

Datació: 161-170 d.C. (en base a l'anterior)

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 35; núm. inv. 59846 (Ostia).

Dedicació del mateix personatge que l'anterior, en aquest cas, d'una imatge d'Atis. Tal com passa amb l'altre, també porta un atribut característic, en aquest cas un *SIGNUM FRUGIS AEREO*. Aquest element, a part de la seva factura en bronze, és de difícil interpretació i podria ser tant un manat d'espigues de blat³⁰³ com una fruita sagrada de Cíbele³⁰⁴.

27.- Inscripció en marbre

IMP(eratori) • CAES(ari)
[L SEPTIM]IO • SEVERO • PIO • PERTINACI • AVG(vsto)
[ARAB(ico) ADIAB(enico) PARTH(ico) MAX(imo) P]ONT(ifici) • MAX(imo) • /
TRIB(vnicia) • POT(estate) • VIII • IMP(eratori) • IIII •
CO(n)S(vli) • II • P(atri) • P(atriae)

³⁰² (VISCONTI, 1868, p. 391; CARCOPINO, 1942, p. 94 núm.5); CCCA, III, núm. 402).

³⁰³ (VISCONTI, 1868, p. 393-394).

³⁰⁴ (FISHWICK, 1966, p. 196).

[STR]ATONICVS•CANTNOFORIS•OST(iensivm)•S(va)•P(ecvnia)•P(osvit)

(sic)

ET DEDICAVIT

Datació: 196 d.C.

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele³⁰⁵.

Ref.: CIL,XIV, 118

El dedicant, [STR]ATONICUS, podria ser *M. CIPIUS [ST]RATONICUS* que apareix en la nòmina dels *lenuncularii* del 192³⁰⁶.

28.- Petita base de marbre (0,33 x 0,218 x 0,155 m.)³⁰⁷

IMP(eratori) • CAES(ari)

L(vcio) • SEPTIMIO • SEVERO

PIO • PERTINACI • AVG(vsto)

CORPVS

CANNOPHORVM • OST(iensivm)

• ARG(entvm) • P(ondo) • I •

Datació: finals del s. II d.C.

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

Ref.:CIL, XIV, 116; núm. inv. 12297 (Ostia).

³⁰⁵ Val a dir que malgrat Dessau dóna aquesta procedència a (VISCANTI, 1868) no apareix mencionada.

³⁰⁶ (CIL, XIV, 251, VIII,30).

³⁰⁷ (VISCANTI, 1868; p. 390; CCCA,III, núm. 415).

29.-Làpida de marbre.

ANTONIN[O]

Q(uin)Q(uennalis)

NAEVIVS CHARIT[O]

LIVIVS NOTHV[S]

VALLIVS HERACLI[DA]

MAECLASIVS CAEDI[CIANUS]

QVI CVRA • GESSERV[NT]

CANNOFORVM O[ST(iensium)]

FLAVIVS EPIGONV[S]

Datació: finals del s. II principis del s.III

Trobada en un mur.

Ref.:CIL, XIV, 284.

Album dels cannophori de la qual solament s'han conservat el quinquennalis i els quatre curam gerentes. Destaca entre aquests MAECLASIUS CEDII[CIANUS] quinquennalis dels dendrophori (núm. 7). El darrer personatge, FLAVIUS EPIGONU[S], deu ser el fill del personatge amb el mateix nom (núm. 37) que pertanyia als hastiferi i datat el 140.

30.-Placa de marbre (0,50 x 0,43 m.)

NOMINA CORPORIS

CANNOPHORVM • OST(iensivm) •

PAT(ronus)• TI(berivs)•CL(avdivs)•IVLIANVS PAVLINVS C(larissimvs)V(ir) P(atronvs) /

C(oloniae)

C CARTILIVS SABINVS
DIVNIVS PROBVS
SEX(tvs) SEXTILIVS IVLIANVS
Q(vintvs) DOMITIVS ATERIANVS
M CLODIVS FELIX SAC(erdos)
L POMPEIVS VICTORIANARC (sic)
L CAECILIVS SVCESSVS Q(vin)Q(vennalis) P(er)P(etvvs)
C CAESIVS EVTYCHIO IMM(vnis) ITEM Q(vin)Q(vennalis)
PLEBS
Q PATRIVS HILARIVS
ATTIVS IRENEVS
MARRIVS HILARIVS
[---] BAVLLAS
[---]IS MERCVRIVS
[---]ANTONIANVS
[---]VNAIVS
[---]R

Datació: principis del s. III d.C.

Trobada a l'*Attideion*.

Ref.: núm. inv. 6425

Làpida inèdita, la transcripció s'ha fet en base a un dibuix de l'original. Aquesta làpida segurament deu ser la que Meiggs cita, sense transcriure, presidida per un personatge senatorial³⁰⁸. Efectivament el *patronus* d'aquest *corpus* és *Tl[berius] CL[audius] IULIANUS PAULINUS CVPC*. La transcripció d'aquesta última paraula no és clara, però si tal com diu Meiggs aquest és un senador aquesta podria ser *C(larissimus)V(ir)P(atrono)C(oloniae)*. Tanmateix, no hi ha cap personatge

identificat amb un nom idèntic però si dos *TIBERIUS CLAUDIUS PAULINUS* de rang senatorial entre finals del II i principis del III. El primer, provinent de Cibyra a Àsia, hauria estat cònsol sufet el 184³⁰⁹ i el segon, probablement un nét seu, governador de *Britannia inferior* el 220³¹⁰. Cap dels dos està testimoniats a Ostia, però, malgrat tot, el primer sembla ser el més probable, ja que és el que té la carrera més consolidada en l'arc cronològic de l'*album*.

Quatre personatges més han estat identificats entre els *quinquennales*³¹¹. El primer *SEX(tus) SEXTILIUS IULIANUS* podria ser un dels 5 personatges que apareixen amb el mateix nom en l'*album* dels *Lenunculari*³¹² datada en el 192 dels quals tres d'ells formen part, també, dels *quinquennales*. *Q. DOMITIUS ATERIANUS* apareix, en l'*album* dels *fabri tignuarori*³¹³ datada en el 198, així com a patró juntament amb la seva dona *DOMITIA CIVITAS* en la núm. 32. El tercer personatge *M. CLODIUS FELIX SAC(erdos)* i *quinquennalis* el trobem participant en un *taurobolium* en la núm. 33. Finalment trobem també a *C. CAESIUS EUTICHYON* en la núm. 33 i datada el 212. En totes dues inscripcions se li reconeix la seva categoria de *IMM(unis)*, és a dir que la seva pertanyença a l'associació o als seus càrrecs no li comportava el pagament de cap contribució.

³⁰⁸ (MEIGGS, 1973, p. 361 nota 10).

³⁰⁹ (PIR², 2, núm. 954; LAMBRECHTS, 1968, p.22 núm. 131).

³¹⁰ (PIR², 2, núm. 955; LAMBRECHTS, 1968, p.22 núm. 132; BIRLEY, 1981, pp.188-190) Aquest últim, tanmateix, no creu que hi hagi cap relació de parentesc entre els dos personatges.

³¹¹ En realitat del primer grup de 8 personatges solament dos tenen testimoniada la categoria de *quinquennales*, un *perpetuus* i l'altre probablement, però la diferenciació de tots aquests envers el grup de la *plebs* és evident.

³¹² (CIL, XIV, 251, 1,9,11,23; III, 19; IV, 8)

31.- Fragment de làpida (0,20 x 0,15 m.)

—

[---]S

[---]NS

[---]FS

[---]ATVS

[---]N

Trobada a l'*Attideion*.

Ref.: sense núm. inv.

Potser formaria part de la inscripció anterior.

32.-Petita base de marbre (0,343 x 0,34 x 0,245 m.)³¹⁴

Q(vintvs) DOMITIVS

ATERIANVS • PAT(ronus) •

ET • DOMITIA .

CIVITAS • MAT(er) •

SIGNVM • ATTIS •

CANN(ophoris) • OST(iensibvs) • D(ono) • D(edervnt) •

Datació: finals del s. II principis del s. III d.C.

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

³¹³ (CIL, XIV, 4569, DEC, XII, 23).

³¹⁴ (VICONTI, 1868, p. 392; CCCA, III, núm. 404).

Ref.: CIL, XIV, 37;núm. inv. 12294 (Ostia).

El mateix personatge el trobem a la inscripció núm.30. El títol de *mater* que se li dóna a *DOMITIA CIVITAS* sembla ser l'equivalent al masculí *patronus*³¹⁵.

33.- Làpida fragmentada de marbre (0,28 x 0,29 m.)

[TAVROBOLIVM VEL CRIOBOLIVM FACTVM MATRI DEVM MAGNAE
IDAEAE PRO SALVTE IMPERATORIS ILLIVS ---]

[P]R(aevantibvs ?) M • CLODIO • FE[LICI SAC(erdoti]

M(atris • M(agnae) • D(evm) • COL(oniae) • OST(iensis) • ET • IV[---]

EADEM • SACERDO[TI QVINDECIM]

VIRAL(i) • ASTANTE • LVS[---]

AVRELIV (sic) • BAS[---]

Datació: finals del II principis del III.

Trobada probablement al Campo della Magna Mater.

Ref.: CIL, XIV, 4304; núm. inv. 8197 (Ostia).

La reconstrucció de la fórmula és de Wickert. El mateix personatge el trobem a la inscripció núm.30.

34.- Petit cippus de marbre³¹⁶

IMP(eratori) • CAES(ari) • M(arco) • AV

RELIO • ANTON(ino)

PIO • FEL(ici) • SEVERI

³¹⁵ (CUMONT, 1900, p.81).

³¹⁶ (VISCANTI, 1868, p. 391).

FIL(io) • AVG(vsto) •
C(aivs) • CAESIVS • EV
TYCHION • IMM(vnis)
K(annophoris)•O(stiensibvs)•D(onvm)•D(edit)•A(rgenti)•P(ondo
libram)•I•(Scriptvla) VIII
CVIVS • DED(edicatione) • DED(it)
PAN(nem) • VIN(vm) • ET • X(denarios) I
DED(icata) • PR(ide) • N(onas) • APR(iles)
ASPRIS II CO(n)S(vlibvs) II

Datació: 4 d'abril del 212.

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

Ref.: CIL,XIV, 119.

Personatge comentat en la inscripció núm. 30.

35.-Petita base de marbre (0,31 x 0,22 x 0,20 m.)³¹⁷

CALPVRNIA
CHELIDO
TYPVM • MATRIS
DEVM • ARGENTI
P(ondo) • II • CANTNOPHORIS (sic)
• OST(iensibvs) • D(onvm) • D(edit) •
ET • DEDICAVIT

Datació: s. III (segons Vermasseren).

Trobada dintre d'una de les arcades de la part posterior del pòdium del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 36; núm. inv. 12293.

36.-Làpida de marbre

SCHOLAM • SVMPTV • SVO

CANNOPHORIS • FECIT

Trobada en l'espai tetragonal darrera del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 285.

HASTIFERI

37.-Petit cippus de marbre blanc (0,28 x 0,15 x 0,15 m.)³¹⁸

Frontal:

T • FLAVIVS •

EPIGONVS HON(oratvs)

COLLEGIO •

ASTOFOR[VM] (*sic*)

OSTIEN[SIVM]

SIGNVM • M(atris) [D(evm) D(ono) D(edit)?]

Lateral dret:

D(e)•D(icatvm)

³¹⁷ (VISCANTI, 1868, p. 392; CCCA,III, 403).

³¹⁸ (BLOCH, 1953, pp.243-244; FISHWICK, 1967, p. 142; CCCA,III, núm.419).

VII • ID(vs)

AELIO ANTO[NINO---]

AVRELIO CAES(are) C[O(n)S(svlibvs)]

Datació: 140 d.C.

Trobada a la Domus della Fortuna Annonaria.

Ref.: núm. inv. 6074 (Ostia).

El dedicant *T. FLAVIUS EPIGONUS* deu ser el pare del personatge amb el mateix nom que apareix en la inscripció núm. 29 entre els *cannophori*, datada als entorns del 200. El cippo, trencat per la seva part inferior impedeix restituir amb satisfacció l'escultura dedicada, que, pel context ha estat atribuïda a Cíbele, però tampoc seria extranya una dedicació a Mart.

38.- Lastra opistogràfica en marbre blanc (0,36 x 0,87 m.)³¹⁹

Cara A:

A(vlvs) LIVIVS PROCVLVS P(vblivs) LVCILIVS

GAMALA F(ilivs) IIVIR PRAEF(ectus) CAESAR(is)

LOCVM QVO AEDES BELLONAE FIERET

INPENZA LICTORVM ET SERVORVM PVBLICORVM

QVI IN CORPORE SVNT ADSIGNAVERVNT D(ecreto) D(ecvrionvm)

CVR(atobis)

M(arco) N(aevio) FRVCTO ET M(arco) [[---]]

Cara B:

³¹⁹ (CALZA, 1946, pp. 198-199; MEIGGS, 1973, pp. 201 i 559; PELLEGRINO, 1987, pp. 193-199; CCA, III, núm. 388).

NVMINI BELLONAE SACR(vm)
DEC(reto) DEC(vrionvm) LOCO ADSIGNAT(o)
LICTORES VIATORES ET HONORE VSI ET
LIBERTI COLON(iae) ET SERV(i) PVBLICI CORPOR(is)
OPERE AMPLIATO
SVA PECVNIA RESTITVERVNT

Datació : 138-161 o després de 166.

Trobada en el primer graó del temple de Bellona.

Ref.: núm.inv. 6707 (Ostia).

Cara A: Aquesta ha estat una inscripció fortament debatuda i controvertida ja que no hi ha una datació prou segura. Tanmateix, l'interès sobre l'inscripció s'ha tombat quasi sempre en l'identificació de *P. LUCILIUS GAMALA F(ilius)* membre d'una de les famílies més importants d'Ostia però de difícil precisió cronològica³²⁰ més que en el temple de Bellona en si. Devant d'aquest problema epigràfic s'ha proposat una interpretació arqueològica del edifici datat entre el 140 i el 160³²¹ i identificar el Cèsar mencionat amb Marc Aureli³²² abans del seu regnat, i no amb Commode³²³.

³²⁰ Sobre l'origen i el desenvolupament d'aquesta família (CARCOPINO, 1911, 196-198; ROSS TAYLOR, 1936, pp. 183-189; MEIGGS, 1973, pp. 493-502; ZEVI, 1973, pp.555-581; CÉBEILLAC, 1973, pp. 517-553).

³²¹ Aquesta proposta la planteja (PELLEGRINO, 1987, p. 198) en base als resultats de la seva actuació arqueològica en l'indret i pràcticament inèdita. Tanmateix, una nova actuació arqueològica és necessària ja que hi ha massa incògnites, com per exemple les tres ares sobreposades recentment descobertes davant del temple.

³²² Tesi que ja havia llançat (CALZA, 1946, p. 198) si bé amb més intuïció que proves.

³²³ Per la qual cosa no pot ser identificat amb el Gamala del (CIL, XIV, 376) tal com es creia.

Cantó B: En aquesta cara es menciona una ampliació o restauració del propi temple poc temps després de la construcció³²⁴ per part dels funcionaris municipals com ja s'ha comentat més amunt. S'ha de mencionar que Calza³²⁵ pensava que la reconstrucció no era d'aquest temple sinó de l'*schola* dels *hastiferi*, opinió que no té cap consistència.

39.- Lastra de marbre blanc (0,68 x 1,81 m.)³²⁶

GENIO	LVCIO
DECVRIONVM	AVRELIO COMMODO
OSTIENSIVM	IMP(eratori) CAES(ari) T AELI
HADRIANI ANTONINI	
L(vcivs) LAELIVS SP(vrii) F(ilivs) HERENNIVS SCRIB(a)	
CERAR(ivs) S(va) P(ecvnia) P(osvit)	

Datació: 161-169

Trobada en una de les botigues del cantó de la Schola degli Hastiferi.

Ref.:núm. inv. 8201 (Ostia).

Sobre aquesta inscripció hi ha una altra datació que l'avançaria al període entre el 138 i 161 ja que no es menciona el títol d'August³²⁷. Aquest personatge, funcionari municipal, com la major part dels *hastiferi*, també surt mencionat en la següent dedicació així com la núm. 7 formant part dels *dendrophori* entre els *quinquennales*. Tanmateix la diferència cronològica faria pensar que aquest últim

³²⁴ Novament ens hem de remetre a (PELLEGRINO, 1987, p. 199) sobre aquesta datació que ell contrasta arqueològicament, si bé sense cap més prova que la seva paraula.

³²⁵ (CALZA, 1946, p. 199).

³²⁶ (CALZA, 1946, p. 200; PELLEGRINO, 1987, pp. 190-191; CCCA, III, núm. 390).

³²⁷ (PELLEGRINO, 1987, p. 191).

seria el seu fill com ho fa pensar també el canvi d'associació, cosa que denota, segurament una millora social, un cas semblant als dels dos T. Flavius Epigonus.

40.- Petia ara de marbre (0,70 x 0,355 x 0,27 m.)³²⁸.

NVMINI DOM(vs)

AVG(vstae) SACR(vm)

L(vcivs) LAELIVS SP(vrii) F(ilivs)

HERENNIANVS

SCRIBA CERARIVS

COLLEGIO HASTIFOR(vm)

OSTIENSIVM

S(va) P(ecvnia) D(ono) D(edit)

Datació: 161-169 d.C.

Trobada davant de les escales de la Scola dels Hastiferi.

Ref.: núm. inv. 19867.

Amb aquesta inscripció, donada per el mateix personatge que l'anterior, es va poder identificar l'*schola* dels *hastiferi*, malgrat que els diàris d'excavació són poc explícits en aquest sentit, però Calza diu que es va trobar *in situ* davant d'aquest l'edifici³²⁹. La dedicació als numens de la *domus augusta* no és infreqüent a Ostia³³⁰ i té un paral·lel concret en la núm. 17, referida als *dendrophori*.

³²⁸ (CALZA, 1946, p. 200; FISHWICK, 1967, p. 142; PELLEGRINO, 1986, p. 192; CCCA, III, núm. 387).

³²⁹ Efectivament les darreres intervencions en aquesta àrea han pogut testimoniar la base d'aquest petit cippus en el seu lloc original.

³³⁰ (CIL, XIV, 46, 4319, 4320 i 5329).

41.- Petit cippus de marbre blanc (0,31 x 0,26 x 0,11 m.)³³¹.

IMP(eratori) M(arco) AVRELIO

ANTONINO

PLES CORPORIS

ASTIFERVM OST(iensivm)

DEDIK(avit) III IDV(s) DEC(embres)

PLAVTIANO II

ET GETAE (sic) CO(n)S(vlibvs)

CVR(ator) CANNEIVS ZENO

Datació: 203 d.C.

Trobada en una botiga al cantó de la Domus delle Gorgoni.

Ref.: núm. inv. 6721 (Ostia).

Són curiosos en aquesta inscripció els dedicants, la *plebs* dels *hastiferi*, normalment anònims. En referència al *curator* que hi apareix no hi ha unanimitat respecte a la seva transcripció ja que per Calza i Vermasseren és *C. ANNEIUS ZENO* i per Pellegrino, més recentment, *CANNEIUS ZENO*, un gentilici molt poc freqüent però amb un paral·lel, si més no, a Ostia³³².

42.-Làpida fragmentada de marbre (a= 0,19 x 0,80 ; b= 0,18 x 0,44 m.)³³³

C RVBRIVS FORTVNATVS C RVBRIVS [IV]STVS ET

ISCANTIA PRIMA PATRONI ASTOFORVM (sic) OSTIENSIVM

³³¹ (CALZA, 1946, p. 200; FISHWICK, 1967, p. 142; PELLEGRINO, 1986, pp. 189-190; CCCA,III, núm.389).

³³² (PELLEGRINO, 1986, p. 190) es refereix a una inscripció inèdita (núm. inv. 951 d'Ostia) on es cita aquest gentilici dos cops.

³³³ (CALZA, 1946, p. 200; FISHWICK, 1967, p. 142; CCCA,III,391).

EDEM (sic) VETVSTATE COLLASA(m) (sic) SVA PECVNIA FECERVNT

DADICAT(a) III N(onis) AVG(vstis) GETA ET ANTONINO CO(n)S(vlibvs)

Datació: 211 d.C.

Trobada formant part de l'últim graó del Temple de Bellona.

Ref.: núm.inv. 6720.

Inscripció que testimonia la reconstrucció del temple de Bellona que s'havia enderrocat, parcialment, degut a la seva vellesa³³⁴. Aquesta, deu correspondre a la segona fase del temple, testimoniada arqueològicament, corresponent a un alçament generalitzat del nivell de circulació de la *cella* i *pronaos* de l'edifici i la conseqüent reconstrucció de la façana³³⁵. Tanmateix, s'ha d'esmentar que la inscripció citada no es refereix explícitament a aquest temple, però el lloc on va ser trobada i els dedicants, *patroni dels hastiferi*, així ho fa pensar.

43.- Fragment de làpida de marbre (0,42 x 0,30 m.)

[---]NIB. OSTIENS(is) D(onvm) D(edit)

[---]LENIS MATRES

[---]X AGRIA NICOPOLIS

[---]NS GRACINIA SECVNDA

[---]IIIVOS (sic) MIHNIA CRISIF[A]

CORNELIA EVSIBI[A]

LAELIA TR[---]

³³⁴ En realitat aquest edifici no podia tenir, com a màxim, més de 70 anys cosa que fa pensar que "*vetustae collasa(m)*..." deu ser una excusa sobre algun desperfecte menor.

³³⁵ Associada a aquesta reforma hi ha també un realçament generalitzat de tot el recinte de Bellona amb la construcció d'un nou porticat.

Trobada al cantó de la Scola dels Hastiferi.

Ref.: núm. inv.6609

Podria ser una nòmina dels *Hastiferi*, pel lloc on va ser trobada. Tanmateix no s'ha pogut datar a cap dels personatges referits en la placa.

TAUROBOLIATS

Ja s'ha esmentat en un capítol anterior el significat i possible evolució d'aquest ritu, així com la polèmica sobre l'existència d'una possible *fossa sanguinis* permanent dins del *Campo della Magna Mater*.

44.- Làpida opistogràfica de marbre fragmentada (0,155 x 0,155 m.)³³⁶

Cantó a:

TAVROB[OLIVM FACTVM MATRI DEVM MAGN(ae) IDAEAE PRO SALVTE]

IM[P(eratoris) CAES(aris)]

M • AVREL[I ANTONINI AVG(vsti) ET]

L • AVRELI [COMMUDI CAES(aris) ET]

FAVSTINA[E AVG(vstae) ET CERTERO]

RVM • LIBE[RORVM EORVM SENATVI XV VIR(is) S(acris) F(acivndis) EQVESTRI]

ORDIN(i) • EX[ERCITVI P(opvli) R(omani)---]

NAVIGAN[TIBVS ---]RO [---]

DECVRIO[NIBV]S COLONI[AE OSTIENSIVM]

CANNO[PHORIS] DENDROPH[ORIS]

NATA[---]ATIS • TAVROB[OLIATIS]

IN [CAMPO MATR]IS • DEVM • COL[ONIAE OSTIENSIVM]

[---]O • EORVM • EA[RVMQVE]

Cantó b:

CRINOBOLIVM (*sic*) • FACTVM • [MATRI]

DEVN • MAGN(ae) • IDEAE • PR[O SALVTE]

IMP(eratoris) • CAES(aris) • L • A[[ELI AVRELI]]

C[[OMMODI AVGVSTI]]

[TO]TISQVE DOM[VS DIVINAE]

[---]RNIAM[---]

[---]VX • VL[---]

[COMBARI]SIO • HES[PERIONE]

[DECVRIONVM DECRET]O • PVBL[ICO?]

Datació:169-175 d.C.

Trobada al Campo della Magna Mater juntament amb l'Atis jacent.

Ref.: CIL,XIV, 40 = 4301 i 41 = 4302 ;núm. inv. 7955 (Ostia).

Aquesta inscripció és molt important per l'informació que aporta. Per un cantó la vinculació amb l'estat que comporta aquest ritu, ja que està dedicat a la família imperial, però també al conjunt de la casa imperial "[*tot*]isque dom[us divinae]", però per l'altre, i més important per aquest estudi, l'afirmació de que efectivament es feien *taurobolii* en el *Campo della Magna Mater* i que en aquests hi participaven tant els *dendrophori* com els *cannophori*. A [COMBARI]SIO HES[PERIONI] el podem trobar com *quinquennalis* dels *augustales*³³⁷ així com en una inscripció funerària del seu fill, també *augustalis*³³⁸.

³³⁶ (DUTHOY, 1969, p. 25 núm. 35 i 36; CCCA,III, núm. 405).

³³⁷ (CIL, XIV, 4562,1).

³³⁸ (CIL, XIV, 333).

SEN[ATVS X]V • VIR(orvm) • S(acris) • F(acivndis) EQVESTRE(is) • ORDIN(is)
EX [EXERCITVVM NA]VALIVM • NAVIGATVM
S[---]

Datació: 251-253 d.C.

Trobada en l'espai tetragonal posterior al temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 42; núm. inv. 7956 A-B (Ostia).

47.- Fragment de lastra de marbre (0,16 x 0,59 m.)

TAVROBOLIVM • FACTVM •
MATR(i) • DEVM • MAGN(ae) • IDAEAE • PRO
SALVT(e) • ET • REDIT(v) • VICTOR(iae) IMP(eratoris)

Datació: s. III d.C.

Trobada a Ostia.

Ref.: CIL, XIV, 43; núm. inv. 8100 (Ostia).

48.-Petit cippus de marbre (0,21 x 0,15 x 0,05 m.)³⁴⁰

MARCA
RIANVS
V(ir) • C(larissimvs) • TAVR(oboliatvs)
M(atri) • D(evm) • D(e)•D(icavit)

Datació: 250-280 d.C.

Trobat probablement a l'*Attideion*.

Ref.: núm. inv. 6719 (Ostia).

Dedicació d'un petit altar per part d'un senador que també va dedicar una estatua de Cíbele que es trova actualment a Nàpols però que es creu que originàriament es trobava en aquest indret³⁴¹.

ALTRES INSCRIPCIONS

En aquest recull hi ha les inscripcions relatives al culte de Cíbele però sense una referència explícita a cap de les associacions anteriors o *taurobolii*. També hi ha al final les que són dubtoses de pertànyer efectivament a aquest culte.

49.-Cista de marbre decorada amb un gall (alt. 0,50, diam. 0,31 m.)³⁴²

M . MODIVS

MAXXIMVS (*sic*)

ARCHI GALLVS

COLONIAE

OSTI ENSES

Trobada juntament amb l'Atis jacent.

Ref.; CIL, XIV, 385; núm. inv. 10745 (Museo Paolino, Vaticà).

Dedicació per part d'un *archigallus* d'una petita cista decorada amb motius relatius a Atis³⁴³.

³⁴⁰ (CALZA, 1946, p. 197; DUTHOY, 1969, p. 27 núm. 45; MEIGGS, 1973, p. 401; CCCA, III, núm. 393).

³⁴¹ Veure inv. escultòric núm. 27

³⁴² (VISCANTI, 1869, p. 210; CCCA, III 395).

³⁴³ Veure inv. escultòric núm. 29.

50.- Base d'una esculrura (0,68 x 0,30 x 7 m.)³⁴⁴

L • POSTVMVLENVS • ANTHVS • HONORATVS • SIGNVM

MATRIS DEVS RESIDENT[[[IS SV]]]PER • LEONEM ITEM SIGNVM ATTIS

Trobada en una les botigues de la façana de les termes del Faro.

Ref.: núm. inv. 6736 (Ostia).

51.- Fragment de placa de marbre (0,25 x 0,185 m.)

[C CAR]TILIVS • EVPLVS

[D(onvm)] D[edit]

Ref.: CIL, XIV, 5385.

No hi ha cap referència al lloc de la troballa.

52.- Fragment de placa de marbre (0,35 x 0,23 m.)

[C C]ARTILIVS • EVPLVS

D(onvm) • D(edit)

Trobada en l'*Attideion* el 1940.

Ref.: núm. inv. 9245 .

53.- Petit cippus de marbre (0,23 x 0,30 x 0,20 m.)³⁴⁵

D(onvm) D(edit)

M • CERELLIO

³⁴⁴ Inèdita.

³⁴⁵ (VISCANTI, 1868, p. 374; CCCA,III, núm. 411).

HIERONIMO PATRI

ET • SACERDOTI • SVO

EOSQVE • ANTISES • S(vpra) • S(scripta)

DEO • LIBENS • DICAVIT

Datació: finals del s. II

Trobada en la zona posterior del temple de Cíbele.

Ref.: CIL, XIV, 70; núm. inv. 12295.

La seva atribució als *dendrophori*, és dubtosa ja que malgrat va ser trobada darrera el temple de Cíbele aquest espai també és veí del *mitreo degli animali* d'on podria vindre ja que sembla que aquest personatge podria ser sacerdot de Mitra i no de Cíbele³⁴⁶. Per la datació podem trobar a aquest dintre de la nomina dels *fabri tignuarori*³⁴⁷

54.-Làpida de marbre

NOMINA • EORVM • QVI • PECVNI[AM]

ET • QVIBVS • DIEB (sic) • NATALIS • E[ORVM]

MENS • IAN

• VIII • IDVUS • IVANAR(ivs) •

[--]

P • CL(avdio) • VERATI • ABASCANTIANI • IS • VI X CLXXX

• P[---]

VIII • KAL(endas) • FEBR(arii) • GARGILI . FELICIS • IS II • X LX

• VI I[DVS---]

III • KAL(endas) • FEBR(arii) • VIVI • SVCESSI • IS II • X LX

• III • I[DVS---]

VI • KAL(endas) • FEBR(arii) • BELLICI . PHILOCYRI • IS II • X LX

• VIII•K[ALENDAS---]

XIII•KAL(endas)•FEBR(arii)•C•IVL(ivs)•ISTORI(ci)•OCTAVIANI•IS II•X LX • X •[---]

³⁴⁶ En aquest sentit mirar (CIL, XIV, 4313) on surt el mateix personatge com a sacerdot d'una inscripció probablement mitraica.

³⁴⁷ (CIL, XIV, 4569, III, 7).

VI • ID(vs) • FEBR(arii) • VENNI • FAVSTI	• VII • ID[VS---]
IIII • ID(vs) • FEBR(arii) • ATINI • DORYPHORIANI • X • L	• XI • K(alendas)•A[---]
KAL(endas) • FEBR(arii) • IVL(ivs) • THEOMNESTI • IS IIII • X LIII	• X • K(alendas)
	• AV[GVSTIS---]
MART(is)	
APR(ilis)	
[---]P CLAVDI ARRI VARATI IS IV-X CLXXX	• [---]
[---]POMPONI • QVIRINI IS II • X LX	• [---]
[---]M]AI • PROCVLEI • CRESIMIANI IS II • X LX [---]	
III • ID(vs) • MAI(i) • PAPINI CARICI IS II • X LX	• [---]
XVI • K(alendas) • IVN(ii) • AEMILI . PRIM • IS II • X LX [---]	
IIII • K(alendas) • IVN(ii) • CLAVDIAE • ARRIAE • MATR(i) • IS VI[---]	
VI • K(alendas) • IVN(ii) • IVL(ivs) • COCILI • HERMETIS • IS [---]	
P • CLAVDIVS • III • PROVINC[I]AR[VM LIB(ertvs) ABASCANTVS]	
TABVLAM • MARMOREA[M]	

Datació: finals del s. II principis del s. III

Ref.: CIL, XIV 326 i 326 supp.

En aquesta inscripció, ja referida abans, hi ha la nòmina d'una associació desconeguda en la que els seus membres, o part destacada d'ells, fan donacions de diners el dia del seu aniversari. D'entre aquests en trobem tres *P. CLAUDIUS ABASCANTUS*, *POMPONIUS QUIRINUS* i *C. IULIUS ISTORIUS OCTAVIANUS* a l'*album* dels *dendrophori* (núm. 7), així com un altre, *C. IULIUS COCILIUS HERMETIS*, que era patró també dels *dendrophori* (núm. 14 i 15). Per tot això no seria gens improbable que aquesta nòmina fos relativa a un grup concret dins d'aquesta associació, o si més no a una molt vinculada als *dendrophori*.

ELS *DENDROPHORI*

Sota aquest nom s'inclou una complexa associació que era alhora tan professional com religiosa³⁴⁸ i que s'identificava com a tal durant el festival de Cíbele en el qual els *dendrophori* entraven, el 22 de març (dia del *arbor intrat*), un pi que simbolitzava la mort i resurrecció d'Atis³⁴⁹.

L'origen dels *Dendrophori* s'ha de cercar al món grec on hi havia unes festes, les *Dendrophoria*³⁵⁰, que es caracteritzaven per la processó d'un arbre consagrat a una divinitat, principalment associada a rites místics, com Apol·lo, Hècate, Demèter i sobretot a Dionís. Tanmateix, aquestes festes estaven més aviat relacionades, d'una manera una mica difusa, amb la natura, simbolitzada en l'arbre, però sense un sentit específicament místic o metròac, com serà l'identificació del tronc de pi amb la vida latent de l'Atis mort al món romà.

Per tot això, i malgrat l'adopció del nom i d'unes formes rituals característiques, les *dendrophoria* gregues poca cosa tenen a veure amb els *dendrophori* romans.

Així doncs hem de considerar als *dendrophori* com un fet exclusivament romà ja des d'inicis del imperi en que aquesta associació, en la seu vessant professional,

³⁴⁸ El seu mateix nom *dendrophori* comporta aquesta dualitat professional / religiosa, ja que es podria traduir alhora com "el que produeix arbres" o "el que porta arbres" (AURIGEMMA, 1910, p. 1671). En aquest sentit aquesta es pot considerar una associació única en el món romà.

³⁴⁹ Sobre la importància d'aquest fet com a tret definitori vegi's, per exemple, la inscripció funerària de Calpurnius Iovinus Iulius Charelampe (CIL, XIV, 4627) en la que destaca entre els seus fets "... QVI INDVXIT ARBORES XVIII...".

està associada als *fabri* i *centonarii*, formant part de la denominació global *tria collegia principalia*³⁵¹, cosa que denota la gran importància d'aquesta associació en el món romà³⁵². Tanmateix, malgrat la seva importància, aquesta és una associació força desconeguda, especialment en el seu vessant professional.

La única referència explícita a aquesta activitat es refereix a que per les seves característiques els *dendrophori*, juntament amb les dues associacions abans referides, *fabri* i *centonarii*, havien de participar en l'extinció d'incendis³⁵³. Aquesta referència i el seu propi nom són segurament els millors indicis per hipotitzar quina seria la seva activitat professional. Així del seu nòm es desprèn que treballen amb la fusta i que aquesta és produïda, manufacturada s'entén, o transportada. Per altra banda, el fet de estar associats als *fabri*, els constructors i als *centonarii*, els bombers³⁵⁴, podria indicar quina és la finalitat d'aquesta fusta. De tot això es desprèn que l'activitat professional dels *dendrophori* estaria vinculada, principalment, al

³⁵⁰ Sobre aquestes vegi's (DAREMBERG-SAGLIO, II-I, p.100).

³⁵¹ (CIL, V, 7881,7905; CIL, XI, 5749).

³⁵² Malgrat que la major concentració de referències als *dendrophori* es troven a Itàlia, la seva presència en tot l'imperi occidental és espectacular. Sobre la seva difusió vegi's (WALTZING, 1885-1900, IV, pp. 15-17; 50-80) on hi ha la recopilació d'aquestes inscripcions.

³⁵³ Concretament un decret de Constantí, del 18 de setembre del 315 recollit en el *Codex Theodosianus* (XIV, 8 1) on, textualment, es diu "*Imp. Constantinus A. ad Evagrium P.Po. Ad homnes iudices litteras dare tuam convenit gravitatem, ut in quibuscumque oppidis dendrophori fuerint, centonarium atque fabrorum collegiis annectantur quoniam haec corpora frequentia homnium multiplicari expediet.*". A (SALAMITO, 1987, pp. 991-1081) s'estudia específicament el significat d'aquest text.

³⁵⁴ Val a dir, però, que a Ostia no hi ha constància d'aquest *collegia* (MEIGGS, 1973, p. 320). S'ha de tenir en compte, tanmateix, l'especificat d'Ostia, amb una gran quantitat d'associacions, cosa que podria fer pensar que no era necessari un cos específicament de bombers ja que aquestes s'encàrrecarien de l'extinció dels incendis.

comerç i transport de la fusta per tal de cobrir totes les necessitats del municipi³⁵⁵ i no tant als llenyataires o similars ja que el seu àmbit d'actuació sembla ser específicament urbà³⁵⁶.

Malgrat això, s'ha de tenir en compte un problema considerable i és la necessitat de que aquesta corporació existís ja molt abans de la primera referència documentada, de l'any 79 i associada a Cíbeles³⁵⁷. De Titus Livi i diverses inscripcions³⁵⁸ es desprèn l'existència d'una corporació, els *linarii*, que s'encargarien del transport de la fusta. En aquest sentit no serien associacions anàlogues sinó la mateixa, que canviaria de nom i divinitat³⁵⁹ durant el regnat de Claudi³⁶⁰.

Tanmateix, per al nostre estudi, més interessant serà l'estudi dels aspectes religiosos d'aquesta associació. En aquest sentit la formació dels *dendrophori* va absolutament lligada a la institució de la festivitat del *arbor intrat* dins del festival de març de Cíbele. Ja s'ha esmentat més amunt com és l'emperador Claudi qui institucionalitza aquest festival³⁶¹. Dins d'aquest context, i segurament per tal de fer-

³⁵⁵ (AURIGEMMA, 1885-1900, p. 1683). En el cas d'Ostia també s'hauria de vincular a tot el relacionat amb la construcció de vaixells. Tanmateix Aurigemma els relaciona amb els *navicularii*, principalment per dues inscripcions d'Ostia (veure núm. 43 i 45).

³⁵⁶ (RUBIO, 1993, p. 177).

³⁵⁷ La primera evidència epigràfica és de *Regium Iulium* (CIL, X, 7) i la creació dels *dendrophori* com a tals es va fer durant el regnat de l'emperador Claudi, tal com es discutirà més endavant.

³⁵⁸ (Titus Livi, 35,14; CIL, IV, 951,952,960).

³⁵⁹ Sembla que la divinitat patrona dels *linarii* seria Silvà, deu dels boscos. En aquest sentit veure la inscripció núm. 12.

³⁶⁰ (AURIGEMMA, 1895-1900, p. 1684).

³⁶¹ En aquest sentit és simptomàtic el fet de que els *Dendrophori* de Lió celebressin la seva fundació el mateix dia del natalici de l'Emperador, l'1 d'agost (TURCAN, 1989, p. 66).

lo perdurar, lliga idèfictiblement una associació professional³⁶², els *lignarii*, que per la seva funció es podien relacionar amb Atis i Cíbele, a un culte recentment reformat i institucionalitzat per mitjà d'unes cerimònies d'origen grec, les *dendrophoria*, si bé ara dotades d'unes connotacions molt més místiques. En aquest cas, la principal argumentació que Claudi hauria emprat seria un joc de paraules amb el nom, és a dir lligar a un culte místic un festival determinat que tenia el nom de la funció d'una associació, els "portadors d'arbres", és a dir els *dendrophori*.

De l'aspecte religiós poca cosa es pot dir a part de la seva participació principal en la cerimònia de l'*arbor intrat* el 22 de març que tornarem a repetir amb més detall.

El dia de la *dendrophoria*, que coincidia amb l'equinocci de primavera³⁶³, es tallava un pi que era portat amb gran cerimònia fins al temple de Cíbele. Aquest pi, que representava a Atis mort, havia estat plantat l'any anterior, essent aquesta una cerimònia que es repetia any rera any³⁶⁴, en un bosc sagrat dedicat a la deessa³⁶⁵. El pi tallat era adornat amb violetes, nascudes originalment de la sang d'Atis i amb les

³⁶² Es difícil saber fins a quin punt aquesta associació estava sota el control imperial, com el *collegium fabrum tignuarorum*, però hi ha dos aspectes que ho podrien fer pensar. Primerament la materia prima amb la qual treballen, la fusta, provinent principalment dels boscos de propietat imperial. Per altre banda es pot suposar l'oficialització d'aquesta associació, en un exemple del 251 creada mitjançant un *senatus consultum* i posada sota la supervisió directe dels *XVviri sacri faciundus* (CIL, X, 3699). Tanmateix també s'ha de tenir en compte que molts dels components de l'associació són lliberts imperials o sevirs.

³⁶³ (Julià, *Oracions*,5).

³⁶⁴ (Fírmic Matern, *De err*, 27,2).

³⁶⁵ No hi ha unanimitat respecte a aquest fet. De (Prudenci, *Peristephanon*, X, 196) es depren l'existència d'un bosc sagrat dedicat a Cíbele, " *Cybebes locum pineum...*", encara que aquesta referència s'ha interpretat també com una cita dels boscos frigis en general.

quals Cíbele va adornar el primer pi³⁶⁶ així com amb flocs de llana, recordant com l'esposa d'Atis va intentar fer tornar en calor al jove mort. De les branques es penjaven els símbols característics del culte frigi, címbals, tímpanes, sirringues, aulòs, pedums, i un simulacre del mateix Atis³⁶⁷. Aquest pi finalment era portat fins al temple de Cíbele, entorn del qual els assistents ploraven la mort del jove³⁶⁸ i es colpejaven el pit amb branquillons de pi³⁶⁹.

A part d'aquesta cerimònia concreta les úniques activitat religioses dels dendroforos les trobem en referència als taurobolia o a la pertinença i donació d'escultures d'altres cultes³⁷⁰.

Si coneixem millor, sobretot a través de l'epigrafia, la composició i estructuració de l'associació. En principi qualsevol persona podia ser admesa dins de l'associació, abraçant un ampli ventall que anava des de la classe senatorial fins als esclaus, malgrat aquests dos extrems eren força excepcionals³⁷¹, si bé el gruix de l'associació eren les classes mitges-altes de les ciutats, principalment lliberts enriquits o els seus descendents i la major part d'elles integrats en el teixit social de la ciutat o

Tanmateix, el fet de plantar anualment aquest pi implica més aviat un lloc concret que no pas triat a l'atzar.

³⁶⁶ (Arnobi, *Ad. Nat.* 5,16).

³⁶⁷ (Fírmic Matern, *De err.*27,1).

³⁶⁸ (Arnobi, *Ad Nat.*, 5, 16).

³⁶⁹ (Estaci, *Theb.* 10,172).

³⁷⁰ Per Ostia, tauroboliats núm. 43; cultes de Silvà i Mart Ficanum, núm. 12; donacions d'escultures núm. 3 (*Terrae Matris*), 4 (Mart), 19 (*Virtus*) i 20 (Silvà).

³⁷¹ (THOMAS, 1984, p. 1530). El primer exemple el podem trobar a Ostia en el cas de M. Acilius Priscus Egrilius Plarianus (núm. 7 i 11), comentat més avall. Del segon exemple veure (CIL, XI, 1355b, 1,3).

en d'altres corporacions. També era molt corrent l'admissió de dones³⁷², si bé aquestes deurien estar vinculades únicament al vessant religiós més que no pas al professional, algunes d'elles amb el títol de *matres*, equivalent femení al de *patronus*³⁷³.

De la seva estructura interna es pot veure com eren molt semblats a a d'altres associacions. La distinció més alta era la de *patronus*³⁷⁴, personatges reclutats entre els homes més influents de la ciutat, magistrats municipals o prohoms de l'imperi (senadors, *equites*, lliberts imperials, etc...). Aquests, a canvi del prestigi d'aquest títol honorífic intercedien, amb el seu poder, a favor dels integrans de l'associació quan era necessari i fins i tot entre ells quan hi havia alguna divergència interna.

Per sota dels *patroni* venien els membres pròpiament dits de l'associació, normalment consignats en *alba*³⁷⁵ i dividits en dos grups, els *honorati*, i la *plebs*. El primer grup corresponia als que exercien algun càrrec o l'havien exercit i que normalment agrupaven als membres més poderosos i rics de l'associació, ja que aquests càrrecs molts de cops s'hi havia d'accedir previ pagament d'una *summa honoraria*. El segon grup, la *plebs* o *populus* corresponia a la resta de membres que no havien exercit cap càrrec.

³⁷² (CIL, V, 4388, 5840 i 7617; X, 7; XI, 6520).

³⁷³ (CIL, III, 7505; XI, 1355b) Per Ostia veure la inscripció núm. 19. Tanmateix, s'ha de tenir en compte que aquest era un títol més aviat honorífic, encara que això no impideix que fessin donacions al *collegium*.

³⁷⁴ A Ostia en trobem a les inscripcions núm. 1, 7 i 13. Per un llistat més extens arreu de l'imperi (AURIGEMMA, 1910, pp. 1694-1696).

³⁷⁵ Es conserven 6 d'aquestes *alba*, a Tomis (AURIGEMMA, 1910, p. 1696), amb 31 membres, Cumes (CIL, X, 3699) amb 87 membres en una i 19 en una altre (CIL, X, 3700),

D'aquests càrrecs el més destacat era el de *quinquennalis*, personatge que s'encarrecava de la direcció interna del col·legi i que normalment convocava els membres. Segons es desprèn del seu nom el càrrec era elegit per cinc anys, però segurament aquesta no era una norma fixa³⁷⁶. També podien ser reelegits o fins i tot ser nomenats a perpetuïtat³⁷⁷, encara que segurament aquest últim era un càrrec honorífic. El segon càrrec en importància era el de *curator*³⁷⁸, l'encarregat de les finances de l'associació que, com els *quinquennales* també podia ser reelegit a perpetuïtat. A part d'aquests dos es citen altres càrrecs, *magister*, *praefectus*, *rector quinquennalis*, *quaestor*, *bisellarius*³⁷⁹, etc.. que deuen ser alguns d'ells equivalents als anteriors i generalment específics de seus concretes.

Finalment cal esmentar la referència³⁸⁰ sobre la dissolució dels *collegia* pagans, explícita en el cas dels *dendrophori*, el 415 per part dels emperadors Teodosi i Honori encara que per la seva excepcionalitat deuen perviure com a associació únicament professional³⁸¹. Tanmateix a Ostia aquesta associació hauria desaparegut molt abans.

Luna (CIL, XI, 1355b) amb 36 membres i Ostia amb 25 i 16 membres respectivament (núm. 7 i 21, aquesta última dubtosa).

³⁷⁶ Aquesta idea es pot desprendre de l'elevat nombre de *quinquennalis* de la inscripció núm. 7 en el supòsit que tots fossin contemporanis, tal com sembla.

³⁷⁷ Vegi's novament la inscripció núm. 7 i la núm. 14.

³⁷⁸ Tanmateix pel cas d'Ostia (AURIGEMMA, 1910, p. 1692) creu que aquest era el càrrec principal ja que en l'inscripció núm. 7 n'hi ha menys, proporcionalment, que de *quinquennales*. Val a dir, però, que aquest càrrec, comú a moltes associacions, està sempre subordinat als *quinquennales*.

³⁷⁹ Es troben tots recollits a (AURIGEMMA, 1910, pp. 1292-1294), si bé molts de cops es troben citats un únic cop.

³⁸⁰ (*Codex Theodosianus*, XVI, 10, 20, 2.).

ELS CANNOPHORI

A diferència de l'associació anterior aquesta tenia una activitat únicament religiosa i sembla quasi específicament un fenomen d'Ostia³⁸², si més no com a una associació plenament constituïda. Malgrat això sembla que eren una associació plenament integrada dins del festival de març dedicat a Cíbele³⁸³, en la seva forma final, ja que eren precisament els qui l'obrien, el 15 de març amb la processó de la *canna intrat*.

Aquesta processó consistia en la desfilada, fins al temple de Cíbele, dels portadors de canyes, els *cannophori*. El significat d'aquesta cerimònia no queda clar, però generalment s'interpreta com la recreació de la trobada de l'infant Atis per part de Cíbele a les voreres del riu *Gallus* on havia estat abandonat³⁸⁴. Tanmateix aquest no era l'únic ritu, ja que tot seguit un alt sacerdot, presumiblement l'*archigallus*³⁸⁵ (*αρχιερευς*), sacrificava un brau de sis anys per assegurar la fertilitat dels camps

³⁸¹ Sobre l'interpretació del Codex Theodisianus (SALAMITO, 1987, pp. 991-1018) en la que no es determina sobre la dissolució total o solament religiosa dels dendrophori.

³⁸² Totes les inscripcions relatives als *cannophori* són d'Ostia (el CCCA no en cita cap fora d'Ostia, ni tan sols a Roma) excepte 4, una a *Mediolanum* (CIL, V, 5840), una a *Saepium* (CIL, IX, 2480) i dos a *Locri* (CIL, X, 21 i 8339d) de les quals les tres últimes són funeràries.

³⁸³ Aparentment hi ha una important contradicció entre les fonts, que atribueixen a aquesta associació la cerimònia, i les seves interpretacions (per ex. FISHWICK, 1966, p.195 que ho situa a Roma) i l'evidència epigràfica centrada quasi exclusivament a Ostia. Si el fenomen era tan localitzat ¿quina és la causa d'aquest ressó? i, contràriament, si tan present és a les fonts o, millor dit, a la interpretació d'aquestes i del culte de Cíbele ¿perquè no es troven més evidències epigràfiques? recordem que a Roma, per ex. no n'hi ha cap. En aquest punt solament hi ha dos possibles interpretacions, la primera l'atzar que ha determinat la manca de més troballes epigràfiques fora d'Ostia, i la segona que s'ha magnificat el paper dels *cannophori* dins del culte de Cíbele quan era un fenomen pràcticament local.

³⁸⁴ (CUMONT, 1910, p. 80).

³⁸⁵ Tot i que (CUMONT, 1910, p. 80) ho interpreta com el *pontifex maximus*.

de la muntanya³⁸⁶. Poca cosa més es pot dir de les activitats dels *cannophori* a part de la seva intervenció en els *taurobolia*³⁸⁷.

Internament la seva organització era pràcticament idèntica als *dendrophori*, amb patrons³⁸⁸, *quinquennales*, etc.. i com aquests s'admetien tan homes com dones³⁸⁹ amb un cos format principalment per lliberts.

Una probable explicació de la principal diferència amb els *dendrophori*, la dedicació exclusiva com a confraria religiosa sense cap vessant professional, podria venir explicada per la tardana data en que els *cannophori* foren creats, així com la seva estreta vinculació amb Atis. En aquest sentit, aquest últim punt és determinant, la figura d'Atis com a divinitat romana, no és plenament integrada³⁹⁰ fins a finals del regnat d'Antoninus Pius³⁹¹ en què reformà el calendari del festival de març afegint-hi el dia de la *canna intrat*³⁹². Aquesta potenciació d'Atis i reforma del culte³⁹³ ve donada per un canvi de sentit en el significat del propi festival, que fins aleshores

³⁸⁶ (Joan Lydus, De Mens. 4, 36).

³⁸⁷ A (FISHWICK, 1966, p. 197) s'interpreta el sacrifici anterior com un *taurobolium*, però aquest ritu es troba en tot l'imperi i amagant molt més que una única associació, per la qual cosa hom creu que aquesta interpretació no és correcta i que es tracta de dos sacrificis diferents.

³⁸⁸ A (MEIGGS, 1973, p.361, nota 10) es menciona una inscripció inèdita amb un llistat de *cannophori* i un patró senatorial, i en una altre publicació (FISHWICK, 1966, p. 198 nota 18) es precisa que Meiggs data aquesta làpida entre finals del s. II i principis del III. Forçosament aquesta inscripció ha de ser la núm. 30.

³⁸⁹ En un cas concret, a Saepinum sembla ser format exclusivament per dones "*D(is) M(anibus) Enniae Priscaae col(legium) cannophorarum*" (CIL, IX, 2480; THOMAS, 1984, p. 1531), tanmateix a (CUMONT, 1910, p. 81) escriu "...*canoforum*".

³⁹⁰ S'ha de tenir en compte, tanmateix, els exvots del Palatí, ja esmentats, que denoten un important fervor popular, encara que no estatal.

³⁹¹ (LAMBRECHTS, 1962, pp. 20-52) on s'analitzen tots els textos i inscripcions.

³⁹² Ja hem comentat més amunt la possibilitat de que aquest emperdor afegís també les festes de la *hilaria* i de la *requietio*.

havia estat una lamentació per la mort del jove déu passant a ser aquest, a partir de la reforma, un déu de vida i resurrecció més d'acord amb la generalització de les idees de reneixement i *renovatio* del moment³⁹⁴. Dins d'aquest context l'aparició dels *cannophori* s'ha d'entendre com a una confraria estretament lligada a l'aparició d'una nova divinitat en el panteó estatal³⁹⁵, essent aquests els principals garants del seu culte.

Les inscripcions datables dels *cannophori* més antigues (núm. 22 ,24 i 44) són totes del regnat de Marc Aureli cosa que demostraria, per un cantò, l'aparició per primer cop d'aquesta confraria i, per l'altre, la continuació que fa aquest emperador de la política religiosa del seu antecessor.

Finalment cal remarcar, un cop més, la importància dels *cannophori* a Ostia, no solament per ser l'únic lloc on es poden testimoniar plenament si no també per ser l'associació metròaca que hi tindrà més pervivència, essent l'última en desaparèixer, tal com demostrarem més endavant.

³⁹³ També en aquesta època s'incorpora la figura de l'*archigallus* i es comença a fer el ritu del *taurobolium*.

³⁹⁴ (FISHWICK, 1966, pp. 194-195).

³⁹⁵ Cal considerar que moltes de les inscripcions conservades estan dedicades a l'emperador o la seva família.

ELS HASTIFERI.

De les tres associacions que formen part, en un senti ampli, del culte a Cíbele aquesta és la més forànea i la que, per altre part, ha provocat més polèmica. En donarem solament una visió general, ja que és la que més s'allunya del nostre estudi.

Com dels *cannophori* són poques les inscripcions conservades, 4 a Ostia (núm. 37, 40, 41 i 42), 4 més del *limes* germànic³⁹⁶ i una de *Vienne*³⁹⁷, però a diferència d'aquests semblen ben organitzats fora d'Ostia, especialment a *Civitas Mattiacorum* on hi ha un *curator* i tot una nòmina d'*hastiferi*, però també a *Vienne* on es cita un *magister*, càrrec que implica una associació ben estructurada. Tanmateix són problemàtiques tan la seva interpretació religiosa com professional, si és que aquesta última existia.

Des d'un punt de vista religiós no es pot precisar amb seguretat si els *hastiferi* estarien afiliats a Cíbele o a Bellona, encara que sembla ser aquesta última la més probable tal com es podria desprendre de la interpretació d'alguna inscripció³⁹⁸ i , sobretot, de les troballes del *metroon* d'Ostia³⁹⁹. Bellona és el resultat de la

³⁹⁶ Donada la associació amb Bellona no és gens d'estranyar la presència d'aquests en un context militar. Aquestes són, una a Colònia (CIL, XIII, 8184) dedicada al "*Genio / hastiferum*", dues a *Civitas Mattiacorum* (CIL, XIII, 7317 i 7281) totes dues dedicades a la *domus divinae*, la segona amb una *alba* amb 18 personatges, i una quarta a *Mogontiacum* (CIL, XIII, 7550) si bé es refereix als anteriors "...[v]icanis h[astif]e/ris Castellii Mat/tiacorum".

³⁹⁷ (CIL, XII, 1814) on es fa donació d'un "*sig(num) genii*", segurament dels mateixos *hastiferi*.

³⁹⁸ Concretatament (CIL, XIII, 7281) on es parla de la reconstrucció d'un *mons vaticanum* en honor de la "*deae Virtutem Bellonae*", la única prova epigràfica directa que tenim.

³⁹⁹ És en aquest lloc on millor es pot provar aquesta rel.lació, encara que no hi hagi cap testimoni directe. Recordem que el recinte de Bellona era tancat respecte a la resta del

interpretatio entre una antiga divinitat itàlica i la deessa Ma, d'origen capadòcic, que sembla que es va produir quan Sul·la va conquerir la Comana, adoptada aquesta divinitat com a una de les seves tutelars. Un cop a Roma, amb una existència una mica clandestina donada la brutalitat dels seus ritus, sembla que va ser incorporada o associada al culte de Cíbele⁴⁰⁰ com a deessa *pedisequa*⁴⁰¹. En aquest sentit, sembla que la funció específica dels *hastiferi*, seria la de acompanyar en processó l'estatua de Bellona dins de les festes del festival de març, segurament la del dia 27, la *Lavatio*⁴⁰². A semblança dels *dendrophori* i els *cannophori* aquesta confraria es distingiria per la processó ritual d'algun símbol de la divinitat. Un dels elements més característics de la iconografia de Bellona és la llança, l'*hasta*, mot del qual es creu que deriva *hastiferi*, els portadors de la llança. En aquest sentit un document inèdit d'Ostia que representa als *hastiferi* ve a corroborar aquesta interpretació⁴⁰³.

metroon i que va ser allà on es va trobar l'*schola* dels *hastiferi*, l'únic altre edifici a part del temple dedicat a aquesta deessa.

⁴⁰⁰ Diferents textos ens parlen d'aquesta relació (Juvenal, *Sat.*, VI, 512, Valeri Flac, *Arg.*, VII, 663 i Apuleu, *Met.*, VIII, 25) o fins i tot confonen els seus sacerdots i seguidors (Lucà, *Farsalia*, I, 565).

⁴⁰¹ Aquest títol de Bellona el trobem dos cops, "...*Bellona / pedisequa*..." (CIL, VI, 30851) i "*deae pedi/sequae / Virtutis Bellonae*" (ILS, 3804), malauradament no es cita en relació a quina altre divinitat, però d'un passatge d'Herodià (I, 10) es desprèn que els *hastiferi*, i presumiblement la estatua de Bellona, formarien part del seguici de Cíbele (FISHWICK, 1967, p. 153). Tanmateix una de les millors proves a favor d'aquesta interpretació la podem trobar al *metroon* d'Ostia, on aquest fet es pot veure reflectit arquitectònicament, en un recinte propi de Bellona en una posició integrada però secundària respecte al gran santuari.

⁴⁰² En realitat no hi ha cap prova concluent d'aquest fet, però tota l'argumentació en aquest sentit es pot trobar a (FISHWICK, 1967, pp. 154-157).

⁴⁰³ Es tracte d'un petit motlle per fer peces metàl·liques, segurament per un cinturó o peça semblant, decorades amb la imatge d'un personatge amb casc i una llança a la mà trobat durant les excavacions de 1986 en el santuari de Bellona i molt a prop de la *schola degli hastiferi*. Val a dir que podria representar també Bellona, un personatge amb poca iconografia i sovint confosa amb Atena o, sobretot, Roma, però el fet de que les representacions d'aquest motlle portin túnica curta fan pensar, més aviat, en personatges masculins. En qualsevol cas el que si es pot assegurar és com els *hastiferi* construïen en sèrie, en el mateix santuari, alguns dels elements de la seva parafernàlia.

Molt més problemàtica és la seva activitat laboral, si és que els *hastiferi* actuaven, també, com una associació professional. Des de l'aparició de les inscripcions de *Civitas Mattiacorum*, *Colonia* i *Vienne* i sense coneixer encara les d'Ostia, es va teoritzar sobre quina podria ser aquesta activitat laboral. La primera, elaborada per Mommsen⁴⁰⁴ considerava als *hastiferi* com una mena de milícia local, semblant a l'activitat de bombers d'altres associacions i el seu nom com una simple llatinització del mot *dendrophori*. La segona, proposada per Hepding i retocada per Graillet⁴⁰⁵ es basava, principalment en una inscripció⁴⁰⁶ en la qual s'anomenava als *hastiferi* com a *pastores*, un terme que, aplicat a Atis, seria el corresponent als Boukoloï de Dionís. En un altre sentit, d'aquesta mateixa inscripció Maué i Cumont⁴⁰⁷ interpretarien els *hastiferi* com a pastors armats organitzats ritualment. Finalment, el mateix Cumont formularia una nova teoria en la que proposaria una doble funció pels *hastiferi*, principalment serien una guardia armada de la deessa⁴⁰⁸ però alhora tindrien una activitat ritual com a *Boukoloï*. Totes aquestes teories, malgrat aporten molts elements valuosos, no poden ser acceptades⁴⁰⁹, ja que sembla que els *hastiferi* serien, com els *cannophori*, una associació únicament religiosa. Tanmateix la inscripció núm. 38 és molt esclaridora sobre quina era la activitat i procedença dels *hastiferi*, si més no en el cas d'Ostia. En aquesta es pot veure com el temple de Bellona va ser reformat a expenses dels *lictors*, *viatores*, *liberti coloniae* i *servi publici*. També en les inscripcions núms. 39 i 40 un *hastiferi*, *L.Laelius Spurii filius*

⁴⁰⁴ (LEHNER, 1924, pp. 45-47) on es recull i es reelabora la proposta de Mommsen.

⁴⁰⁵ (HEPDING, 1903, pp.169-172; GRAILLOT, 1912, pp. 278-280).

⁴⁰⁶ (CIL, XIII, 7317) "... *hastiferii* (sic) / *sive pastor*"

⁴⁰⁷ (FISHWICK, 1967, pp. 150-151).

⁴⁰⁸ Segons ell, el nom seria una llatinització de doruforoï, en el sentit de guardaespalles com els que acompanyaven als summe sacerdots de Capadòcia i *Pontus*.

Herennianus, és *scriba cerarius*. És a dir, els *hastiferi* no serien *per se* una associació professional, però bona part del funcionariat municipal, especialment els càrrecs menors i esclaus, formarien part d'aquesta confraria religiosa⁴¹⁰.

⁴⁰⁹ A (FISHWICK, 1967, pp. 147-152) s'analitza críticament cada una d'aquestes arribant a aquesta última afirmació.

⁴¹⁰ Novament l'articulació arquitectònica del *Campo della Magna Mater* és una evidència positiva. El recinte de Bellona forma part d'aquest però situat en un espai marginal dins del conjunt i separat físicament de la resta, amb una única entrada directe des de l'exterior i cap connexió interna. Tanmateix també hi trobem els edificis més modestos del conjunt. En realitat aquesta és la plasmació física d'una realitat social.

V. INVENTARI ESCULTÒRIC

V- INVENTARI ESCULTÒRIC

1.- Ara circular⁴¹¹

alt.	0,44 m.
diam.	0,50 m.
mat.	marbre grec continental (grechetto).
data.	2 1/2 del s. I a.C (Calza, Picard) o època Claudia (Fuchs)
núm. inv.	120, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

Ara circular de 50 cm. de diàmetre i 44 cm. d'altura que, val a dir, no està esculpida en un únic bloc ja que aquest no tenia l'altura necessària en tot el perfil, la qual cosa obligà a adjuntar les parts que li faltaven, bàsicament la part superior de les figures⁴¹², unides amb pernys de ferro i dissimulades les junctures, probablement, amb estuc. El cos central de l'ara, treballat amb un pla de fons rugós i amb la representació en relleu dels dotze deus, està emmarcat, en la part superior, per un llistell llis de 2 cm., on hi ha la següent inscripció (sobre els caps de Zeus i Atena):

ΔΩΔΕΚΑ ΘΕΩΝ

A sota hi ha un cimaci jònic, també de 2 cm. La decoració inferior està formada per un cimaci lèsbic amb fulles amb forma de cor, sobre les quals

⁴¹¹ (BECATTI ,1942; CALZA, R.,1946, p. 210; PICARD ,1945, pp. 44-47; PICARD ,1951, pp. 132-134; FLORIANI-SQUARCIAPINO ,1962, p.6; HELBIG IV⁴, núm. 3025; CCCA, III, núm. 381)

⁴¹² (BECATTI ,1942, p.46) Val a dir que aquest fet, per la qualitat de la peça, no deixa de ser estrany. Probablement deuria haver estat produït per un trencament durant la producció de l'ara o, menys probablement, per una reconstrucció posterior i no, tal com sembla indicar Becatti, per l'elecció d'un bloc insuficient.

s'aixequen directament els personatges i, novament, un llistell llis, tots dos de 2 cm. cada un. L'ara respon als esquemes de peces semblants de factura neoàtica.

El treball de les figures, com el del pla de fons, és lleugerament rugós i no massa detallat donant més vivacitat al conjunt⁴¹³. Aquest fet, a més de l'origen del marbre així com el propi tema, permet deduir que l'ara hauria estat feta, sense cap mena de dubtes, en una oficina atenesa, probablement de la segona meitat del s. I a.C. si bé inspirada en models del s. V i IV a.C.

En el centre de la composició hi trobem Zeus (fig.39) representat de perfil mirant a la dreta. Vestit amb un himation que es recolza en la seva espatlla esquerra i baixa per l'esquena i li envolta les cames, es troba assegut sobre un coixí en el tron i amb els símbols de poder a les mans, el ceptre a l'esquerra i el feix de llamps a la dreta; sota el seient hi ha representada en tres quarts l'àliga, el seu animal emblemàtic. Cal ressaltar, també, que li falta la part inferior de les cames, amb un rectangle perfectament repicat de 9 per 5 cm.⁴¹⁴. El model d'aquest Zeus respon clarament a la iconografia establerta per Fídias a la segona meitat del s. V a.C. en el frontó oriental del Partenó d'Atenes. Malauradament aquest no s'ha conservat⁴¹⁵ però es pot reconstruir en base als dibuixos de J. Carrey de 1674 (encara que no representa a Zeus) i, sobretot, en la copia, o interpretació, més fidel del frontó, en el

⁴¹³ Això permet distingir un origen grec, ja que la factura neoàtica romana és molt més llisa i freda (BECCATI, 1942, p.88).

⁴¹⁴ És força curiós aquest repicat per la perfecció en que s'ha fet, sens dubte per encaixar-hi una peça, potser una possible reparació, com a la part superior (malgrat que la tècnica és molt diferent) o potser per encaixar-hi una inscripció o quelcom semblant.

puteal de la Moncloa a Madrid⁴¹⁶. En aquest es representa la imatge de Zeus en una postura i actitud idèntica a la de l'ara d'Ostia, si bé la representació formal és molt més acurada, ja que, amb el mateix relleu, es dóna una major sensació de volum mitjançant un treball de la musculatura i del drapejat molt més plàstic; val a dir, però, que en aquest cas no es representa l'àliga. Una altra imatge de Zeus, també força fidel a l'original es troba en un relleu de Tegel⁴¹⁷ si bé, malgrat mantenir unes carecterístiques comunes a les dues anteriors, és un treball força més rígid i senzill.

A la dreta de Zeus, seguint l'ordre de la composició, hi trobem Hera (fig.40), formant així una escena típica de hierogàmia, ja que Hera, frontal però en tres quarts, es gira cap al seu espòs. La postura és majestuosa, recolzant tot el pes amb la cama dreta i deixant l'esquerra lleugerament flexionada. Va vestida amb un quitó llarg i peplum, portant per sobre un mantell que, cobrint-l'i el cap cau per darrera l'esquena, sostenint un dels seus extrems amb la mà dreta, en acció de descobrir-se el cap. Aquesta figura es pot remuntar als models praxitelians del s. IV a.C. i és molt corrent trobar-la en representacions neoàtiques dels *dodekatheon* com la base de l'Àgora d'Atenes o la base d'Epidaure⁴¹⁸.

⁴¹⁵ (CARPENTER , 1933, p.65)

⁴¹⁶ col.loqui del puteal

⁴¹⁷ (BECATTI ,1942, p. 90). S'ha de fer notar, però que aquest està força restaurat.

⁴¹⁸ Per la primera (LIMC,*Dodekathēoi*, núm. 5, p. 508) i per la segona (BECATTI, 1942, p. 92). Aquest últim autor les considera, efectivament, com a obres neoàtiques que utilitzen models del s. IV a.C. i no com a originals d'aquest segle com tradicionalment són atribuïdes.

Seguidament hi ha Deméter (fig.40) perfectament conservada a excepció de la ma dreta, perduda, la qual, per la posició del braç, deuria portar una torxa. Va vestida amb una llarga túnica que li tapa pràcticament els peus i un mantell que, cobrint-li l'esquena i el braç esquerres, porta nuat sota els pits i li cau fins per sota dels genolls. S'ha de fer notar, tanmateix, que aquest mantell no li cobreix el cap, com correspondria al model iconogràfic més difós d'aquesta divinitat⁴¹⁹. La seva posició és frontal, recolzant tot el pes en la cama esquerra i exonerant la dreta. El cos està lleugerament corbat i queda compensat tant pel braç dret, que es recolza en la cintura⁴²⁰, com pel cap, una mica tombat a la dreta i baix, en una postura molt semblant a la Eirene de Cefisòdot⁴²¹.

A la dreta de Deméter hi trobem a Posidó (fig.40 i 41). D'aquest no es conserva el cap però si la resta del cos que és la que el permet reconèixer-la com a tal malgrat no portar cap dels seus atributs característics. La postura és idèntica a la de Deméter, amb el braç esquerra recolzat sobre la cintura i el dret caient lliure, però aquest cop flexionada cap a la dreta, sobretot el cap, i amb les cames més obertes composan una figura més ponderada i equilibrada⁴²². Aquest va vestit amb un mantell que, penjant de l'espatlla esquerra, queda collat a mitja altura del torç.

⁴¹⁹ Pel que es desprèn del comentari de M.J.Reinach Picard hauria identificat aquesta figura com a Amfitrite, ja que està al costat de Posidó (PICARD, 1946, p. 47).

⁴²⁰ Aquesta no és una postura gens rara, però sí molt apreciada en la plàstica del s. IV a.C.

⁴²¹ (BECATTI, 1942, p.95-6) Val a dir però que Deméter té una actitud una mica més indolent i tova respecte a l'obra de Cefisòdot, més rígida. Tanmateix això també es pot apreciar en el tractament del cabell que, amb un mateix pentinat format per dues bandes que surten simètricament del front i llargs rínxols que cauen sobre l'espatlla, en la primera és molt més flonjo que no pas en la segona.

Contràriament a les altres aquesta representació de Posidó no respon a un prototipus concret sinó a un model corrent dels s. V i IV a.C. que serveix tant per representar divinitats masculines com també figures humanes, sobretot en làpides.

La següent figura és la d'Afrodita (fig.41). Aquesta, es troba dreta però lleugerament recolzada sobre una petita pilàstra de secció quadrada amb una petita motllura en la part inferior i un llistell força gruixut en la superior. La figura està pràcticament sencera a excepció dels pits degut a la fractura que separa la part inferior de la superior. La deessa va vestida amb un quitò molt fi totalment arrapat en la part superior, a excepció de les arrugues de sota el pit, que li marca totalment l'abdomen, mentre que a la part inferior cau d'una manera molt uniforme. Per sobre porta un himató que, recolzat sobre la pilastra li baixa per sota de l'aixella esquerra per sota de l'abdomen fins a la part baixa del maluc dret i per darrera li cobreix la part posterior del cap mentre que amb la ma esquerra fa l'acció de descobrir-se. El model d'aquesta Afrodita és també força corrent i sembla ser de la segona meitat del s. V a.C.⁴²³, encara que aquí interpretat amb una mentalitat més suau i rítmica, de caràcter praxitelià, del s. IV a.C.

Al cantó d'Afrodita, com és normal, hi ha Ares (fig.42) , al qual li falten solament el cap i part de la cuixa dreta. Es tracta d'un jove dret recolzat amb la cama dreta i amb l'esquerra flexionada. El braç dret, s'estira lleugerament amb

⁴²² Aquesta postura tant equilibrada és el que permet distingir-lo de Asclepi doncs, malgrat vestir aquí tots dos iguals i amb una postura semblant, aquest sempre té tot el cos recolzat sobre el seu ceptre.

l'actitud d'agafar una espasa, de la qual solament en queda el mànec dins la mà tancada. Sobre l'espatlla esquerra s'hi recolza una petita clàmide que li cau per darrera i recull amb el braç lleugerament flexionat. El tipus d'aquest Ares recorda molt l'Hermes tipus Andros⁴²⁴ amb l'excepció, naturalment, del braç estirat amb l'espasa. A part de la diferència del braç s'ha fet un esforç per adaptar la morbidesa i elasticitat d'Hermes al cos d'Ares, amb una complexió més forta i una postura lleugerament més rígida.

Tot seguit ve, segurament, Hèfest (fig.42). Es tracta d'una figura jove, barbamec, recolzada sobre l'esquerra amb els braços recolzats sobre la cintura i mirant cap a la dreta. Va vestit amb una clàmide que li cau diagonalment sobre la cintura fins als genolls, quedant agafada en l'abant-braç esquerra. Amb la ma dreta agafa un bastó prim i amb nusos que cau, diagonalment, paral·lel a la cama dreta flexionada. La identificació ha de ser, necessàriament, positiva, malgrat la raresa del tipus, principalment, per dos factors, el context, entre els dotze déus, i l'objecte allargat que porta a la ma dreta que té el mateix diàmetre en tota la seva longitud, per la qual cosa ha de ser un bastó (no es pot confondre en cap cas amb una clava) un atribut, que, si bé no és corrent, va associat a la coixera del déu⁴²⁵. Val a dir també, que la manera de portar la clàmide, al voltant de la cintura recorda la curta túnica de treball típica d'Hèfest, malgrat mantingui un tipus heròic. Tampoc ha d'estranyar la seva representació com a un jove, si bé el més corrent és representar-

⁴²³ (BECATTI, 1942, p. 104) Probablement d'Alcámenes.

⁴²⁴ (BECATTI, 1942, p. 105).

⁴²⁵ Dins l'iconografia d'Hèfest el més corrent és que porti el mall a la ma, símbol dels seus atributs.

lo com a un home madur i amb barba, però durant la segona meitat del s. V a.C. no és estrany trobar aquest tipus juvenívol, com segurament era representat en el frontó oriental del Partenó⁴²⁶. Malgrat aquesta és una representació única d'Hèfest, sense cap paral·lel, el tipus recorda, genèricament, els tipus del s. IV a.C.⁴²⁷.

A la seva esquerra hi trobem Hermes (fig.42), representat com un jove. La seva postura és equilibrada, recolzant-se lleugerament en la cama esquerra. El cap gira cap a l'esquerra, mirant la figura femenina del seu cantó, i entorn del coll porta collada una clàmide que li cau per la part dreta del tors i li cobreix tota l'esquena, així com un *petasos* que li penja per darrera. El braç dret cau paral·lel al cos, mentre que amb l'esquerra, flexionat, recull lleugerament la clàmide⁴²⁸. La concepció de la figura, si bé amb una composició més tancada, recorda molt les dues figures anteriors, Ares i Hèfest, i per tant els models del s. IV a.C.

Al cantó de l'anterior hi ha una figura femenina asseguda sobre una ara circular llisa (fig.43). El personatge, totalment de perfil, va vestit amb un quitò de mànigues curtes i amb un mantell que li cobreix el cap. Amb la mà esquerra fa actitud de descobrir-se i amb la dreta recull el mantell sobre la falda. Tant per l'actitud com per la roba podria interpretar-se com a Deméter, però el fet de seure

⁴²⁶ La figura no s'ha conservat, però aquesta es pot veure en la interpretació d'aquest frontó que es troba en el puteal de la Moncloa a Madrid (SIMON, 1986, pp.81-82).

⁴²⁷ (BECATTI, 1942, p.108).

⁴²⁸ Segons (BECATTI, 1942, p. 108) portaria segurament el *marsupius* a la ma esquerra.

sobre una ara fa pensar més en una Hèstia⁴²⁹. Tan per la composició com per el modelat recorda molt els estils de Praxíteles o d'Escopes⁴³⁰.

Seguidament hi ha Apol.lo (fig.43) representat com a citarista, vestit amb un llarg quitó de mànigues llargues amb una cinta sota el pit, cosa que juntament amb els llargs cabells rinxolats li dona un aire femení, i amb un mantell que de la part posterior del cap li cau per l'espatlla fins al sòl. La postura, recolzada sobre la cama esquerra, és força sinuosa, amb els braços alçats i flexionats cap a l'interior. En la mà esquerra es veu solament part de la cítara, ja que la part més sobressortint aniria en una peça encastada, avui perduda. El tipus recorda molt alguns models hel·lenístics, especialment una estatua d'Apol.lo a Delfos⁴³¹, si bé la postura no és idèntica i la representació és més masculina.

Tot seguit trobem a la germana bessona de l'anterior, Àrtemis (fig.44), a la qual li falta el cap i va vestida amb túnica i un *peplum* que li cau llis, sense cenyir. Per sobre de l'espatlla dreta li surt el buirac, lligat amb una cinta que baixa del pit, diagonalment, de dreta a esquerra que li cenyeix el pit esquerra. La figura recolzada sobre la cama esquerra te el braç dret caigut, en duria, segurament, l'arc, mentre que amb l'esquerra el tindria flexionat i recolzat en el maluc. L'estil recorda molt les

⁴²⁹ Malgrat això, recordem la nota esmentada més amunt sobre la identificació de Deméter com a Amfitrite, per la qual cosa aquesta identificació amb Hèstia podria estar equivocada.

⁴³⁰ Segons (BECATTI, 1942, p. 117) l'estil recorda molt més l'estil Praxitelià que el d'Escopes, malgrat contempla la segona opció. Contrariament (PICARD, 1948, 670) es decanta decididament per l'autoria d'Escopes i considera que Becatti tendeix massa a trobar influències "praxitelianes".

⁴³¹ (BECATTI, 1942, p.119).

representacions d'Àrtemis de l'anomenat tipus de Dresde, atribuïda a Praxíteles si bé amb la diferència dels braços, invertits en aquest cas⁴³², cosa que, naturalment, afecta també a la caiguda del *peplum*, així com la postura, estàtica en aquesta representació d'Ostia, i en acció d'avançar en el tipus de Dresde.

Finalment queda Atena (fig.45), disposada directament just darrera del tron de Zeus. La postura d'aquesta figura recorda molt la immediatament anterior, recolzada sobre la cama esquerra, el braç corresponent recolzat en el maluc i el cap girat també cap a l'esquerra, tanmateix, el braç dret estaria aixecat sostenint una llança i el cos està més flexionat per la cintura. Va coronada amb el característic helm de tipus corinti i vestida amb una túnica, sense mànigues, lligada sota el pits, mentre que aquests van coberts amb l'ègida, de nuoses serps al voltant i el *gorgoneion* central. Sobre la cintura porta, caigut, un himation lligat a l'esquerra i que, envoltant el braç esquerra, li cau des de la mateixa mà. La figura en general recorda l'estil praxitelià⁴³³.

L'ara, d'un estil marcadament neo-àtic, sembla confrontar totes les seves figures en models del s. IV a.C., i especialment aquells praxitelians, encara que aquesta última confirmació ha estat força discutida⁴³⁴. Per tot això hom⁴³⁵ ha pensat

⁴³² El braç dret, però, no aniria recolzat sinó flexionat cap amunt en acció de treure una fletxa del buirac.

⁴³³ Val a dir que (BECATTI, 1942, p.127) incideix en el cap d'aquesta figura, que, segons ell, recorda molt el cap d'Atena del Palau Odescalchi, atribuïda a Praxíteles, però aquestes similituts, a part de la semblança general, són, si més no, discutibles.

⁴³⁴ Especialment (PICARD, 1945, p. 45; PICARD, 1948, p. ??) que repetidament acusa Becatti d'exagerar la influència de Praxíteles per fer-ho coincidir amb la seva proposta.

que aquesta ara representaria la imatge dels dotze déus que Praxíteles va esculpir per el temple d'Àrtemis Sotèria a Mègara⁴³⁶.

2. Canelobre neo-àtic amb decoració dionisíaca⁴³⁷.

alt.	0,70 m. (0,54 + 0,15 m. de la base)
ampl.	inf. 0,40 m; sup. 0,35 m.
mat.	marbre grec
data.	s. I a.C. (principis del principat d'August)
núm. inv.	12, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

Descripció:

Es tracte d'un peu de canelobre (fig.47), en marbre, de secció triangular lleugerament convex. Les tres cares estan decorades amb un relleu central, en aquest cas de temes dionisíacs, i emmarcades amb una senzilla motllura doble que sobresurt respecte al pla del relleu, decorades en la seva part més exterior, és a dir, en cada una de les tres arestes longitudinals, amb una decoració de perletes. La part superior està coronada amb una motllura de doble imposta i amb un estret cos

⁴³⁵ (BECATTI, 1942, pp. 128-137) on analitza la figura del mestre i la seva producció, incidint en aquest santuari, i on justifica la presència del cartrò utilitzat per aquesta obra en la manca d'un conjunt similar en l'altar dels dotze déus a l'àgora d'Atenes.

⁴³⁶ Descrit per (Pausànias, I,40, 2-3).

⁴³⁷ (CALZA,R., 1946, p. 211; CCCA, III, núm. 379;CAIN, 1985, p. 166, HELBIG IV⁴, núm. 3055).

superior llis en la que hi ha, en el pla superior, una depressió circular on s'hi encavaria el canelobre metàl·lic propiament dit.

La decoració amb relleu, en cada una de les seves tres cares, representa un *thiasos* bàquic, un tema recurrent en la imageria neo-àtica.

a.- Sàtir en dansa estàtica (fig.48). En la seva dansa sembla que fa l'acció de saltar cap endavant, determinant una diagonal molt marcada que va des del cap, mirant enlaire i amb el mentò molt aixecat, atravesant l'espatlla representada de tres quarts, fins a la cama esquerra, totalment recta. Aquesta diagonal queda trencada per una segona diagonal, si bé escalonada, que està formada pel braç esquerre, totalment estirat i perpendicular a l'espatlla, del qual hi penja una nèbride o pell de pantera, i la cama dreta, també estirada i amb la mateixa direcció del braç esquerre, i reforçant aquesta, el braç dret, flexionat i agafant amb la ma un tirs disposat paralelament a la cama. Aquesta és una composició de gran vitalitat ja que al recórrer a una composició en X es pot dotar al cos del màxim moviment, reforçat en aquest cas per les ondulacions de la nèbride, símbol de l'èxtasi en que es troba el sàtir.

b.- En aquesta cara es representa a un sàtir corrent cap a la dreta juntament a una pantera (fig.49). Com en l'altre cas, el moviment i la direcció estan determinats per una diagonal, si bé no tant marcada. El cos, lleugerament tirat endavant es perllonga cap a la cama esquerra, compensant el pes en la cama dreta, també

estirada però en posició contrària. El braç dret el té tirat cap endavant, mentre que l'esquerre, flexionat, porta una nèbride sobre l'abantbraç i un *pedum* agafat amb la ma. En un segon pla hi ha una pantera en acció de correr amb les dues cames de devant aixecades i el cap totalment aixecat. La composició és totalment piramidal, però per trencar l'estaticitat i donar sensació de moviment aquesta composició s'ha reforçat molt la diagonal, com passava en el cas anterior, composta per la cama esquerra que es perllonga amb el *pedum* així com amb l'ondulació de la nèbride. .

c.- El tercer panell té una composició molt semblant a l'anterior si bé molt més estàtica (fig.50). La postura és molt semblant però en aquest cas en lloc de córrer camina cap una ara. La mateixa diagonal, formada per la cama esquerra i el *pedum* a la ma dreta, és molt més vertical, per la qual cosa la sensació de moviment és menor. En aquest cas la figura avança cap una ara de secció quadrada ,decorada amb una garlanda i amb fruits a sobre, fent una libació per mitjà d'una banya que porta en la mà dreta.

En tots tres panells es representa al mateix sàtir amb els mateixos atributs, a excepció del panell que porta un tirs en lloc del *pedum*, en moviment. Tanmateix el moviment és decreixent , o a l'inversa, mostrant tres actituds diferents, la primera d'extasi dintre d'un context de bacanal, reforçada pel tirs, la segona com a element natural i salvatge i la tercera en actitud piadosa dins d'un context de sacrifici.

Tots tres estan representats amb uns cossos esvelts, d'extremitats allargades en comparació amb el tors, constituint, en general, unes figures

lleugerament deformades i representades de tres quarts sobresortint molt poc del pla⁴³⁸. El treball dels cossos és molt suau, amb una musculatura força mòrbida a excepció de les cames i amb una execució de les cares molt rodones, toves i galtaplens⁴³⁹. El treball, en general, és força encarcarat cosa que dóna una certa rigidesa al conjunt de les tres imatges, malgrat les línies diagonals de la composició, cosa que fa pensar en que l'escultor, de segona categoria, es limitaria a executar la còpia d'uns models ja establerts.

L'obra, concebuda totalment dintre del context neo-àtic, és de difícil precisió pel que fa a la seva cronologia. Tanmateix, dintre d'aquest context, s'ha d'optar per una cronologia tardana ja que així ho fa pensar l'utilització molt determinada del trèpan, tant en la nèbride com en la pantera. Tanmateix, tant per la concepció com execució del cos els models més propers fan pensar en una datació de principis de l'època d'August.

Cal esmentar també la base d'aquest canelobre, feta de marbre de pàtina groga i de forma troncocònica . Aquesta està formada per un plint llis, totalment vertical de 0,05 m. d'altura, sobre el que hi ha un cos superior decreixent decorat amb una esfínx terminal a cada cantonada. Entre cada esfínx hi ha una decoració vegetal simètrica formada per una planta de llargues tiges que es desdobra simètricament a cada cantó per sobre d'un gran floró.

⁴³⁸ Cossos amb idèntiques proporcions es poden trobar a l'ara circular de Civita Castellana (WEINSTOCK, 1971, pp. 86 i 129) o en el fris del monument funerari d'Eurisache (CIANCIO ROSSETTO, 1973, il. 30;31,1.). de principis del regnat d'August.

⁴³⁹ Aquest tipus de representació de cares es pot trobar també en monuments de principis del principat d'August, com el sepulcre de C. Cartilius Poplicola (SQUARCIAPINO, 1958)).

3. Canelobre neo-àtic amb decoració divina⁴⁴⁰.

alt.	0.54 m.
ampl.	inf. 0,40; sup. 0,35 m.
mat.	marbre grec
data.	s. I a.C.
núm. inv.	13, Antiquarium Ostiense, Sala II
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

Descripció:

Aquest és un canelobre idèntic a l'anterior amb la única excepció de la seva conservació, trencat en la seva part superior, i de la temàtica del panells decorats amb relleus, en aquest cas amb divinitats.

a.- Hèracles fent un sacrifici (fig.51). En aquest panell podem veure Hèracles barbamec en posició dreta, amb les dues cames lleugerament separades, el braç dret cap endavant amb unes fruites a la mà i el braç esquerre flexionat a la cintura aguantant, amb la mà, la clava que es recolza sobre una roca. Sobre el cap porta la pell del lleó de Nemea que li cau sobre l'espatlla i recull amb l'avantbraç esquerra.

⁴⁴⁰ (CALZA,R., 1946, p. 211; CCCA, III, núm. 380; CAIN, 1985, p. 166-167, HELBIG IV⁴, núm. 3055).

La seva posició, representada de mig-perfil fa l'acció d'un sacrifici, de fruites, sobre una ara quadrangular idèntica a la de l'altre canelobre si bé sense decoració de garnaldes. El cos està concebut molt més gros i pesat que els dels sàtirs anteriors, amb la musculatura molt més marcada, però alhora també molt més tova.

b.- En aquesta cara es representa a Hermes recolzat en una petita pilastra mig coberta amb un drapejat (fig.52). La postura, de tres quarts és molt forçada ja que el cos està totalment recte, i no amb la característica corva praxiteliana d'aquestes postures, i a més té la cama dreta flexionada i aixecada. Hom podria pensar que està dret davant la pilastra i no recolzat, com fa pensar per la postura. De totes les figures d'aquest canelobres és l'única que gira el cap mirant en direcció contrària a la de la marxa o acció. Com a Hermes té els seus atributs característics, amb el caduceu, que agafa amb les dues mans, el *petasos* sobre el cap i petites ales en els talons.

c.- En la tercera cara hi ha representat Apol.lo també recolzat en una petita pilastra mig coberta per un drapejat (fig.53). Tanmateix, malgrat cert encarcament, la figura, més corbada, result molt millor la postura, cosa que ve reforçada per la posició de les cames, l'esquerra tensa i aguantant tot el pes i la dreta flexionada sobre aquesta recolzada, tan sols, en la punta dels peus. Amb la ma dreta, lleugerament flexionada, porta una llarga flauta. Davant seu, i sobre una petita roca, hi ha l'orbe amb un corb damunt seu. Contràriament a l'anterior, molt rígida, aquesta

és una figura de postura lànguida i amb una concepció del cos molt tova, quasi femenina que per altre banda no és gens estranya en l'iconografia d'Apol.lo.

Aquesta figura és, de les tres, la més simbólica, ja que representa el déu en la seva vessant oracular, com a Apol.lo dèlfic⁴⁴¹, i en aquest sentit és comparable en l'anterior canelobre a la seva figura c, el sàtir fent una ofrena.

Aquest canelobre tant per l'execució de les figures, l'estil i la forma i decoració de l'estructura està fet, indubtablement, pel mateix escultor que l'anterior i és, per tant, també de principis del principat d'August. Davant dels idèntics paral·lelismes entre els dos canelobres, fins i tot en el tema de les imatges, malgrat aquestes canviïn, s'ha de pensar que tots dos funcionarien junts, si bé això planteja el problema de quin seria el destí original, ja que a l'*Attideion* on varen ser trobades no es va construir fins a època de Vespasià.

En aquest canelobre no s'ha conservat la base. Actualment està exposat amb una còpia de la base de l'altre canelobre.

⁴⁴¹ En una pedra d'anell es pot veure un Apol.lo semblant, dret al cantó d'una columna, on hi recolza la lira i amb la ma dreta allargada sostenint un corb (LIMC, *Apollon*, núm. 195). Tot hi amb això les figures recorden l'una a l'altre, però no són iguals.

4. Estatua en bronze de Venus⁴⁴²

alt.	0.70 m.
mat.	bronze
data.	s. I a.C.
núm. inv.	941, Museu Laterà, Sala XV (ara Museo Paolino)
troballa.	1869, dins del porticat proper al Santuari d'Atis.

Representació de Venus en bronze conservada en la seva totalitat (fig.54). El cap, girat cap a l'esquerra està lleugerament tombat cap avall, en acció de mirar l'objecte que portaria en aquella ma, i està cenyit per una corona de doble filera de fulles d'acant llises, lleugerament blincades en la seva part superior. Els cabells, nuats darrera el cap, són voluminosos però de treball senzill, amb incisions sinuoses que, simètricament, van des del front fins al monyo. La cara és grossa, de concepció classicista, però més mòrbida i plena i concebuda sobre un eix de simetria amb els ulls, incrustats, al centre de la composició. El cos és també de concepció grossa i mòrbida amb uns braços llargs i carnosos, igual que les mans i dits. Les cames són molt gruixudes, especialment a les natges molt plenes i caigudes.

La principal característica d'aquesta escultura és, però, la postura, concebuda helicoidalment, presenta la deessa amb les cames creuades i girant sobre ella mateixa en actitud de mirar el que porta en la ma esquerra. Aquesta postura de difícil concepció manté perfectament l'equilibri mitjançant la posició de les cames,

⁴⁴² (VISCANTI, 1869, pp.208-245;VISCANTI,1867-69; CALZA,R, 1946, p.224; CCCA, III, núm.372).

ahora que obliga a un apropament circular i no frontal per la qual cosa s'ha de pensar que estaria exposada de forma exempta i no contra un marc arquitectònic.

Estilísticament s'ha de considerar aquesta escultura com de provenença alexandrina, i segurament original⁴⁴³. Així doncs presenta totes les característiques típiques de les Afrodites alexandrines del s. I a.C. El rostre, de boca petita, galtes generoses i un nas fort de dors allargat que es perllonga a l'ampli i arrodonit front, i el cos, de proporcions desiguals amb el cap petit així com les cames, reforçat encara més per l'amplitud de les formes, sobretot en les natges, i amb uns peus molt allargats. En són també característics els pits, petits i oberts cap als laterals⁴⁴⁴.

Més controvertida és, però, la seva interpretació. Quan Visconti la va trobar, amagada junt a l'escultura d'Atis i la cista de Modius Maximus, va destacar la troballa en la seva mà esquerra d'un petit objecte allargat que va interpretar com un fus del que sortia un fil de plata que s'allargava fins als peus⁴⁴⁵, i, per tant, va presentar a la figura com una *Venus Urania*, la versió més antiga d'una de les Parques, filant el destí dels homes⁴⁴⁶. Posteriorment, Raisa Calza, quan presenta el conjunt complet de l'estatuària d'aquest indret l'interpreta com una *Venus Eterna* i de

⁴⁴³ Malgrat aquest fet no es pot assegurar ja que va ser trobada fora del seu context cronològic original, tant per la qualitat de la peça com pel material, bronze, hem de pensar que no es tracte d'una còpia.

⁴⁴⁴ (MORENO, 1994, pp. 714-715).

⁴⁴⁵ Tal com es pot observar en el dibuix publicat per Visconti, l'únic lloc on es mostra aquest objecte, difícilment es pot considerar un fus, ja que la seva forma és més gruixuda en els extrems que en el centre, inversament a un fus.

⁴⁴⁶ (VISCANTI, 1869, pp. 211-224).

l'objecte de la ma esquerra un mirall⁴⁴⁷, partint de la idea de que aquesta figura de la deessa no és rara en els temples de Cíbele⁴⁴⁸.

Tal com presentarem més endavant, creiem que aquesta Venus s'ha d'interpretar dins d'un altre context, més lligat amb la casa imperial, i que, originàriament representa una Venus de *toilette*, malgrat posteriorment se li pugui donar un altre sentit més sincrètic. Així doncs, la restitució definitiva de la figura ha de ser amb un mirall, però a la mà esquerra i no a la dreta, interpretant aquest objecte allargat com algun objecte de *toilette*. Aquesta afirmació la fem en base a una *Lasa* de bronze representada en el suport d'una pàtera o mirall d'origen etrusc⁴⁴⁹. En aquesta, la figura porta diadema i els cabells llargs, va alada i porta sobre l'esquena una pell que li cau diagonalment entre els pits i sandàlies. Tanmateix, la figura presenta la mateixa postura i porta el mirall a la ma dreta. Tot i això hi ha tres elements que s'han de considerar, primerament la cronologia, datada entre els ss. III i II a.C., unes proporcions de la figura menys plenes i més allargades i, finalment, l'actitud, que malgrat mantenir la postura en aquest cas és molt més mòbil i agressiva⁴⁵⁰.

⁴⁴⁷ (CALZA, R., 1946, p. 224) Afirmació que corrobora rotundament Vermasseren (CCCA, III, núm. 372). Tanmateix, es poden fer les mateixes objeccions sobre la forma d'aquest objecte.

⁴⁴⁸ (GRAILLOT, 1912, p. 204).

⁴⁴⁹ (FABING, 1988, pp. 267-271).

⁴⁵⁰ És aquesta una composició que (BRENDDEL, 1978, pp. 411-412) anomena la "eccentric stance", i que és la resposta etrusca al dilema presentat per Policlet de representar la figura dreta i en moviment alhora.

S'ha de reconèixer que aquest paral·lel presenta certa problemàtica espacial i temporal pel que fa al possible origen comú d'ambdues figures, però a nivell iconogràfic ve a respondre perfectament a la nostra interpretació de Venus.

5. Representació d'una Venus Púdica⁴⁵¹.

alt.	0.35m (conservada).
mat.	marbre grec.
data.	s. I d.C.
núm. inv.	193, Antiquarium Ostiense.
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

La figura està molt trencada. Li manquen el cap i el coll, el braç esquerre per sota de l'espatlla i les dues cames per sota dels genolls. En la cama esquerra queden les restes d'algun element lateral per sostenir l'escultura, segurament un gerro cobert per un drapajat que devia agafar amb la mà esquerra (fig.55).

La imatge és una còpia de la famosa Venus de Cnidos de Praxíteles però reinterpretada en l'hel·lenisme tardà, tal com es pot veure en el ritme de les formes allargades, els pits petits i alçats i la cintura estreta.

L'escultura s'ha de considerar una obra feta en sèrie de les moltes que es feien d'aquest model amb finalitats tant votives com decoratives, tot i amb això, no

⁴⁵¹ (CALZA, R., 1946, pp. 226-227; CCCA, III, núm. 385).

s'ha de menysvalorar la ma de l'escultor, que en aquest cas, dóna uns resultats molt frescos i acabats.

6. Petita figura de Venus *Genetrix*⁴⁵².

alt.	0.34 m.
mat.	marbre grec de to groguenc.
data.	s. I d.C.
núm. inv.	194, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

Manquen el cap, el braç dret, l'esquerre per sota el colze i la punta dels peus, així com alguna aresta del vestit (fig.56). La petita figura és una reinterpretació de la anomenada Venus de Fréjus atribuïda a Cal·límac i que, per encàrrec de Juli Cèsar, Arcesilau va redefinir com la Venus *Genetrix*, en el fòrum d'aquest⁴⁵³. En aquesta, es pot veure a la deessa dreta i sostinguda amb el peu esquerra que es trobaria en el mateix eix que el cap, un fet no gaire usual fora d'aquest model en el que prima la gravetat sobre l'estabilitat, cosa que determina la caiguda del quitó, entre les cames, amb uns característics plecs tubulars. Amb el braç dret aixecat faria l'acció de treure's el mantell que li corre per l'esquena fins al braç esquerre, on, entortolligat en

⁴⁵² (CALZA, R., 1946, pp. 226; CCCA, III, núm. 370).

⁴⁵³ En realitat, aquesta identificació es va fer en base a una sèrie monetar de Sabina on es representava aquesta i a l'anvers l'inscripció *Venus Genetrix*. Tanmateix aquesta interpretació, malgrat està generalment reconeguda, no està plenament acceptada i es considera com a tal una versió de l'escultura totalment vestida i amb un cupidò als seus peus (KNOBLAUCH, 1994, pp. 50-53).

aquest, li cau fins al sòl. En la mà esquerra portaria, segurament, una poma⁴⁵⁴. Aquesta postura quiàstica determina que el quitó, molt fi i arrapat al cos, mostrant-lo en tota la seva plenitud, li caigui de l'espatlla esquerra mostrant el pit.

Tanmateix, en aquest cas hi ha diferències respecte a l'escultura de Fréjus. Aquestes són, per un cantó, l'òbvia simplificació dels detalls, sobretot en el vestiment, per les dimensions d'aquesta estatueta, però per l'altre, molt més significatives, una estilització de la figura femenina de proporcions més allargades, subtils i suavitzades, reforçades per uns pits més grans i generosos del que és habitual, que, amb un lleuger apropament dels peus i la simplificació del vestit, abans esmentada, que arrodoneix les formes, confereix a la figura una sensualitat molt pronunciada. Cal remarcar, també, que aquest últim aspecte és forçat per una composició en S que determina una sinuositat especialment provocativa.

La figura és plana pel darrera, encara que te marcades les línees de caiguda del vel, per la qual cosa cal senyalar que aniria exposada frontalment. Com l'anterior s'ha de considerar una producció en sèrie.

⁴⁵⁴ Si més no, aquesta fruita és la que porta el model de Fréjus. Sens dubte, l'actitud insinuant juntament amb l'oferiment d'aquest fruit, s'han d'inscriure en l'episodi mitològic del

7. Petita figura de Venus *Genetrix*⁴⁵⁵.

alt.	0.38 m.
mat.	marbre grec.
data.	s. I d.C.
núm. inv.	166b, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

Falten el cap i el coll, tot el braç dret, l'esquerre a partir del colze i tota la part inferior a partir d'una mica per sobre els peus (fig.57).

Aquesta és una figureta feta en sèrie com l'anterior. Tanmateix, és molt més fidel a l'original. Les proporcions del cos són més rotundes i generoses, amb un torç, natges i cuixes molt més gruixudes que contrasten amb uns pits proporcionalment més petits i separats. La vestidura, de idèntica disposició que a l'anterior, no és tan pesada, adaptant-se amb una forçada naturalitat al cos i delimitada per un treball molt més acurat de les arrugues que fines i allargades cauen a mena d'estries verticals. La postura també és força diferent, més erguida i magestuosa, recolzant tot el pes en la cama esquerra i obrint la cama exonerada en una lleugera diagonal que li proporciona una actitud més estable.

judici de Paris, malgrat que, posteriorment, el significat de l'escultura canviï sensiblement.
⁴⁵⁵ (CALZA, R., 1946, pp. 226; CCCA, III, núm. 371).

8. Retrat colossal de Vespasià⁴⁵⁶

alt.	0.40 m.
mat.	marbre itàlic.
data.	principis de l'època flàvia.
núm. inv.	330 (Museu Nacional, Roma).
troballa.	trobada el 1869 en el <i>Campo della Magna Mater</i> .

Cap de l'emperador Vespasià (figs.58 i 59), de mides superiors al natural, que aniria enganxat a una escultura *thoracata* de la qual es conservava, en el moment de la trobada, un troç de cama i un braç amb l'orbe a la mà⁴⁵⁷. La part posterior del cap està treballada de manera molt somera, indicació de que l'escultura aniria contra un mur o dins d'un nínxol.

L'identificació d'aquest emperador és clara en la comparació amb la numismàtica. D'aquesta última se'n dedueixen dos corrents en la iconografia d'aquest emperador⁴⁵⁸, el primer, més realista, és un retrat molt massís, amb la mandíbula molt marcada, i amb arrugues pronunciades tant als voltants de la boca com en el front, aquest últim pràcticament sense cabell, i el segon, més idealista, amb unes línies del rostre més delimitades i més cabell. El primer respon a la tradició retratística privada republicana, marcadament realista, i que es pot comparar, en aquest emperador, amb el retrat literari de Suetoni⁴⁵⁹, on es mostra

⁴⁵⁶ (FELLETTI, 1953, p. 79; CALZA, R., 1964, pp. 45-46; GIULIANO, 1979, pp. 279-280).

⁴⁵⁷ (VISCANTI, 1867-1869, 1 de juny de 1869).

⁴⁵⁸ (BERNOULLI, 1882, II, 2, p. 21-24; POULSEN, 1914, p. 47)

⁴⁵⁹ (Suetoni, *Vespasià*, 20).

cotidià i plebeu, i escultòricament amb el cap de la Ny Carlsberg núm. 659a⁴⁶⁰, mentre que el segon s'inscriu en la retratística més oficial i honorària del *princeps*.

El nostre retrat respon al segon corrent. El cap menys massís i molt suau i una certa joventud indefinida, malgrat conservar molts trets realistes, com l'ampli crani, els ulls enfonsats i parpelles molt marcades i tres petites arrugues a l'extrem, el gran nas, la boca fina i el coll amb bosses en forma d'anelles, si bé molt suavitzades, trets que l'acosten molt al seu retrat dels relleus *della Cancelleria*⁴⁶¹ i molt lluny de l'aspecte burgès que el caracteritzava. S'ha de destacar també les proporcions d'aquest retrat, més grans del natural i que responent a una tendència iniciada per Claudi, però potenciada per Neró, els Flavis, malgrat alguns titubejos inicials, adoptaran plenament. En aquest sentit, aquesta coincidència de l'idealisme i la monumentalitat s'han d'enmarcar en un sentiment de glorificació del soberà, cada cop més envoltat de influències orientals, que no pas resultat d'una heroització *postmortem*. Així, la figura, molt digna i majestuosa, mostra, tanmateix, certa fredor i distanciament, ja que tendeix massa cap a la idelització que recull la tradició dels retrats oficials júlioclaudis si bé sense estar assumit del tot.

Tot i amb això, és aquest un dels millors retrats d'aquest corrent de les representacions de Vespasià i que s'han de considerar com creat en base a l'original fet per les primeres emissions monetals⁴⁶².

⁴⁶⁰ (Billedtavler, il. XI; POULSEN, 1974, núm.3, pp. 38-40; JOHANSEN, 1995, p.28)).

⁴⁶¹ (MAGI, 1945, p. 57, il. XXIV).

9. Escultura *thoracata*⁴⁶³.

alt.	1,77 m.
mat.	marbre itàlic groguenc.
data.	finals del s. I d.C.
núm. inv.	1245, Antiquarium Ostiense, Sala VII.
troballa.	trobada el 22 de maig de 1867 en el <i>Campo della Magna Mater</i> .

Falten el cap, que aniria inserit, l'avantbraç esquerre amb part del *parazonium*⁴⁶⁴, el braç dret que aniria aixecat i recolzat en una llança o ceptre, de la qual en queda l'encaix a la base, el peu esquerra, part del dret i la part inferior dels *pteruges* (fig.60).

La figura representa un personatge vestit amb cuirassa, segurament un emperador en actitud de vencedor recolzat sobre el peu esquerra al cantó d'un tronc. De l'espatlla esquerre li cau el *paludamentum* que, penjant per darrera, porta doblat entorn del colze esquerra. Sota aquest porta una cuirassa musculada que reproduïx un tors humà de grans proporcions. Aquesta cuirassa va decorada, en la seva part central per dues Victòries alades i de vestidures etèrees que estan disposades simètricament entorn d'un *thymaterion* al que li llancen encens⁴⁶⁵. Per

⁴⁶² Tot i amb això, el retrat podria ser ben bé pòstum (GIULIANO, 1979, p. 280).

⁴⁶³ (CALZA, R., 1964, pp. 105-106; STEMMER, 1978, p. 85).

⁴⁶⁴ Sembla ser que el 3 de març del 1868 (VISCONTI, 1867-1869) comenta la trobada de la ma amb la resta del *parazonium*, però a (CALZA, 1964, p.106) s'informa que aquesta no es troba ni als magatzems d'Ostia ni del Vaticà.

⁴⁶⁵ Aquest motiu iconogràfic, molt típic del s. I és la conjunció de dues idees, les *Nikai*, portadores de la *victoria* i el canelobre o *thymaterion*, receptacles del foc, representant aquest la idea de *aeternitas*. Així doncs aquest motiu s'ha d'interpretar com a l'emperador *semper victor* (STEMMER, 1978, p. 155).

sota d'aquesta escena, en la part abdominal i adaptada a aquesta hi ha representats, també simètricament a *Okeanos* i *Tellus*⁴⁶⁶, tots dos amb un vel inflat sobre el seu cap. En la part superior, sobre la part central del pit hi ha representat un cap de Medusa o *Gorgoneion*. Per sota d'aquesta cuirassa pengen els pteruges, disposats en dues fileres amb una tercera filera, a tocar l'armadura, de forma perlada, amb decoració de caps de boc, lleó, gorgones o elements estilitzats. Els peus els porta coberts amb botes altes, *embades*, decorades amb un protomos de lleó.

Estilísticament s'han de considerar l'escot de l'armadura, pre-adrianeu, les espatlles molt llargues i estretes, el tipus del *gorgoneion* i el motiu iconogràfic, com a elements típicament tardo-flavis i en cap cas poden anar més enllà de Trajà⁴⁶⁷

10. Figura Masculina⁴⁶⁸.

alt.	0,58 m.
mat.	marbre itàlic.
data.	època flàvia.
núm. inv.	1245, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	Entre el 1 i 5 de maig de 1940 en el recinte quadrat del santuari d'Atis.

⁴⁶⁶ Aquesta última és també un motiu iconogràfic profundament lligat a la figura imperial i potenciat per August. En aquest context s'ha d'interpretar com una alegoria a la pau i la abundància (ZANKER, 1992, p. 211). En aquest context *Okeanos* fa extensible aquest significat al mar.

⁴⁶⁷ Concretament a (STEMMER, 1978, p. 85) està datada en època de Trajà.

⁴⁶⁸ (CALZA, R, 1946, pp. 221-222; CCCA, III, núm. 374).

Li manquen el cap, ambdós braços i tota la part inferior una mica per sota del genoll. Representa una figura masculina (fig.61), jove, coberta amb un mantell que, des de l'espatlla esquerra li cau per darrera i, seguint les natges, se li creua diagonalment per davant dels genitals que queden parcialment exposats. La figura es sosté sobre el peu dret, mentre que té l'esquerra lleugerament alçat, i dóna la sensació d'anar recolzada pel cantó esquerre, segurament pel model utilitzat, encara que els grans plecs del mantell en aquest cantó, no fan necessari cap mena de suport aliè a la figura.

Aquesta figura va ser interpretada per Raisa Calza, i així s'ha mantingut⁴⁶⁹, com una representació d'Atis Hermafrodita, tant per l'execució del cos com per la postura i forma de disposar el mantell, típicament femenina. També va ser datada en la segona meitat del s. II, juntament amb la major part de les estàtues.

Efectivament, representa un cos masculí força mòrbid, i amb una postura més femenina que masculina, però aquesta identificació no pot ser argumentada. Per un cantó, la morbidesa del cos, sobretot vist frontalment, respon més a la representació d'un cos juvenívol que no pas femení, tal com es pot observar de perfil, en què els seus trets són netament masculins (fig.62). Per altre banda, la postura, de clara influència praxiteliana s'ha d'interpretar com l'adaptació d'un model recolzat i no pas exempta en si.

⁴⁶⁹ Per exemple en el (LIMC, *Attis*, núm 12).

La iconografia d'Hermafrodit és molt clara en aquest sentit, una combinació, en un mateix cos, dels genitals masculins amb pits femenins, i no és probable que els romans confonguessin aquest personatge amb d'altres com Atis o Eros o en creessin un de síntesi⁴⁷⁰. El paral·lel proposat per R. Calza per aquesta figura és l'Hermafrodit de Pèrgam⁴⁷¹, però en aquest cas no hi ha confusió, ja que el seu cos reflecteix clarament la seva doble natura i la postura i vestidura s'assemblen, però no són iguals.

Així mateix, s'ha de tenir en compte un altre element, a part de l'iconogràfic, i és la cronologia. En aquest sentit, tampoc estem d'acord amb la datació proposada per R. Calza. Concretament, el treball del mantell, recorda molt el treball voluminós i efectista dels models hel·lenístics asiàtics dels ss. III-II a.C., on hauríem de buscar l'original d'aquesta obra, però l'execució, amb un clar joc de llums i ombres i un treball molt acurat de les arrugues, especialment en les arestes, molt fines i anguloses, ens fan pensar que es tracta d'una escultura d'època flàvia. És difícil pensar en una representació d'Atis tan sincrètica i elaborada en un context anterior als antonins.

Finalment queda la identificació de la peça. Tant per la postura, el tractament suau del cos i per la manera de vestir el mantell, podria ser un Apol·lo o un Dionís. Aquest últim, concretament, té un paral·lel molt semblant a la nostra figura en el

⁴⁷⁰ (LIMC, *Hermaphroditos*, p. 283).

⁴⁷¹ (BIEBER, 1981, pp. 124-125).

tipus anomenat Digione-Cirene⁴⁷², probablement una variació de l'Apol·lo Liceu. Concretament, l'escultura de Cirene és pràcticament igual a la nostra, si bé amb un cos encara molt més mòrbid i efeminat, un tractament de la roba menys elaborat i, en aquest cas, recolzat sobre una herma, principal diferència respecte a la peça d'Ostia, en la que el considerable gruix de la draperia que li cau de l'espatlle esquerra actua com a element recolzador. Probablement totes dues serien variacions d'un model hel·lenístic.

La presència de Dionís, per altra banda ja testimoniada (núm. 30), no resulta gens estranya en aquest santuari dedicat a Atis, mentre que la identificació d'Atis-Hermafrodit, o fins i tot Agdistis, no tenen, ara per ara, cap model clar identificat.

11. Retrat de Trajà⁴⁷³

alt. 0,37 m.

mat. marbre itàlic.

data. després del 108.

núm. inv. 879 (Museu Laterà).

troballa. trobada el 1 de juny del 1869 en el *Campo della Magna Mater*.

El cap (fig.63), totalment conservat, però força afectat per la corrosió del marbre, estava fet per anar inserit a una escultura⁴⁷⁴. També s'ha de tenir en compte

⁴⁷² (PARIBENI, 1959, núm. 332, p.117;POCHMARSKI, 1974, p.78).

⁴⁷³ (CALZA, R., 1964, p. 56).

⁴⁷⁴ En aquest sentit aquest cap no pot anar amb la núm. 9 donat que, tot i poder coincidir cronològicament (veure més amunt), les proporcions i encaix no són iguals.

l'elaborat treball del cabell, cosa que fa pensar que l'escultura podria anar totalment exempta i no en un nínxol o contra un mur.

Estilísticament, s'ha de remarcar, tanmateix, que el treball és una mica distanciat. Els cabells són tractats uniformement, de manera artificiosa i sense vida, amb un resultat una mica rígid. El tractament del rostre és semblant, amb un front pla i inexpressiu, i unes carns de la cara toves, principalment a la part inferior, excessivament molsuda. Sembla un retrat d'encàrrec, realitzat de forma monòtona i sense vitalitat, encara que el resultat sigui, formalment, correcte i molt llunyà d'altres en els que es caracteritza per una marcada influència augustea⁴⁷⁵

Aquest retrat s'ha de considerar una còpia feta en base a la imatge oficial creada pels *Decennalia* i que es va utilitzar en la monedació del 108⁴⁷⁶ i, per tant, posterior a aquesta data.

12. Retrat d'Antínous⁴⁷⁷

alt.	0,27 m.
mat.	marbre grec de color groguenc.
data.	130-138.
núm. inv.	341 (Museo Nazionale, Roma).
trobada.	trobada el 1 de juny del 1869 en el <i>Campo della Magna Mater</i> .

⁴⁷⁵ Concretament els dos exemplars conservats a la Ny Carlsberg Glyptotek (POULSEN, 1974, núms. 34 i 35) que l'autor considera "maquillats demagògicament".

⁴⁷⁶ (GROSS, 1940, pp. 102 i 130).

⁴⁷⁷ (CALZA, R., 1964, pp. 80-81; GIULIANO, 1988, pp. 257-259).

Cap, segurament d'una escultura sencera, d'Antinous amb una corona atribuïda al sacerdoci metràac (fig.65). En aquesta obra es reproduïx el retrat del jove bitini amb uns trets quasi infantils. El rostre, molt obalat, està tractat de manera tova i poc definida, com si fos poc més que un infant, amb la boca no massa carnosa, tal com és característic en ell, i amb els ulls on l'iris i la pupil·la estan solament insinuats. L'expressió, determinada per unes cel·les fines però molt marcades, és molt seriosa i molt allunyada de la seva característica tristor lànguïda, adoptant, en aquest cas, una actitud d'innocència infantil, d'acord amb els seus trets. Els cabells estan treballats d'una manera molt ondulada i fluida alhora que voluminosa, però sense utilitzar el trèpan, per la qual cosa no s'aconsegueix el seu característic clar-obscur i el resultat no massa acurat.

El treball és molt fresc i espontani, malgrat no ser una obra mestra, cosa que li dona una vivor poc característic en els retrats d'Antinous, normalment monòtons i freds com podria passar amb el retrat d'Antinous-Ossiris de Dresde, el paral·lel més semblant al nostre⁴⁷⁸.

Un dels trets d'aquest retrat és aquesta aparença infantil que en dificulta la cronologia, ja que si bé es poden trobar representacions d'aquest en la seva primera joventud no tenien, en cap cas, un caracter oficial, com el nostre exemple. Segons Raisa Calza la cronologia s'ha de situar cap el 130, data de la mort d'aquest, per

⁴⁷⁸ (GRENIER, 1990, p. 42, fig., XXXVIII) Tanmateix, en aquest cas la imatge d'Antinous sembla tenir alguns anys més, malgrat tenir unes característiques idèntiques a la nostra, precisament per aquesta fredor.

aquesta espontaneïtat que posteriorment perdrà. Contràriament Fittschen⁴⁷⁹ considera a aquesta obra com a plenament incluída entre les imatges oficials d'Antínous quan el seu culte s'extén definitivament, és a dir entre el 133 i 138.

Tanmateix, el més característic d'aquesta escultura és la corona formada per dos anelles i amb dos petits medallons, decorats amb un bust cada un, que l'identifiquen amb un sacerdot de Cíbele o el propi Atis, un exemple únic respecte al seu propi culte, ja que l'identificació amb altres divinitats o herois és força corrent en la seva iconografia⁴⁸⁰.

Sobre aquesta corona i la seva interpretació veure l'annex 1.

13. Telamó representant Pan⁴⁸¹

- alt.** 2,10 m. (base 0,70 m.).
- mat.** marbre del Proconès.
- data.** darrer quart del s. II
- núm. inv.** 1261, Ostia, *in situ*.
- troballa.** trobada l'1 de maig del 1940.

Figura representant el déu Pan esculpida contra una pilastra semicircular a mena de telamó i disposada a la dreta de l'entrada del recinte absidiat (fig.67).

⁴⁷⁹ (FITTSCHEN i ZANKER, 1985, p. 59).

⁴⁸⁰ Sobre les representacions d'aquest personatge veure (CLAIRMONT, 1966).

⁴⁸¹ (CALZA, R., 1946, pp. 208-209)

Manquen la part superior del fust i del cabell, el nas, els genitals, així com els dos unglots i part de la base.

Aquesta figura (fig.68) té una clara funció arquitectònica, malgrat que la seva execució sigui totalment escultòrica. Així, la figura està disposada sobre un pedestal de base quadrada decorada amb dues senzilles motlures tant a la part superior com a la inferior. La pilastra semicircular (fig.69) també està concebuda escultòricament, ja que no té un radi unificat sinó que busca un efecte més pla, sense buscar un efecte de fust, a mena de telò de fons de l'escultura propiament dita. Tanmateix, aquesta funció arquitectònica de la pilastra dóna absoluta llibertat en la creació compositiva del Pan, de manera que aquest en lloc de mantenir una postura rígida o hieràtica, tan característica dels telamons, es blinca àmpliament cap a la seva dreta.

Aquest Pan, que té les orelles punxagudes i glàndules caprines, *guttæ*, està tocat per una corona feta amb les fulles agulliformes de pi (fig.71). El rostre té una aparença molt molsuda amb uns ulls grossos, les pupil·les marcades i uns llavis molt carnosos. Com a únic guarniment porta una pell de pantera o nèbride que li cau pel darrera lligada, per les dos potes posteriors, sobre la seva espatlla esquerra. A diferència del treball general de l'escultura, aquesta pell està pràcticament esbossada, amb un acabat pla i poc detallat, especialment a les urpes. A la mà dreta porta una *syrinx* i a l'esquerra, decorat amb dos anells, el *pedum*, recolzat en l'abantbraç. El tors, de grans proporcions, marca una musculatura molt poderosa i inflada si bé lleugerament tova. Les cames són en realitat potes de boc, cobretes amb flocs de llana a la part superior fins als genolls.

Estilísticament, sembla continuar la tradició de l'escola de Pèrgam amb una concepció del cos desmesurada, tal com es pot veure en el seu tors de musculatura neumàtica, i barroca, especialment en el tractament dels flocs de llana de les seves cames, treballats molt plàsticament amb llargues i suaus ondulacions. S'ha de mencionar la utilització del trèpan de manera molt moderada, especialment en els flocs de llana, a favor del cisell (fig.75).

Aquesta obra, doncs, sembla de procedència asiàtica i concretament de Cízic⁴⁸², on es troba un paral·lel molt semblant, actualment a Liverpool, especialment en la postura i el treball del rostre, pràcticament idèntic, si bé el cos no és tant rotund. El mateix marbre, proconès, és l'utilitzat normalment en aquells indrets, malgrat que aquest element no sigui un indicador absolut. Així doncs aquesta seria una peça d'origen anatòlic portada, amb moltes possibilitats, expressament del santuari asiàtic al d'Ostia.

Aquesta mena de telamons representant sàtirs o Pan no són gens estranys en el món romà. Així, amb diferències estilístiques, podem trobar un exemple en el sàtir-telamón de la Via Ostiense⁴⁸³, en aquest cas identificat com a tal solament per les orelles i les *guttae*, o els dos Pan trobats a Roma⁴⁸⁴, en aquest cas amb una aparença més animalística que en el nostre cas. Tots aquests estan recolzats contra

⁴⁸² (DEMANVEZ, 1973, pp. 192-193). Tanmateix, dels tres pilars-Pan de Cízic solament el de Liverpool té un paral·lelisme clars, i no tots tres tal com diu (CALZA, R., 1946, p. 209).

⁴⁸³ (GIULIANO, 1979, p.8).

⁴⁸⁴ Provenients de la Piazza dei Satiri i potser originariament al teatre de Pompeu (STUART JONES, 1912, pp. 22 i 25).

una pilastra i sobre un pedestal recordant el model del Pòrtic dels Gegants de l'àgora atenesa⁴⁸⁵.

14. Telamó representant Pan⁴⁸⁶

alt.	2,10 m (base 0,70 m.).
mat.	marbre de Tassos.
data.	darrer quart del s. II
núm. inv.	1261-A, Ostia, <i>in situ</i> .
troballa.	trobada l'1 de maig del 1940.

Situat a l'esquerra de l'entrada de l'estructura absidiada, reproduïx l'anterior. Tot l'extrem superior està molt malmès, de manera que solament es conserva bé des de la part inferior del rostre. També s'ha perdut el seu braç esquerre que ha desaparegut a l'altura de l'espatlla, excepte la mà, enganxada al tors, i els genitals.

Aquesta escultura (fig.74) reproduïx les mateixes proporcions, esquema i disposició que l'anterior, si bé reflectida sobre un eix de simetria per tal d'anar disposada sobre l'altre brançal de la porta. Tanmateix no es pot considerar, en cap cas, un element idèntic a l'anterior, tal com deia Raisa Calza, sinó una còpia. Malgrat les similituds iconogràfiques idèntiques, la concepció és totalment diferent. Així, aquesta figura és absolutament rígida i hieràtica, sense blincar-se com l'anterior. També són molt diferents els acabats, tal com es pot veure en la nèbride,

⁴⁸⁵ (THOMPSON i WYCHERLEY, 1972, p. 111).

⁴⁸⁶ (CALZA, R., 1946, pp. 208-209; CCCA, III, núm. 365)

molt més plàstica i treballada, amb unes urpes molt desenvolupades (figs. 77 i 78), i, sobretot, en els flocs de les cames de riços més curts i curvats, treballats, bàsicament, amb trèpan i no amb cisell com l'anterior (figs. 75 i 76). En aquest exemplar la pilastra semicircular reproduïx un fust de columna llis, i no té cap intenció de funcionar com a teló de fons ja que queda, pràcticament, amagada pel cos del sàtir. També és diferent el marbre, de Tassos i no del Proconès com l'anterior, cosa que afavoreix, encara que no impossibilita, la procedència diferent de les dues peces⁴⁸⁷.

Així doncs, tal com esmentarem més endavant, s'ha de considerar a aquesta peça com una còpia de l'anterior, importada segurament de Cízic o els seus entorns, per tal de configurar aquesta espectacular entrada, però en cap cas com dues peces idèntiques i de la mateixa mà o taller.

15.- Fris animalístic⁴⁸⁸.

alt.	0,33 m.
all.	2,10 m. (conservats).
mat.	marbre itàlic.
data.	darrer quart del s. II
núm. inv.	162, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig del 1940.

⁴⁸⁷ No soluciona, però, el saber si la còpia és feta en context grec o la mateixa Ostia, ja que no és gens estranya la presència de marbres d'arreu l'imperi. En aquest punt, haig d'agrair a Xavier Clop, del Laboratori de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona, l'anàlisi de les mostres d'amdues estàtues.

⁴⁸⁸ (CALZA, R., 1946, pp. 214-215; CCCA, III, núm. 375)

Fris allargat i fragmentat en tres parts de les quals dos coincideixen però la tercera no, la qual cosa fa pensar que falten fragments, si bé deuriem ser llisos. La part superior està fracturada en algun lloc, però generalment reproduceix un tall recte. El fris té un perfil formant un angle recte, arrodonit en la part interior i sobre el que hi ha esculpits els animals. En la part més baixa del fris, a mena de llistò lls hi ha la següent inscripció:

NVMINI ATTIS C CARTILIVS EVPLVS EX MONITV DEAE

S'ha de tenir en compte que la inscripció sembla afegida, amb les paraules disposades en el llarg llistò molt separades i de desigual altura, per la qual cosa no seria estrany que el relleu fos reutilitzat, o, com a mínim, que la inscripció no fos planificada a l'inici.

De dreta a esquerra trobem representats un lleó, un cérvol, una pantera, un ós o ossa, i un lleó que tanca la composició. Tots dos lleons, mirant cap a la composició, i emmarcant-la, estan tractats molt similarment i amb una clara jerarquia envers els altres animals. Ambdós tenen uns cossos molt grossos i d'extremitats molt fortes, amb un gran cap coronat per una melena de grans rissos realçada per el característic clar-obscur provocat per la freqüent utilització del trèpan (figs. 81 i 84).

El cérvol (fig. 81) està representat junt al primer lleó, mirant-lo i amb una clara actitud amenaçadora. Aquest està treballat, també, de manera molt realista i plàstica amb el cap sobressortint del pla de fons, en el que es conserven l'arrencament de la cornamenta.

La pantera (fig.82) està representada mirant cap a la seva esquerra i en una actitud d'espectativa. En aquest cas el cos està més insinuat pels volums i les formes que no pas pels detalls de la musculatura, tal com passa amb els anteriors. Tanmateix, s'ha de destacar un cert ènfasi en les mamelles, no massa grosses però plenes.

Finalment l'ós (fig.83), o ossa, és l'animal menys treballat. Les proporcions són inferiors a la dels altres i té un cap massa gros en un cos força petit. També el treball és molt senzill i pla, a excepció del cap que sobresurt lleugerament.

En aquest fris és de suposar que la presència dels animals no és aleatòria sinó que està planificada. Els dos lleons venen a representar l'animal que sempre acompanya a Cíbele. En aquest sentit, aquest és l'animal més ferotge i el seu control per part de la deessa implica, implícitament, la submissió de totes les feres. En aquest cas la seva preponderància jeràrquica és clara. Tanmateix, també podrien anar associats a Atis, ja que són elements solars tal com ho és el jove déu. Contràriament, el cérvol és un animal lunar, que aquí se'n presenta sotmès pel lleó⁴⁸⁹. També, però, és un animal que surt representat en la numismàtica asiàtica i que era consagrat a la Gran Mare i a Àrtemis⁴⁹⁰.

La pantera podria tenir una doble significació, ja que és un animal associat a Dionís, com ho són els déus Pan, i per tant, també, Atis. Tanmateix, en aquest cas

⁴⁸⁹ Aquesta simbologia de la llum venent a la foscor es pot trobar àmpliament representada en els sarcòfags romans, on és corrent el motiu del lleó devorant un cérvol.

podria anar vinculat a la figura de Cíbele, ja que aquesta fou alletada per una pantera⁴⁹¹ tal com ho podrien indicar els pits plens del nostre exemplar.

Finalment l'ós, o més probablement l'ossa, podria representar a la mateixa Cíbele, ja que és un clar representant del matriarcat⁴⁹², representat també per la deessa. Així no és infreqüent aquesta simbologia associant a la deessa amb l'ossa a santuaris asiàtics⁴⁹³, o en la mateixa astrologia on la constel·lació de l'Ossa major se l'anomenava, també, la mà de Rea⁴⁹⁴.

D'aquesta simbologia sembla desprendre's que el fris aniria més associat a la deessa que no pas a Atis, però aquesta interpretació es perfectament factible en la interpretació general del programa iconogràfic.

16.- ESCULTURA DE VENUS *GENETRIX*⁴⁹⁵

alt.	1,03 m.
mat.	marbre itàlic.
data.	darrer quart del s. II
núm. inv.	166, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig del 1940.

⁴⁹⁰ (CALZA, R., 1946, p. 214).

⁴⁹¹ (Diodor, III, 58).

⁴⁹² (Lucià, , *De dea Syria*, 41; Apuleu, *Met.*, XI, 8).

⁴⁹³ Així a prop d'Efes es va trobar un relleu on es pot veure a Cíbele entre dos ossos (CCCA, I, núm. 609).

⁴⁹⁴ (Estrabó, 12, 575).

⁴⁹⁵ (CALZA, R., 1946, pp. 225-226; CCCA, III, núm. 367).

Representació de Venus *Genetrix* (fig.85). Li manquen l'avantbraç esquerre, el nas i part de les arestes de l'*stephane*. Està disposada sobre un pedestal quadrat on hi ha la següent inscripció:

C(aius) CARTILIVS EVPLVS D(onum) D(edit)

Aquesta és una variant tardana de la Venus *Genetrix* ja comentada. En aquest cas, va totalment vestida, és a dir no ensenya el pit esquerre, i va coronada per una *Stephane*. Aquesta diadema té forma de corona, amb cinc arestes unides per depressions còncaues, un tipus d'*stephane* no massa corrent, però tampoc aliè a la representació de Venus⁴⁹⁶. El cabell, treballat en volums i sense utilitzar el trèpan, va ondulada i pesadament del centre del front fins al clatell d'on li cau solt, molt característic de l'hel·lenisme tardà. La cara també té connotacions hel·lenístiques, concretament de Pèrgam, cosa que es pot veure en els ulls enfonsats i de mirada trista i patètica. El reste de la figura és semblant al prototipus, amb el cos recolzat en la cama esquerra, cosa que li permet blincar molt la cintura, i recobert, totalment, per una túnica fins als peus. Com l'original aquesta mostra perfectament el cos de sota, si bé els resultats no són massa acurats ja que els plecs i arrugues són força dures i, sense amagar res, perd força la sensualitat que tenien, per exemple, les dues escultures comentades anteriorment. Amb la ma dreta es retira la capa que li cau per l'esquena fins al braç esquerre, on està recollida entorn el braç esquerre. Aquesta capa no té massa profunditat, ja que frontalment els plecs són més

⁴⁹⁶ En un cap de Venus de Kourion es pot veure una diadema semblant, si bé amb més arestes. Altres Venus *Genetrix* porten *stephane*, com un exemple d'Antaya, encara que lleugerament diferent del nostre cas (LIMC, *Aphrodite*, núms. 254 i 14)

dibuixats que escolpits i posteriorment, malgrat estar aquests insinuats, és totalment plana, cosa que indicaria que anava recolzada contra un mur.

17.- Escultura de Ceres-Fortuna⁴⁹⁷

alt.	0,85 m.
mat.	marbre itàlic.
data.	finals del s. I-principis del s. II.
núm. inv.	171 (Ostia).
troballa.	trobada l'1 de maig del 1940.

Escultura femenina vestida (fig.87). Li manquen el nas, el braç dret i l'esquerre a l'altura de l'avantbraç, que anirien, ambdós, incrustats. També té petits trencaments en la barbeta, cabell i arestes del vestit. El cap, encaixat, porta un elaborat pentinat simètric que, del centre, queda recollit a la nuca d'on cau en rinxols i va coronat amb una senzilla *stephane* anular. La cara, força plena, presenta uns ulls lleugerament enfonsats així com uns llavis molt carnosos. La figura, recolzada sobre el peu esquerra, va vestida amb un llarg quitó lligat sota el pit. Per sota d'aquest porta, entorn del tors, un himató, que, frontalment, presenta un tall trapezoidal fins al braç esquerre on es troba recollit i d'on li cau fins al sòl amb uns plecs molt marcats que serveixen per aguantar l'escultura. El treball, molt acurat, presenta uns acabats molt fins i un treball de la roba molt plàstic, amb un gran joc de llums i ombres.

⁴⁹⁷ (CALZA, R., 1946, p.227; CCCA,III, núm. 368).

L'escultura presenta una base circular, segurament retallada a posteriori, per tal d'anar a encaixar en una base quadrangular. En aquest sentit cal tenir en compte l'escultura d'Apol.lo-Atis (inv. esc. núm. 19) que, sense conservar la part inferior, li va ser adjuntada una base quadrada amb una depressió circular en la seva part superior⁴⁹⁸ (figs. 89 i 95). Probablement, aquesta base portaria inserida la nostra escultura, i no l'anterior, cosa que ens indicaria que l'escultura seria reutilitzada i no feta expressament com les altres. Aquesta base presenta la següent inscripció:

C(aius) CARTILIVS EVPLVS / EX MONITV DEAE D(onum) D(edit)

Aquesta escultura, malgrat no conservar cap atribut, segurament representaria a Ceres-Fortuna amb el corn de l'abundància, avui dia perdut, en la mà esquerra. L'escultura sembla reproduir el tipus de la Fortuna anomenada del *Braccio Nuovo*, que es caracteritza per aquesta disposició de l'himató⁴⁹⁹. Tanmateix en el nostre cas no porta el cap velat, segurament perquè anava inserit, el joc d'arrugues és semblant, però no idèntic, igual que passa amb la caiguda del vestit i, al haver perdut el braç dret, no es conserva cap rastre del timò, tot i que per l'arrancament del braç s'insinua una postura idèntica.

En l'últim capítol es comentarà la seva inclusió i significat dins del programa iconogràfic.

⁴⁹⁸ L'associació d'aquesta base amb l'escultura d'Apol.lo-Atis ve determinada, segurament, per causa de l'exposició de les peces, donat que, en perdre la part inferior, no té un sosteniment propi, tal com passa amb la de Ceres-Fortuna.

⁴⁹⁹ (LIMC, *Fortuna*, núm. 16).

18.- Escultura d'un brau⁵⁰⁰

alt.	0,75 m.
all.	0,58 m.
mat.	marbre blanc itàlic.
data.	darrer quart del s. II.
núm. inv.	164, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig del 1940.

Representació d'un brau (fig.92) dret i amb el cap lleugerament blincat cap a la dreta. Li manquen part de l'orella dreta, banyes i morro, així com algun raig de l'estel i la part mitjana de les cames davanteres. Sota la part inferior del brau hi ha un tronc d'arbre per tal de sostenir el pes de l'escultura. L'animal s'aixeca sobre una base rectangular on, en la part frontal, hi ha la següent inscripció:

C(aius) CARTILIVS EVPLVS D(onum) D(edit)

El cap, de proporcions molt sobèrvies, està treballat molt acuradament, sobretot els riços de cabell sobre els ulls. Entre les banyes hi ha un disc dins del qual hi ha escolpit un estel. El cos és també de proporcions molt robustes i llis, a excepció de la pell que li penja del coll, treballada amb molt naturalisme i unes arrugues molt marcades.

La representació de braus és molt corrent en l'art romà⁵⁰¹, especialment els salvatges en representacions circences o religioses. D'aquestes últimes destaca

⁵⁰⁰ (CALZA, R., 1946, pp.213-214; CCCA,III, núm. 369).

⁵⁰¹ (TOYNBEE, 1973, pp. 149-152).

especialment aquest animal entre les religions animals, així, és molt corrent veure'l lluitant contra Mitra, o en la religió metròaca representat en els altars taurobòlics⁵⁰². Tanmateix, les seves representacions són justificades per la seva aparició en un mite o com a objecte d'un sacrifici. En aquest cas, potser excepcional, el brau representa una interpretació còsmica del propi Atis, ja que és el símbol zodiacal de la primavera representada en el mateix déu, tal com es desenvoluparà més endavant.

19.- Representació d'Atis-Apolo⁵⁰³

alt.	0,61 m.
mat.	marbre gris itàlic.
data.	darrer quart del s. II.
núm. inv.	168, Antiquarium Ostiense, Sala II.
trobada.	trobada l'1 de maig del 1940.

Representació d'Apolo recolzat contra un trípode (fig.93). Li manquen el cap, que anava inserit, el braç dret a l'altura del colze, la mà esquerra, l'extrem del *pedum*, part de l'*omphalos*, així com del trípode i la serp Pitó, així com tota la part inferior a l'altura dels turmells. Actualment està reconstruït amb una base que segurament pertany a la representació de Fortuna-Ceres (inv. esc. núm. 17) (figs. 89 i 95).

⁵⁰² Un recull exhaustiu es pot trobar a (CCCA, I-VI; DUTHOY, 1969).

⁵⁰³ (CALZA, R., 1946, pp.220-221; CCCA,III, núm. 373).

El déu es troba dret però recolzat contra un tríode amb el braç esquerre en el que hi porta un *pedum*. El pes queda recolzat en la cama dreta, de manera que l'esquerra queda exonerada i flexionada cap a davant. Està representat nu a excepció d'una capa lligada entorn del coll que, caient per darrera l'esquena, li creua diagonalment per davant de les cames just per sota dels genitals, que queden exposats, però per sobre del genoll esquerra. Del tríode, molt malmès, solament en queda la pota a tocar la draperia, formant una masa sòlida que serveix per sostenir l'escultura. En la conca del tríode hi ha un bloc arrodonit, molt malmès, que segurament s'ha d'interpretar com a l'*omphalos*, si bé no es pot determinar amb seguretat. A l'entorn del tríode, també molt fragmentada, hi ha una serp que puja sinuosament fins al *pedum*, que sembla mossegar.

L'execució de l'obra és molt freda i formal. El cos, extremadament mòrbid, està treballat d'una manera amanerada i falta de vitalitat, amb una musculatura amb prou feines insinuada. Igualment la roba manté del mateix distanciament, treballat principalment en volums i amb unes arestes molt poc definides. Tot això, però, es fa especialment evident en els accessoris, amb uns detalls reduïts al mínim.

Aquesta escultura sembla ser una adaptació de l'Apol·lo anomenat *tipus Cirene*⁵⁰⁴ del qual imita tant la postura general, recolzat i amb el cos flexionat, com del ritme del drapejat. Tanmateix, té algunes particularitats precises que el diferecien. La més destacada és la disposició del braç dret, abaixat i no aixecat sobre el cap. Aquesta variació, no és massa corrent en l'escultura, però, si ho és en

les gemes ja que és força reproduïda. En aquestes Apol.lo sosté amb la ma dreta un ram de llorer⁵⁰⁵. Tampoc és gaire corrent que la capa li passi per sobre del genoll en lloc de cobrir la cama.

L'element més destacat, però, és la inclusió, en aquesta imatge, tant típica d'Apol.lo, del *pedum*. Aquest element, originari en l'escultura, és el que determina l'associació sincrètica amb Atis i l'element que el fa totalment original. Tanmateix aquest sincretisme no és estrany en el culte de Cíbele⁵⁰⁶ i, especialment, en el nostre cas en que es converteix en garant del rite d'iniciació, tal com explicarem més endavant.

20.- Representació d'un pi⁵⁰⁷

alt.	0,91 m.
mat.	marbre blanc italià.
data.	darrer quart del s. II.
núm. inv.	172, Antiquarium Ostiense, Sala II.
trobada.	trobada l'1 de maig del 1940.

Representació d'un pi, de tronc curt i gruixut amb un fullam reduït del qual destaquen unes grans pinyes (fig.97). Entorn del tronc hi ha enroscada una serp. Li

⁵⁰⁴ Atribuït a *Timarchides* (BECATTI, 1936, pp. 111-132).

⁵⁰⁵ Hi ha diferents representacions d'aquest Apol.lo, ja sigui totalment nu o semi-nu i amb la mateixa postura, o bé invertida simètricament. També pot variar l'element recolzador, que pot ser, una columna, una lira o el mateix trípede. En qualsevol cas la postura és sempre la mateixa, així com la branca de llorer (LIMC, *Apollon/Apollo*, núms. 184, 186, 188, 189, 202 i 204).

⁵⁰⁶ (GRAILLOT, 1912, pp. 26-30).

manca el cap de la serp, que aniria incís, així com diversos trencaments en el fullam i la base del tronc. En la base hi ha la següent inscripció:

ATTI SACRVM / C(aius) CARTILIVS EVPLV(s) / EX MONITV DEAE

Aquest és un motiu iconogràfic no gaire freqüent que ve a representar l'arbre de la vida⁵⁰⁸. En aquest sentit el pi és una representació del creixent llunar, símbol del traspàs celestial⁵⁰⁹, i, per tant, dins l'art funerari, de la immortalitat. Així, Atis mateix és identificat amb el pi, ja que a la mort d'aquest va ser convertit en aquest arbre. La serp enroscada en el seu tronc simbolitzarien les forces ctòniques que possibiliten aquest fet, alhora que la disposició espiral d'aquest animal representa el propi temps sense inici ni final.

Si bé el pi és molt freqüent en les representacions metròiques, ja sigui sol o bé amb diversos elements d'aquest culte penjats, i especialment en els altars taurobòlics, no ho és tant aquesta mena de representació concreta, de la qual solament en coneixem un altre paral·lel⁵¹⁰. Tanmateix aquesta mena de representacions no és exclusiva d'aquest culte, ja que el podem trobar, també, en el culte de Sabazi⁵¹¹, per la qual cosa és de suposar que deu ser un motiu iconogràfic

⁵⁰⁷ (CALZA, R., 1946, pp.220-221; CCCA,III, núm. 373).

⁵⁰⁸ (VERMASSEREN, 1966, p. 29).

⁵⁰⁹ (CUMONT, 1942, p. 219).

⁵¹⁰ (CCCA, VI, núm. 446).

⁵¹¹ Concretament, la placa de Sabazi trobada a Empúries representa, en relleu, una iconografia i plantejament idèntic (TREMOLÉDA, 1998 pp. 32-40). Si la datació d'aquesta placa és, efectivament, augustal reforçaria la idea de la independència d'aquest motiu respecte al culte concret d'Atis, ja que la diferència cronològica és considerable.

de tipus oriental generalitzat⁵¹². En qualsevol cas, l'excepcionalitat d'aquest exemplar és la seva factura exempta, ja que és l'únic exemple conservat escultòric i no en relleu.

21.- Representació d'un coribant⁵¹³

alt.	0,96 m.
mat.	marbre goc "grechetto".
data.	darrer quart del s. II.
núm. inv.	167, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig del 1940.

Representació d'una figura armada amb casc i escut en acció d'avançar o ballar (fig.98). Li manquen la part dreta de l'escut, les extremitats d'amdós peus, el braç dret per sota de la màniga curta i la punta del nas. També té petites rotures en el drapetat i escut i falta part de la base, on hi ha la següent inscripció:

C(aius) CARTILIV[S D(onum) D(edit)]

La figura representa a un personatge jove vestit amb una túnica curta, *paludamentum*, i botes altes, *embades*, decorades amb *protomos* de lleó. El rostre és jove i barbamec, d'influències hel·lenístiques⁵¹⁴, i amb una llarga cabellera riçada i coberta per un casc de tipus àtic. En el braç esquerre porta un petit escut circular,

⁵¹² Semblants motius es poden trobar relacionats amb Men o Dionís (SFAMENI GASPARRO, 1985, p. 100)

⁵¹³ (CALZA, R., 1946, pp.217-218;PICARD, 1956, pp. 84-86; CCCA,III, núm. 377).

⁵¹⁴ Especialment la mirada, d'ulls molt aprofundits que denota una clara influència d'Escopes.

clipeus, i en el dret portaria, segurament, una espasa o una llança. El cabell està treballat sobretot en volum, presentant únicament en la decoració del casc l'ús del trèpan. L'estil és acadèmic però molt ben acurat, amb un treball del drapejat molt eficaç, especialment alhora d'aconseguir la sensació de moviment. És segurament, però, aquest últim aspecte el més controvertit, ja que la figura dona la sensació d'avançar, amb la cama dreta aixecada visiblement, mentre que el drapejat, especialment en la part inferior del cos, denota un moviment molt més actiu. A la part posterior hi ha un tronc d'arbre, força gros, parcialment cobert per el *paludamentum*, que fa pensar en un plantejament frontal de l'escultura, especialment efectiu si aquesta va dintre d'un nínxol tal com l'hem restituit⁵¹⁵.

Segons Raisa Calza⁵¹⁶ aquesta figura s'ha d'interpretar com un Mart. En aquest sentit el déu estaria representat com a amant i company de Venus més que no pas com a déu de la guerra i la seva presència en el *Campo della Magna Mater* no seria excepcional ja que hi ha la constància de la donació d'una estatua d'argent, d'aquest, per part dels *dendrophori* (inv. ep. núm. 4).

Tanmateix, aquesta interpretació no es pot sostenir. Primerament el context dins del programa iconogràfic de finals del s. II no té sentit, ja que les nombroses representacions de Venus a que aquesta autora al·ludeix són d'un programa

⁵¹⁵ Veure el capítol sobre el programa iconogràfic.

⁵¹⁶ (CALZA, R., 1946, p. 218; SQUARCIAPINO, 1962, p. 11).

iconogràfic anterior. Però més discutible és la seva iconografia, tal com va fer notar Ch. Picard⁵¹⁷.

La representació de Mart com a jove no és gens estranya en un context grec però si en el romà, així com ho és el fet d'anar vestit amb túnica curta i no amb armadura o el nu heroitzat. Igualment, més inexplicable és el seu moviment d'avançar reforçat per l'ondulació del seu ropatge que R. Calza atribueix a l'acció del vent. En realitat aquesta seria la representació d'un Coribant, una figura plenament integrada en la iconografia metròaca i que s'escau plenament a la nostra figura si es restitueix una espasa o una llança en la ma dreta, avui dia perduda. Precisament, el moviment violent és una de les característiques d'aquests personatges, tal com podem veure'ls en la pàtera de Parabiagio⁵¹⁸, entre molts d'altres. Tanmateix, aquestes representacions presenten una postura molt més violenta, amb els Coribants girant sobre la cintura i amb el braç aixecat en actitud de colpejar l'escut. En el nostre cas el moviment, si bé insinuant violència, és molt més pausat, principalment pel braç dret, baixat i no alçat. Una possible explicació d'aquest fet el podem trobar en la pròpia concepció de la figura en tres dimensions i treballada en marbre, de manera que és molt més tancada en relació als relleus. Un exemple clar d'això el podem trobar en els acroteris del temple de Cíbele representats en l'*Ara Pietatis* de la Vila Medici⁵¹⁹, on, malgrat ser un relleu, representen figures originàriament exemptes i a on podem veure com l'actitud és la mateixa que la de la nostra escultura, és a dir, en acció d'avançar però amb la part inferior de la

⁵¹⁷ (PICARD, 1956, pp. 84-86).

⁵¹⁸ (MUSSO, 1983, p. 24) on s'analitza, també, aquest tipus iconogràfic.

vestidures onejant al vent. Així doncs seria el mitjà, exempt o en relleu, el que determinaria la iconografia de la postura que, en el nostre cas, estaria accentuada pel marc arquitectònic del nínxol que reforçaria la impressió d'aquest moviment cap endavant (fig.99).

22.- Atis jacent⁵²⁰

alt.	1,12 m.
all.	1,60 m.
ampl.	0,60 m.
mat.	marbre grec, segurament proconès.
data.	època d'Adrià.
núm. inv.	10785 (Museu Laterà).
troballa.	trobada el 27 de gener del 1869.

Escultura d'Atis (fig.11) ajegut sobre un fons rocós en el que hi ha la següent inscripció:

*NVMINI ATTIS C(aius) CARTILVS EX MONITU DEAE*⁵²¹

⁵¹⁹ (CCCA, III, núm. 2) En aquest cas semblen portar llança.

⁵²⁰ (VISCONTI, 1869, 224-239; CUMONT, 1905, p. 66; CALZA, R., 1946, pp.216-217; SQUARCIAPINO, 1962, pp. 10; HELBIG I⁴, núm. 1153; VERMASSEREN, 1977, pp. 35-36; CCCA,III, núm. 394).

⁵²¹ La inscripció va ser feta en un moment posterior en el qual es va repicar una part del llit rocós. Això es pot evidenciar en els marges irregulars del pla on s'hi van inscriure les lletres, fet que ressalta força respecte a la excel·lent qualitat de l'obra i que explicaria la diferència cronològica entre l'execució de l'obra i el donant. Actualment les lletres conserven part de la seva pàtina vermella.

Li manca un dels extrems del creixent llunar i la punta de les dues espigues que en el moment de la seva descoberta conservaven part de la seva policromia daurada. Va ser trobat fora del *Attideion*, amagat juntament a la Venus de bronze i la cista de *Modius Maximus*, sota un porticat proper.

La imatge representa a un jove ajegut de manera indolent i sobre la seva cama esquerra sobre un llit rocòs que recorda vagament un triclini i recolzat sobre una testa barbada a mena de respallera. El personatge va totalment nu a excepció d'una clàmide lligada per sobre el pit, per mitjà d'una fíbula circular, que li cau per sobre les espatlles i el llit rocòs fins a la part inferior de les cames que cobreix totalment i unes sandalies cobertes, a excepció dels dits, en els peus que sobresurten per sota la capa. La seva nuesa permet observar la manca de genitals (fig.104), tant masculins com femenins, per la qual cosa s'ha de considerar més asexual que no pas efemitat⁵²². En la mà dreta, recolzada sobre la cintura porta un ram de magranes, i espigues de les que pengen un parell d'*infulae*, mentre que amb l'esquerra sosté un *pedum* recolzat en l'espatlla esquerra. En el cap porta una cinta lligada sobre el front, que li cau per sobre la nuca i va cobert per una corona floral, on s'hi poden veure diversos fruits com pomes, magranes, raïm i figues, que encercla un barret frigi. Entorn d'aquest resten les incisions on hi anaven inserits cinc raigs solars metàl·lics, avui dia perduts, i sobre el barret un creixent llunar del que sorgeixen dues espigues de blat (figs. 102 i 103).

⁵²² (CCCA, III, p. 123).

Estilísticament la figura ens remet a l'escola neo-àtica d'època d'Adrià. En aquesta època, els esquemes i motius són plenament classicistes, però a través d'un llenguatge expressiu aclàssic⁵²³ tal com podem veure en aquest cas. Així, podem veure com la llarga tradició àtica queda, en certa manera, sofocada per una exuberant ornamentació amb uns resultats més suntuosos i rítmics que es desprenen de la característica estàtica clàssica. És un classicisme d'una plàstica ombrívola i sentimental que accentua la tradició intimista del clar-obscur d'èpoques precedents utilitzant, de manera freqüent, el trèpan que permet uns resultats més cromàtics alhora que rítmics.

Aquestes característiques es poden veure plenament reflectides en aquesta escultura. Per un cantó podem veure com la postura està clarament inspirada en les representacions fluvials, amb models efèbics, de tradició hel·lenística, per l'altre, els rostres, de profundes arrels clàssiques, més jove i tou en Atis, característic del s. IV a.C., i de clara inspiració fidíaca el barbat. Serà, però, les característiques formals les que permeteran datar-lo. Així, l'ornamentació abans esmentada és especialment exuberant en aquest cas, sobretot en els detalls.

Els cabells, que del front van a parar, amb diferents flocs, al clatell, on queden recollits amb un monyo, estan cisellats en unes sinuoses ondulacions dobles amb un resultat molt ben aconseguit, especialment en els dos grans rínxols que li cauen des d'el monyo fins a les espatlles o en els petits rínxols, treballats en trèpan, que li cobreixen les orelles. Però on millor es pot apreciar aquest us del trèpan és en el

⁵²³ (TRAVERSARI, 1968, p. 51).

tractament dels detalls florals, tant al ram de la mà dreta com en la corona, on la perfecta utilització del trèpan aconsegueix un efecte de clar-obscur espectacular aportant un element cromàtic inaudit. Igualment, però amb uns altres resultats, el treball dels cabells del rostre barbat aconsegueixen un efecte de gran volum i esponjositat.

Un altre element característic de l'època serà l'accentuada morbidesa de l'Atis present tant en el rostre, amb una boca petita però carnosa i unes faccions poc marcades, a excepció del nas, com en el cos, molt tou i amb una musculatura sense definir (fig.101). Aquest efecte, en certa manera característic de l'estil de l'època és exagerat en aquest cas per buscar un efecte de joventud i asexualitat⁵²⁴ alhora.

Tanmateix, l'element més destacat d'aquesta escultura és la seva complexa interpretació iconogràfica, que serà discutida oportunament més endavant.

23.- Dionís-Atis-Cíbele⁵²⁵

alt.	1,16 m.
mat.	marbre itàlic.
data.	darrer quart del s. II
núm. inv.	161, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig de 1940.

⁵²⁴ Novament, ens resistim a utilitzar el terme d'efeminat ja que creiem que no és correcte en el context mitològic i interpretatiu, encara que, efectivament, ho sigui a un nivell purament formal.

⁵²⁵ (CALZA, R., 1946, pp.218-219; VERMASSEREN, 1977, p.30; CCCA,III, núm. 383).

Escultura de Dionís-Atis-Cíbele (fig.106) assegut sobre un lleó. Li manquen la ma esquerra, el braç dret a partir del colze, el peu dret i la punta del barret. Al lleó li manquen les quatre potes a partir de mitja altura. En la base hi ha la següent inscripció:

C(aius) CARTILIVS EVPLVS / EX MONITU DEAE D(onum) D(edit)

La figura és força controvertida per la seva representació. Així Raisa Calza l'interpreta com un Atis-Dionís, mentre que Vermasseren únicament com a Atis. Tots dos l'interpreten com un Atis vestit de dona, però no tenen en consideració que el cos sota aquestes vestidures és, efectivament, femení tal com es pot veure en els grans malucs i els pits, insinuats per la roba. El principal motiu de controversia és el cap representant a Atis amb barret frigi⁵²⁶. Tanmateix, no és una dona ja que el rostre és masculí, i amb unes proporcions força més grans que la resta del cos. Finalment, un tercer element a tenir en compte és el pentinat, de llargs cabells recollits en un monyo i la corona de pàmpols que sembla insinuar-se, a més de la petita nèbride sobre les faldilles. D'aquest fet es poden despendre una triple identificació del personatge, associant aspectes de Cíbele, Atis i Dionís en un elaborat sincretisme a nivell conceptual, encara que no tant en la seva representació física.

Representa, doncs una imatge femenina vestida amb un quitó llarg, lligat sota els pits, coberta sobre l'espatlla i braç esquerre per un mantell que per darrera

l'esquena reposa finalment sobre la falda. El pit esquerre i part inferior del cos semblen estar coberts per una petita nebride, element que va permetre la seva identificació amb Dionís, encara que aquest no és un element aliè a Cíbele, ja que el seu culte té importants elements cedits pel de Dionís⁵²⁷. El treball d'aquests ropatges és força esquemàtic, ja que està elaborat a base de volums amb les arrugues, bàsicament, marcades per incisions.

Dos elements sobresurten de la baixa qualitat general de la escultura, com són ambdós caps, el d'Atis i el del lleó. El primer, que també sembla femení, té un rostre força ple, una boca petita i carnosa, i uns ulls enfonsats de clares influències del'escola de Pèrgam. Més problemes representa el cabell, fet de grans flocs, somerament treballats i amb un us moderat de trèpan. L'altre element és el cap del lleó amb una cabellera de grans flocs que li confereixen un volum espectacular (fig.108). Aquesta, segurament durant el segle III, va ser retocada, o agregada, amb el trèpan, aconseguint un marcat efecte de clar-obscur que dona molta vivesa al conjunt.

La figura reprèn un dels models més característics de Cíbele, on es mostra a la deessa asseguda de cantó sobre un lleó. D'aquest model es pot trobar una única representació de grans proporcions a la *Villa Doria Pamphilj*⁵²⁸ però, en realitat,

⁵²⁶ Ja hi ha alguna imatge d'Atis assegut sobre un lleó, però en aquests casos es reconeix perfectament tant pel cos masculí com per anar vestit a la manera oriental (CCCA, V, núm. 12).

⁵²⁷ (VERMASSEREN, 1966, p. 30 n.1).

⁵²⁸ (PALMA, 1976, pp. 141-147) en aquest cas sobre un lleó rampant. Antigament es pensava que no fos la figura originària del Circ Màxim, però actualment se sap amb seguretat que prové de Nettuno (Laci).

aquest, és una reproducció de la figura original que anava disposada sobre la *spina* central del Circ Màxim, tal com es pot veure en moltes reproduccions d'aquest⁵²⁹, però també adopta models del mateix Atis o Dionís, en aquest cas assegut sobre una pantera.

24.- Estatueta d'Atis ajagut⁵³⁰

alt.	0,34 m.
all.	0,49 m.
mat.	marbre itàlic groguenc.
data.	darrer quart del s. II principis del s. III.
núm. inv.	173, Antiquarium Ostiense, Sala II.
trobada.	trobada l'1 de maig de 1940.

Petita representació d'Atis ajagut. Li manquen el braç dret, la punta del barret i la del peu dret (fig.109). En aquesta figura podem veure al jove déu guarnit amb la típica vestimenta oriental, és a dir, barret frigi, capa lligada amb una fíbula circular sobre l'espatlla dreta, túnica curta de mànigues llargues, calces llargues i sandalies tencades, tal com se l'acostuma a representar. Més excepcional és la seva postura, ajaguda sobre un fons rocós, recolzat sobre el braç esquerra i amb les cames encreuades que no és gens corrent en la iconografia d'Atis ja que solament se'n conserven poques representacions, i sempre associades a la seva eviració⁵³¹.

⁵²⁹ Per exemple el mosaic del circ de Can Pau Birol de Girona (NOLLA *et alii*, 1993).

⁵³⁰ (CALZA, R., 1946, p.217; CCCA,III, núm. 378).

⁵³¹ (VERMASSEREN, 1966, pp. 32-33).

D'entre aquests, n'hi ha dos a Ostia, un relleu (inv. esc. núm. 26) i la pròpia escultura de culte, ja comentada (inv. esc. núm. 22) que sembla reproduir.

Així doncs en aquest cas se'ns presenta al jove déu com un pastor ajagut, més que no pas relacionat amb l'eviració pròpiament dita, envoltat de diferents instruments musicals relacionats amb la vida bucòlica pastoril i el culte metròac. Així la mà esquerra reposa sobre una *syrinx*, davant de la qual hi ha un *aulos*, i, en els seus peus, un parell de címbals (figs. 110 i 111). S'ha de destacar també la presència, sobre el fons rocós, d'un objecte arrodonit, no gaire ben conservat, que podria ser una pinya. En aquest sentit, vindria a simbolitzar el pi en que es convertirà Atis després de la seva mort i que és molt corrent en les representacions ajagudes d'Atis, especialment en els relleus.

Estilísticament la peça és d'una elaboració força tosca i ordinària, amb una figura desproporcionada i uns detalls poc treballats i simplificats. Destaca únicament, com a element més elaborat el cap, amb uns cabells treballats profusament amb el trèpan, si bé sense aconseguir un efecte de clar-obscur i el rostre del que destaquen uns grans ulls, desproporcionats amb l'iris ben marcat.

La poca qualitat de la peça, juntament amb la postura, inspirada en la escultura abans citada, fa pensar que seria un petit ex-vot, inspirat en la estatua de culte i de producció local.

25.- Escultura d'Atis pastor⁵³²

alt.	0,72 m.
mat.	marbre itàlic groguenc.
data.	darrer quart del s. II principis del s. III.
núm. inv.	170, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig de 1940.

Representació d'Atis assegut sobre una roca (fig.112). Li manquen ambdós braços a partir del colze, les dues cames per sota dels genolls, a excepció de part dels peus, i la part inferior del *pedum*. Presenta també moltes rotures en tota la superfície.

En aquesta escultura es pot veure al jove déu vestit a la manera oriental, tal com l'escultura anterior, assegut sobre un fons rocós retallat a mena de tro i sobre un terreny irregular. A cada cantó dels peus d'aquest tro hi ha dos animals quadrúpedes, de dimensions reduïdes que podrien ser gossos o ovelles (o un de cada).

Aquesta imatge ha estat interpretada per Raisa Calza com al pastor diví assegut en una càtedra. En realitat aquesta és una de les representacions més comunes dins la iconografia d'Atis, especialment en petits ex-vots de terracota⁵³³, essent, aquesta, l'únic exemplar conegut en marbre. Totes tenen la mateixa

⁵³² (CALZA, R., 1946, pp.222-223; VERMASSEREN, 1966, p.18; CCCA,III, núm. 382).

disposició, generalment, amb els mateixos animals i, normalment, amb una *syrix* a la mà esquerra, que en aquest cas se l'hi ha de restituir. Tanmateix aquesta té alguns elements que la fan excepcional, a part del propi medi, el marbre i les dimensions. Així el fons rocós en forma de tron i amb els dos animals disposats un a cada cantó d'aquest, creiem que s'han d'interpretar com la reelaboració del model iconogràfic més característic de Cíbele, asseguda en un tro i amb dos lleons laterals, adaptat a la figura d'Atis. En aquest sentit, si bé per una altre via, creiem correcte la interpretació de R. Calza de presentar Atis com a senyor dels animals, sempre des d'una perspectiva pastoril.

Estilísticament, l'escultura és de baixa qualitat, ja que està concebuda, bàsicament, en volums, característica que queda reflectida en un resultat excessivament massís. Així podem veure com el cabell i, sobretot, la roba estan treballats d'una manera totalment freda i antipersonal, limitant-se, l'escultor, a disposar la draperia d'una manera totalment estandaritzada, fet especialment evident en la part frontal de la capa, i no massa natural. En cap cas es pot considerar aquesta escultura com una obra excepcional, ni tan sols acceptable i que, com altres casos esmentats més amunt, deu ser el resultat d'un taller local que en aquest cas ha reproduït en pedra un model molt corrent d'exvot.

⁵³³ Hi ha tota una tipologia de fins a 10 variants, feta segons les troballes inicials d'Olinte, recollides a (VERMASSEREN, 1966, pp. 19-20).

26.- Relleu amb la mort d'Atis.⁵³⁴

alt.	0,75 m.
all.	0,85 m.
mat.	marbre itàlic.
data.	s. III.
núm. inv.	163, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	trobada l'1 de maig de 1940.

Relleu on es representa la mort d'Atis (fig.114). Només presenta algun petit trencament en la seva part superior.

En aquest relleu es pot veure, sobre un fons triangular, al jove déu durant l'agonia de la seva mort per desagnació. Atis és representat estirat a terra, amb les cames juntes però obertes a l'altura dels genolls, el braç esquerre estirat sobre el sòl i portant un *pedum*, el dret flexionat rera el cap i recolzant les espatlles contra un pi. Va vestit amb la seva característica vestimenta oriental, aquest cop, però, sense capa. Entre les cames se li poden veure els testicles emasculats i la falç que utilitzà, essent aquesta la única representació explícita d'aquesta acció.

El personatge jau contra un fons rocós de forma triangular i es recolza contra un pi que presenta, en el cantó contrari, una altre imatge d'Atis, de dimensions molt més reduïdes on el podem veure dret, amb els braços sobre el pit i les cames encreuades , vestit també de manera oriental i capa (fig.115). A la part inferior del

⁵³⁴ (CALZA, R., 1946, p. 223; VERMASSEREN, 1966, p.35; CCCA,III, núm. 384).

relleu, també ajaguts sobre la roca podem veure de dreta a esquerra, una cabra, un gall, una vaca i un brau, els tres primers mirant cap a Atis i l'últim mirant al terra. Entre la vaca i el brau hi ha esculpit sobre el fons rocós, però formant part d'aquest, un rostre barbat de llargs cabells disposats radialment (figs.116 i 117).

L'escena representa, evidentment, la passió d'Atis a la vora del riu *Gallus*, representat aquí amb el rostre barbat de cabells ondulats i sinuosos. El jove déu el podem veure durant la seva mort per desagnació, testimoniada pels testicles tallats entre les seves cames i enfatitzat pel marcat rostre de dolor, d'ulls enfonsats i boca oberta. Tanmateix, la cruel mort es superada mitjançant la seva transformació en pi, element que queda reforçat per la petita figura d'Atis recolzada contra l'arbre que ve a significar la seva vida eternament latent⁵³⁵, que no immortal. Aquesta petita figura, segurament, té una doble interpretació iconogràfica. Per un cantó representaria als ninots que, representant Atis, eren penjats del tronc del pi durant les *dendrophoria*⁵³⁶, però per l'altre recull una llarga tradició iconogràfica d'Atis, en aquest cas l'únic exemple del *metron*, relacionada amb el món funerari⁵³⁷.

⁵³⁵ (SFAMENI-GASPARRO, 1985, p. 125).

⁵³⁶ (Firmic Matern, *De error.* 24).

⁵³⁷ Sobre l'Atis funerari veure (NOCK, 1932, pp. 344-357). Un exemple el podem trobar en la coneguda Torre dels Escipions a Tarragona (MUNILLA, 1979-80, pp. ???). entre molts altres. Val a dir que aquesta iconografia d'Atis amb les cames creuades és molt corrent, també, en les seves representacions en pilar.

Més difícil d'interpretar és la presència dels animals, ja que poden tenir un significat concret, la cabra i l'Atis pastor, el gall i els *galli*, i el brau i la vaca el *taurobolium*⁵³⁸ o bé un significat més genèric com a Atis senyor dels animals.

Estilísticament hem de rebutjar la datació de R. Calza i Vermasseren en el segle II. Tant pel treball de la peça, no massa elaborat, com per les llargues i toves proporcions de la figura creiem que seria més apropiat donar-li una cronologia dins del segle III. També la composició, dominada per un evident *horror vacui* com l'elaborada temàtica argumental del relleu són més corrents del segle III.

27.- Escultura de Cíbele.⁵³⁹

alt.	0,98 m.
all.	0,61 m.
mat.	marbre grec.
data.	s. III.
núm. inv.	6371 (Nàpols, Museu Nacional).
troballa.	forma part de la col.lecció Farnese.

Representació de Cíbele asseguda en un tron (fig.118). Sobre la base i part inferior del tro hi ha la següent inscripció:

⁵³⁸ (VERMASSEREN, 1966, p. 35). Tanmateix, val a dir que la mateixa interpretació dels animals és dubtosa ja que a (CALZA, R, 1946 p. 223) es veu a un cérvol en lloc de la cabra, que recordaria la mort d'Atis en la llegenda siríaca i un ase en lloc de la vaca, que relaciona, de manera molt pintoresca, amb el transport de les relíquies durant les processons del festival de març.

⁵³⁹ (GUADAGNO, 1966, pp. 72-82; CCCA,III, núm. 384).

VIRIVS / MARCARIANVS V(ir) C(larissimus) DEAM CYBEBEN (sic)
P(o)S(uit).

Aquesta és la representació més típica de la deessa, ja que recull la tradició més antiga de la iconografia de l'antiga Kubaba com a Senyora dels animals⁵⁴⁰, i que va fixar Agoràcrit d'Atenes en el s. V a.C.⁵⁴¹.

En aquesta escultura podem veure a la deessa asseguda sobre un tron amb un lleó a cada cantó d'aquest. Sobre el cap porta una alta *corona muralis* i va vestida amb una llarga túnica, lligada sota el pit i amb les espatlles cobertes per un mantell que, caiguent per l'espatlla, li cobreix les cames a la part frontal. El braç dret el té flexionat cap a l'espectador en acció d'oferir o rebre, mentre que la mà esquerra la té sobre un tímpan recolzat sobre un dels respallers del tron⁵⁴².

Estilísticament la peça s'ha de emmarcar dins del corrent classicista d'època severiana, amb unes formes molt sòlides i concises però de gran fredor. Igual passa amb els lleons, absolutament simètrics, i de postura hieràtica. La cabellera d'aquests està formada a base de pines, també pràcticament simètriques a cantó i cantó del rostre, i treballades, bàsicament, amb trèpan, tant en les llargues incisions dels flocs com en petites incisions més puntuals i profundes per aconseguir jocs de llum. Tot i

⁵⁴⁰ (NAUMANN, 1983).

⁵⁴¹ (GUADAGNO, 1966, p. 74).

⁵⁴² Val a dir, però, que el cap, part dels braços dret i esquerre així com el timpà són restaurats.

amb això, el resultat és massa formal i mancat de vitalitat, molt llunyà de l'efecte de clar-obscur pretès aconseguir.

L'escultura es troba, avui dia, totalment descontextualitzada ja que formava part de la col·lecció Farnese, però, la presència testimoniada de *Virius Marcarianus* en aquest *metroon* (inv. ep. núm.??) ha fet pensar a Guadagno que aquest fos el lloc originari de la troballa, per la qual cosa l'hem inclòit en aquest inventari.

28.- Escultura de Cíbele.⁵⁴³

alt.	0,78 m.
all.	0,46 m.
mat.	marbre gris.
data.	s. III .
núm. inv.	1165, Antiquarium Ostiense, Sala II.
troballa.	troballa el 1868 o el 1881.

Escultura de Cíbele asseguda en un tron (fig.119). Li manquen el cap, els dos avantbraços i part del timpà. També presenta molts trencaments en la superfície. Aquesta escultura reproduïx el mateix model iconogràfic de l'anterior, és a dir, asseguda i entre dos lleons, si bé aquests últims en una actitud diferent, asseguda, i molt més petits, formant part, a mena d'alt relleu, de les respalleres del tron. La postura dels braços sembla la mateixa de l'escultura anterior, també.

⁵⁴³ (CCCA,III, núm. 310).

Estilísticament la escultura és de molt pobre qualitat. És absolutament rígida i hieràtica i el treball de la roba, amb els volums mínims necessaris, està fet a base d'incisions, de trèpan, o formes geomètriques i estilitzades, donant un resultat fred i poc cuidat, per la qual cosa s'ha de considerar d'un taller local i de no massa categoria.

No hi ha seguretat del lloc de procedència de la peça, ja que, en el inventari del museu d'Ostia n'hi han dues de diferents, una al *Campus*⁵⁴⁴ el 1868 i l'altre prop del teatre el 1881.

29.- Císta mística.⁵⁴⁵

alt.	0,50 m.
diam.	0,31 m.
mat.	marbre.
data.	s. III.
núm. inv.	10745 (Museu Laterà).
troballa.	trobada el 27 de gener del 1869.

Cista de marbre, de secció lleugerament troncocònica, decorada en relleus en el seu registre central (fig.121). En la part frontal hi ha la següent inscripció:

M. MODIVS / MAXXIMUS (sic) / ARCHIGALLUS/ COLONIAE / OSTIENSIS

⁵⁴⁴ A (VISCANTI, 1868, p. ???) es cita la troballa d'una escultura assegurada de Cíbele, juntament amb un conjunt d'inscripcions, dins d'una arcada posterior del temple de la deessa.

⁵⁴⁵ (VISCANTI, 1869, p. 210; CALZA, R., 1946, pp. 215-216; SQUARCIAPINO, 1962, p. 12; CCCA,III, núm. 395).

El nom del donant es troba inscrit dins d'una *tabula ansata* en la part superior i el seu títol es troba just a sota d'aquesta dividit per una *syrinx*.

Aquest registre central està decorat, a la dreta de la inscripció, amb canyes disposades verticalment, reproduint la vorera d'un riu, d'entre la que hi sobresurten diversos personatges i objectes. Així hi podem trobar un rostre barbat, segurament el propi riu *Gallus*⁵⁴⁶ o *Sangarius*, un cap d'Atis amb barret frigi, i un lleó assegut. Entre les fileres de canyes hi ha, a la part superior, garlandes de les que hi pengen diferents instruments metròacs, com un timpà o una *syrinx* (apart de la frontal). En l'extrem d'aquesta composició hi ha un gran crecle llis, el seu diàmetre és igual a l'altura del registre, que potser és un timbal. A l'esquerra de la inscripció, pràcticament llis, hi ha dos *pedum* i un objecte allargat, possiblement una flauta senzilla.

La part superior de la cista està decorada amb llargues espigues de blat disposades, des del centre, radialment cap la vora de la cista, per on pengen. Just en el lloc on s'uneixen aquestes espigues, i que es perllonguen verticalment, hi ha un gall, símbol del mateix Atis i dels sacerdots de Cíbele, els *galli*. Aquest és molt massís i està treballat, bàsicament en volums, deixant únicament com a decoració les plomes, treballades mitjançant incisions a mena d'escames de peix.

⁵⁴⁶ Tal com passa amb altres escultures o relleus podria ser també el *Iuppiter Idaeus*. Tanmateix el context mitològic, i especialment el iconogràfic en aquest cas, són més partidaris d'una interpretació del riu *Gallus*.

La interpretació com a *cista mystica* no ofereix cap dubte⁵⁴⁷, ja que és un objecte, a on s'hi guardaven les *hiera*⁵⁴⁸, i que podem veure associat al culte de Cíbele. Així exemples d'aquest objecte els podem trobar a la mateixa Ostia, en la làpida sepulcral de *L. Valerius Firmus*⁵⁴⁹, en la coberta del sarcòfag d'un *archigallus*, on aquest hi és representat amb una cista als peus⁵⁵⁰ trobada a *Portus*, en el retrat d'un sacerdot, o sacerdotessa, de Cíbele, conservat als Museus Capitolins⁵⁵¹ i en un relleu conservat a Cambridge, en aquest cas amb una clara funció ritual⁵⁵².

Més difícil és la seva interpretació iconogràfica, ja que pot ser tant relativa a la naixença d'Atis⁵⁵³ com a la seva mort. En aquest sentit, la presència del gall, animal que simbolitza la renaixença, i el paisatge amb canyes, possiblement una afirmació dels *Cannophori*⁵⁵⁴, fan pensar en aquesta última identificació, molt més carregada d'aspectes simbòlics i místics que no pas el naixement, més anecdòtic.

⁵⁴⁷ Tot i que també hi ha hagut altres interpretacions, concretament com a un *modius* (Dölger a CCCA, III, p. 124) o com a urna cinerària (Marucchi a CALZA, R., 1946, p. 215).

⁵⁴⁸ (SFAMENI GASPARRO, 1985, p. 75). Tanmateix, potser aquesta *cista* fos el vas ritual anomenat *kernos* mencionat en la fórmula de (Climent d'Alexandria, *Prot.*, II, 15, 3).

⁵⁴⁹ (CCCA, III, núm. 422) en aquest relleu n'hi ha dues de representades.

⁵⁵⁰ (CALZA, 1942, pp. 221-237; CCCA, III, núm. 446)

⁵⁵¹ (CCCA, III, núm. 466).

⁵⁵² La imatge, probablement un altar, representa a quatre personatges vestits "a la oriental" (sacerdots?) portant un cadafalc on hi ha, entre les imatges de dues figures també orientals, un tron sobre el que hi ha una *cista mystica* de grans proporcions (CCCA, VI, núm. 39).

⁵⁵³ (CALZA, R., 1946, p. 216).

⁵⁵⁴ Recordem que la troballa es va fer amb altres elements provinents de l'*Attideion*, i que, per tant, les connexions amb aquesta associació són evidents.

30.- Escultura de Dionís⁵⁵⁵

- alt.** 1,33 m.
- mat.** marbre grec groguenc.
- data.** escultura del s. II, inscripció de la segona meitat del s.IV.
- núm. inv.** 165, Antiquarium Ostiense, Sala II.
- troballa.** trobada l'1 de maig de 1940.

Escultura de dimensions lleugerament inferiors a les naturals que representa al déu Dionís dret (fig.125). Li manquen el cap i pràcticament tot el coll, el braç dret (acoplat a part), l'avantbraç esquerra (també inserit) i la cama esquerra per sota del genoll fins el turmell.

En l'escultura es pot veure un personatge masculí dret, recolzant tot el peu en la cama dreta i amb l'esquerra enrederida. El braç dret estaria alçat, mentre que amb l'esquerre recull el *paludamentum* que porta entorn de la cintura fins a just per sobre dels genolls. Per sota d'aquest el cos va nu a excepció d'una petita pell de pantera, o nèbride, que, lligada sobre l'espatlla esquerra li cau diagonalment sobre el tors i dels peus coberts amb unes *embades* o sandalies altes, ricament decorades i que deixen els dits descoberts. La cama esquerra es troba recolzada, posteriorment, en un tronc sobre el que hi ha un cep que creix, en forma d'una gran retícula perpendicular, entorn d'aquest.

⁵⁵⁵ (CALZA, R., 1946, p. 223; VERMASSEREN, 1966, p.35; CCCA,III, núm. 384).

Estilísticament, aquesta escultura ens remet al classicisme eclèctic del s. II, amb uns acabats força acurats, especialment en el drapejat, d'arestes arrodonides i arrugues molt plàstiques que donen una sensació de volum molt aconseguida mitjançant un joc de llums i ombres molt efectista, i en el detallisme dels *embades*. Tanmateix l'execució és una mica freda, de formes suaus i arrodonides, encara que no toves, i, certament, distanciada i mecànica, fet especialment evident en la marcada desproporció entre la part superior, amb un tors força estret, i la inferior, amb unes cames força més gruixudes.

La interpretació de la figura com a Dionís no ofereix cap mena de dubte com és evident en la presència de la nèbride i en la decoració amb ceps en el tronc recolzador. Tanmateix, hi ha una sèrie d'elements que s'han de considerar respecte a la iconografia de Dionís. El primer és la infreqüència de la relació clàmide i nèbride⁵⁵⁶ o sobre altres vestidures, com quitons curts⁵⁵⁷. El segon és la manca de cap rastre de cabell llarg sobre les espatlles i esquena, tal com és característic de Dionís, tot i que, en aquest sentit, són força més corrents les representacions d'aquest déu amb el cabell recollit amb una corona de pàmpols o una cinta⁵⁵⁸.

Aquests aspectes, malgrat no ser contraris a la seva interpretació, obren una nova via iconogràfica. Així, tal com hem esmentat, el mantell que li cobreix part de les cames no és una clàmide, tal com diu R. Calza, ni un himató, si no que, en

⁵⁵⁶ (STUART JONES, 1912, núm. 30 (gallerie); LIMC, *DIONYSOS*, núm. 102).

⁵⁵⁷ (LIMC, *DIONYSOS*, núms. 128b i c).

⁵⁵⁸ Per exemple el cap de Dionís del tipus Capitolí-Kopenhagen (STUART JONES, 1912, núm. 19 (gallerie)).

realitat s'ha d'interpretar com un *paludamentum*. En aquest sentit l'escultura, en el seu estat original, reproduïx fidelment el model del retrat d'August de Primaporta⁵⁵⁹ si bé transformat en un Dionís. Això es pot veure en la postura, que reproduïx el mateix ritme que la escultura d'August, en la manera de portar el *paludamentum*, no massa corrent, i, fins i tot, en el propi tors que, malgrat l'estretor, té una musculatura prou compacta i llisa com per recordar una armadura musculada. Per tot això creiem que l'escultura en el seu estat original no seria la imatge d'un Dionís sinó la d'algú vestit com a tal, un emperador o, a nivell d'hipòtesis i tenint en compte la cronologia proposada, segurament Antínou, tal com es podria despendre del cos juvenil i de la mateixa iconografia d'aquest, molt rica i propera a la reproducció d'aquesta manera de divinitats.

En qualsevol cas, la inclusió d'aquesta escultura en l'*Atideion* d'Ostia va ser un fet tardà, tal com ho demostra la inscripció tardana incisa en la base de l'escultura i que dóna fe de la seva donació :

VOLVSIANVS V(ir) C(larissimus) EX PRAEFE[C]TIS TAVROBOLIATVS
D(onum) D(edit)

Sobre aquest personatge i el significat d'aquesta escultura ja se'n parlarà en el capítol dedicat a la interpretació del programa iconogràfic. Però, queda present una última qüestió de si aquesta escultura representa un personatge concret i no a Dionís de manera genèrica, que, en aquest cas, no representaria cap problema.

⁵⁵⁹ (POLLINI, 1978, pp. 8-74) amb bibliografia anterior.

Si, efectivament, la escultura presentava un retrat, avui dia perdut, s'hauria de plantejar el dubte de si *Volusianus* el va conservar o bé si, contrariament, el va substituir, i en aquest últim cas per quin, el seu?, un emperador afí al culte i recentment mort com Julià?. Són masses incògnites difícils de respondre, però molt suggestives de plantejar.

UNIVERSITAT DE GIRONA
Departament de Geografia, Història i Història de l'Art

EL PROGRAMA ICONOGRÀFIC DE L'ATTIDEION
DEL
CAMPO DELLA MAGNA MATER
A OSTIA

Tesi Doctoral

Doctorand:
DAVID VIVÓ i CODINA

Director:
JOSEP M. NOLLA i BRUFAU
Catedràtic d'Arqueologia

Girona, setembre de 1998

**VI. INTERPRETACIÓ DE L'ATTIDEION
I DEL SEU PROGRAMA ICONOGRÀFIC**

VI- INTERPRETACIÓ DE L'ATTIDEION I DEL SEU PROGRAMA ICONOGRÀFIC

EL RECINTE INICIÀTIC

Abans de l'emperador Claudi, el culte a Cíbele era una religió tolerada però minoritària, de devoció pràcticament aristocràtica i amb uns jocs propis, els *ludi megalenses*⁵⁶⁰, enfrontats als *ludi saturnales*, de caracter netament popular. Tanmateix, aquesta devoció era molt important si bé reduïda pràcticament al Palatí de Roma⁵⁶¹. Aquesta característica pròpia de Cíbele a Roma, tan diferent dels altres cultes orientals⁵⁶², era força contradictòria ja que alhora es respectava i s'honorava la deessa com una divinitat nacional, protectora d'Eneas, però es rebutjava profundament els seus ritus de caràcter oriental.

Quan Claudi arribà al poder, aquesta situació s'havia diluït força ja que la societat també havia canviat durant els primers anys del Principat però, sobretot, per la assimilació d'elements orientals, principalment en l'àmbit comercial, però també, en gran mesura i especialment, a la *domus augusta*. De resultes, doncs, de la influència dels lliberts imperials però també, en igual mesura, d'un interès molt estricte tant la tradició com per la seva família en particular, Claudi va acabar amb

⁵⁶⁰ (THOMAS, 1984, pp.1512-1517) on relaciona aquests jocs amb l'aristocràcia i sobretot les *munitationes cenarum*.

⁵⁶¹ En aquest sentit vegi's (ROMANELLI, 1964, pp. 619-626) on es testimonien numerosos exvots que demostren també el fervor que aquesta religió devia d'aixecar entre els esclaus i lliberts d'origen oriental.

⁵⁶² Sobretot respecte al culte d' Isis, que fou prohibit durant la República; així, el senat romà va ordenar en quatre ocasions (anys 58, 53, 50 i 48 a.C.) que fossin destruïdes tant les seves estatuës com les seves capelles. Les raons d'aquesta aversió per part de les èlites

aquestes contradiccions envers Cíbele per mitjà d'una reforma del seu culte en la qual lligava la tradició romana amb la frígia, originària d'aquesta religió. Totes aquestes reformes van quedar reflectides en el nou festival de març dedicat a Cíbele, però també en una propagació del seu culte fora de la pròpia Roma i, en especial, a Ostia.

Aquesta ciutat, tan propera a Roma i amb una nombrosa població d'origen oriental, sobretot a partir de la construcció de *Portus*, per part del mateix Claudi⁵⁶³, va ser una de les primeres, sinó la primera, en acceptar el nou culte reformat de Cíbele, tal com queda palès en la planificació del santuari del *Campo della Magna Mater*⁵⁶⁴. Així, és durant el seu principat que es pot testimoniar un sanejament generalitzat de l'àrea al sudoest del *Cardo* que conforma el *Campus* amb l'aportació de grans quantitats de terra per tal terraplenar el terreny⁵⁶⁵ i obliterated antigues estructures d'època tiberiana, a tocar la via, així com l'inici de la construcció d'un gran mur amb contraforts que delimitava el sector septentrional⁵⁶⁶. De tot això se'n

romanes s'han d'entendre en un context tant moral com, sobretot, polític (CUMONT, 1905, p.75-76).

⁵⁶³ L'interès d'aquest emperador envers Ostia va ser constant, ja que no solament va construir *Portus* i el va convertir en el port principal de Roma, amb tota l'expansió econòmica que comportà aquest fet, sinó que també hi va destacar una cohort urbana, hi va construir els *grandi horrea* i unes termes a la *Via dei Vigiles*. Malahuradament no s'han conservat més edificis d'aquest període i s'ha de pensar, tanmateix, que la construcció de *Portus* concentraria el màxim d'esforços (MEIGGS, 1973, pp. 62-63). També són freqüents els testimonis de les visites de l'emperador a la ciutat, va sortir d'Ostia per rebre els honors de *Britannia* (Dió Cassi, 1X, 21,3), allà es va assabentar de la traïció de Messalina (Tàcit, *Annals*, XI, 26) a més del pintoresc incident de la seva lluita contra una balena encallada en el nou port (Plini, *Història Natural*, IX, 14; Cassi Dió, 1XXII, 4,6).

⁵⁶⁴ El nou culte comportava grans cerimònies i processons, d'aquí la planificació prèvia d'un gran espai, cosa que era impossible en la reduïda àrea Palatina.

⁵⁶⁵ Les prospeccions arqueològiques han testimoniat, efectivament, aquestes aportacions de terra, molt riques en material i fins a 2 m. de potència en el seu sector més meridional, sobre un antic nivell d'aigües molts que encara romandrien humits (MAR *et alii*, 1996).

⁵⁶⁶ (MAR *et alii*, 1996).

pot concloure que, efectivament, en època de Claudi es començà la construcció del santuari amb una adequació del terreny i una delimitació inicial que comportà una visió unitària del solar. Tanmateix, malgrat aquesta actuació prèvia no hi ha cap edifici que es pugui detectar en el seu principat, la qual cosa fa pensar que la seva mort va paralitzar les obres que no van ser continuades.

El seu successor, Nerò, no va continuar la construcció del santuari, que va quedar abandonat amb la única possible excepció del límit meridional, les anomenades muralles sil.lanes⁵⁶⁷. Les causes d'aquesta paralització podrien indicar que aquest santuari formava part d'una planificació imperial, ja que sembla que el jove emperador, segurament, no tindria massa estima per aquesta religió⁵⁶⁸, encara que tampoc es pot desestimar una certa desídia en la continuació de les obres endegades pel seu predecessor⁵⁶⁹.

Amb l'arribada al poder de Vespasià hi va haver una clara intenció política de sobrepassar el parèntesi del principat de Nerò i continuar totes les obres endegades

⁵⁶⁷ Ja s'ha comentat més amunt els problemes cronològics d'aquestes muralles, però en aquest sector, sense cap mena de dubte, no són anteriors als anys 60-75 (per la qual cosa també podrien ser flàvies) (MAR *et alii*, 1996). Això no vol dir que abans no hi hagués un *vallum* de terra i fusta anterior i d'època de Sil.la, ja que la mateixa estructura del *Campo della Magna Mater* fa pensar en una delimitació meridional anterior.

⁵⁶⁸ Efectivament, sembla ser que Sèneca era contrari a Cíbele, tant per les seves connotacions orientals, que també implicaven un despreci absolut envers els lliberts de Claudi, com les obres d'aquest mateix emperador. Però no es pot saber fins a quin punt els interessos particulars de Sèneca, per molt poderós que fos, poguessin afectar la política imperial, si més no en aquest sentit (recordem que, malgrat tot, Nerò era també de la família Clàudia i alhora *Pontifex Maximus*) (TURCAN, 1967, 25-38).

⁵⁶⁹ Valgui com exemple la paralització del temple del *Divus Claudius* a Roma.

per Claudi, uns propòsits condicionats totalment per la legitimació de la dinastia nouvinguda⁵⁷⁰.

Aquest fet és especialment evident al *Campo della Magna Mater*, ja que és en aquest moment quan es pot provar, arqueològicament, la veritable construcció del santuari. Va ser, doncs, en aquests anys quan s'acabà la construcció de la muralla així com el temple de Cíbele en el vèrtex sud occidental del *campus*⁵⁷¹, lligant, a mena de xarnera, un llarg porticat que ocupava tota la façana interior de la muralla i bona part del límit occidental. La composició arquitectònica deuria de ser impressionant, amb un porticat en forma de gran embut del qual sobresortia el temple, encara que la construcció física fos bàsicament de rajol estucat⁵⁷². En un moment indeterminat durant la construcció del temple, o poc després de la seva consagració, aquest va ser destruït per un incendi, cosa que va provocar una reconstrucció molt més espectacular, amb una ampliació en altura i embelliment del podi per mitjà de grans arcuacions cegues⁵⁷³.

⁵⁷⁰ En aquest sentit, vegi's (BRUGNOLI, 1965, pp. 5-36).

⁵⁷¹ El petit espai tetragonal que queda darrera el temple de Cíbele i que Visconti va identificar com una *schola* (VISCONTI, 1868, p.387) podria ser en opinió de Calza un *sanctum* (CALZA, 1946, p. 190; SQUARCIAPINO, 1962, p.5).

⁵⁷² Ja s'ha comentat, més amunt, les troballes de la decoració estucada, així com les fases del porticat i temple.

⁵⁷³ Aquest és el temple que, si bé restaurat, encara es pot veure avui dia. Les recents actuacions arqueològiques, ja esmentades, han provat, sense cap mena de dubte, la cronologia flàvia, contràriament al que opinaven totes les publicacions anteriors que l'atribuïen a l'època d'Adrià o Antoninus Pius. Aquesta cronologia més tardana va ser ja proposada per Visconti, en base, exclusivament, a la tècnica constructiva i a uns *bolli laterizi* d'aquest emperador (trobat fora de context), i així es va continuar considerant en totes les publicacions posteriors (VISCONTI, 1868, p. 369; CALZA, 1946, p. 202; MEIGGS, 1973, p. 364; CCCA, III, 110).

Un element que s'ha de tenir en compte alhora de valorar aquestes conclusions és la troballa de les restes escultòriques més antigues del *campus* recuperades en aquest sector⁵⁷⁴. La primera un cap de l'emperador Vespasià (inv. esc. n. 8) de mida major que el natural, al qual se li pot ajuntar un fragment de braç amb l'*orbis* a la mà. La segona, una escultura toracada acèfala també de mides superiors al natural (inv. esc n. 9), cosa que indica un retrat imperial, i datada en època flàvia. La representació de dos emperadors flavis, un d'ells el propi Vespasià, indica, si més no, l'existència del santuari en aquesta època i, d'alguna manera, la pròpia tutela de la dinastia sobre aquest.

Menys clara resulta la fesomia de la part occidental del santuari, a part de la construcció del recinte iniciàtic i, probablement, en aquesta època o poc després, d'un porticat adossat a la cara interior del mur de contenció que resseguia la via i limitava el *campus* cap al nord.

Aquest recinte iniciàtic⁵⁷⁵ és un edifici pràcticament quadrat, d'uns 100 m² i que, amb tota seguretat, aniria cobert, amagant el seu interior d'ulls profans. Dos són els elements que poden ajudar a la comprensió de la funcionalitat de l'edifici, l'arquitectura i l'arqueologia per un cantó i les troballes escultòriques per l'altre,

⁵⁷⁴ En la correspondència de (VISCANTI, 1867-69) es mencionen les troballes però no el lloc exacte de procedència, tanmateix, es pot deduir que eren en el sector occidental del santuari sense poder precisar més ja que no s'ha trobat cap de les dues bases).

⁵⁷⁵ Aquesta definició, una mica genèrica, ve determinada per les troballes comentades més avall, tanmateix, no queda clara la seva funció a un nivell global, encara que si més parcial. De qualsevol manera en cap cas es pot utilitzar la denominació d'*Attideion* en aquesta primera fase.

elements que, tanmateix, aporten visions diferenciades per la qual cosa es pot deduir que aquesta funcionalitat seria múltiple o, si més no, força complexa.

De l'estudi arquitectònic i arqueològic⁵⁷⁶ és d'on es pot interpretar l'activitat iniciàtica o misteriosa, bàsicament en dos petites estructures. La més destacada és la curiosa estructura, també quadrada, formada per tres dipòsits i disposada en el quadrant nord (fig.16). Ja s'ha descrit més amunt aquesta estructura, que d'una manera general, recordaria una mena de baptisteri triple. Efectivament, els dipòsits semblen destinats a contenir líquid i estan disposats amb una destacada jerarquia, ja que els menors estan connectats amb el major, però no hi ha una connexió entre aquests. Tanmateix aquesta funció baptismal no sembla ser possible, donada la profunditat, 1,50 m. contant al mur perimetral, i no hi ha cap mena d'accés, cosa que faria molt difícil entrar-hi. Tampoc té cap mena de desguàs o canalització de líquids de o cap a l'exterior, que forçosament haurien de ser introduïts i retirats manualment, per la qual cosa la seva interpretació com a font és impossible. Un altre element que s'ha de considerar és que aquesta no funcionés a manera de jardineria i relacionada amb la cerimònia de l'*arbor intrat*, recordem que la primera fase del temple no té els dipòsits laterals en l'accés al pòdium, cosa que si es pot trobar en la segona fase. Aquesta podria ser una causa de la seva estranya construcció així com de la seva ràpida obliteració ja que la seva funció hauria estat traslladada al propi temple reconstruït de Cíbele. Tot i això, la funció originària

⁵⁷⁶ Tota l'exposició de la seqüència arqueològica així com les troballes es deuen a l'excavació d'aquests dipòsits, l'any 1996, per part de l'autor i es presenten en aquest treball per primer cop, ja que eren fins ara inèdites.

d'aquesta estructura, coetània a la construcció de l'edifici, i segurament causa d'aquest, se'ns escapa.

En un breu període de temps, els dipòsits foren reaprofitats com a receptacles per a sacrificis, canviant considerablement la seva funció original⁵⁷⁷. Aquests, es trobaven tots segellats per una capa d'*opus signinum* que donava l'aparença final de l'estructura, molt propera a la d'un ninfeu, si bé sense cap conducció d'aigua.

En el dipòsit menor, directament a sobre del paviment original, hi havia una capa de terra fosca, molt rica en ofrenes vegetals i sang⁵⁷⁸, sobre de la qual hi havia una solera feta de teules on s'hi va fer el sacrifici propiament dit, destacant, sobretot, la gran abundança d'ossos de gall i de ceràmica⁵⁷⁹, tot això, sembla, restes d'un banquet ritual. La immolació d'aquest animal no és estranya ja que es tracta de la bèstia totèmica d'Atis. Això podria indicar que si bé aquest déu no era encara una divinitat romana devia d'estar present ens els ritus més místèrics i de caracter netament frigi. Un element que s'ha de destacar era la presència, en l'estrat més

⁵⁷⁷ Es podria argumentar que en la seva construcció, els dipòsits, ja estaven concebuts com a receptacles per a aquests sacrificis, però la presència de l'*opus signinum* parietal fins al sòl, el propi sòl de bipedals impermeable i els canals de comunicació, fa pensar més aviat en una reutilització.

⁵⁷⁸ Aquest estrat fou sotmès a anàlisis bioquímiques i arqueobotàniques. La primera donà com a resultat la presència de residuus considerables de sang així com de glúcids (mel i fruites dolces no àcides) i en la segona s'identificaren restes carpològiques i fitolitològiques de granat (*Punica granatum L.*), figues, segurament seques, (*Ficus carica L.*), opi (*Papaver somniferum L.*) palmera datilera (*Phoenix dactylifera L.*) i pi pinyoner (*Pinus pinea L.*), tot això carbonitzat sense consumir. També s'hi trobaren abundants cloves d'ou. Haig d'agrair, efusivament, a Policarp Hortalà i a Cristina Echave del Servei d'Anàlisi de Residus Orgànics Arqueològics (SAROA) de Barcelona, i a Jordi Juan Tresserras del S.E.R.P. de l'Universitat de Barcelona per les seves anàlisis.

profund, d'uns útils de plom allargats (12 cm.) i amb un extrem pla, a mena d'espàtules, trobats tots ells inutilitzats i amb presència de restes de sang i matèria orgànica en descomposició.

En el dipòsit mitjà no es va trobar el sacrifici pròpiament dit però si les seves restes. Tot l' estrat obliterat per la capa d'*opus signinum*, que en aquest cas tenia una preparació molt poderosa, estava format per argila, encara molt humida, en la que s'hi va detectar gran quantitat de cendres i en menor mida de sang, si bé aquests elements s'havien anat sedimentant al fons.

Finalment queda el dipòsit major, que és també el que presenta més particularitats. Aquest estava totalment obliterat per un poderós estrat de terres fosques i orgàniques però sense cap resta visible de restes vegetals o animals⁵⁷⁹. S'hi van poder documentar, tanmateix, les evidències de fins a tres fogueres fetes sobre el paviment de bipedals, ja que van cremar-los. Com hem dit tota aquest estrat estava cobert per un paviment d'*opus signinum* de considerable gruix, però a diferència dels altres, en un dels seus extrems, presentava un petita estructura depressiva de planta quadrada a mena de dipòsit de decantació⁵⁸¹ que també va ser obliterada amb un estrat de cendres amb ceràmica fina i ossos de gall, restes d'un nou sacrifici. Aquesta petit dipòsit estava cobert per una petita estructura feta amb teules i calç que, malgrat el seu estrat de conservació, hauria estat, probablement, la

⁵⁷⁹ Entre aquests ossos eren molt abundants els esperons de gall. Les peces ceràmiques eren senceres, o pràcticament, i totes relacionades amb el menjar(parets fines, africanes de cuina, i comunes itàliques) així com tres llànties.

⁵⁸⁰ Devant l'esterilitat aparent, aquesta no va ser analitzada, tanmateix solament es va excavar la meitat del dipòsit, quedant l'altre *in situ*.

base per alguna mena d'escultura votiva associada al ninfeu, ja que si els altres sacrificis semblen ser la reaprofitament d'espais existents, en aquest cas, aquesta estructura perfectament lligada al paviment d'*opus signinum* sembla ser feta expressament.

S'ha de destacar, també, que en tots els dipòsits en les capes de preparació dels seus paviments d'*opus signinum* conservats, hi havia restes d'altres d'anteriors, fet que es podia evidenciar també en les parets dels dipòsits, on havia quedat la rebava superior d'aquests antics paviments.

De tot això exposat fins ara s'hi poden treure dues conclusions. La primera és merament estructural de les restes, cap dels tres paviments d'*opus signinum* conservats eren idèntics, puix que les seves capes de preparació i solera variaven quant a la seva estructura i gruixudaria, ja que molts de cops eren fets amb les restes d'un paviment anterior. La segona conclusió és l'estudi de les restes dels sacrificis, tots amb elements comuns, però diferents entre si. Així d'aquestes conclusions es pot assegurar que no tots els sacrificis es feren alhora sinó en diferents fases així com que aquests varen ser recorrents, en haver-hi proves de segellats anteriors, suposadament d'altres sacrificis.

Quina és la causa i funció d'aquests sacrificis, així com la seva periodicitat, s'ens escapa. Malgrat les diferències, tots ells s'han pogut datar a finals del s. I sense que es pugui precisar l'ordre o cronologia segura de cada una d'ells. Així,

⁵⁸¹ Tot i això no hi havia cap mena de desnivell cap a aquesta estructura depressiva.

aquests podrien representar, cada un, una de les tres festes del festival de març instaurat per Claudi⁵⁸² una cerimònia repetida anualment o cada cert període de temps. També aquests sacrificis es podrien anar fent de manera rotativa, cada cert període de temps, sense que es pugui determinar amb precisió. S'ha de tenir en compte, però, que el temps que va funcionar aquesta estructura com a dipòsit votiu és relativament curt, ja que la construcció es data, com l'edifici, en època de Vespasià, i estava concebuda, presumiblement, per a una altra fi, i la cronologia de les restes ceràmiques dels sacrificis s'ha de situar molt a finals del s. I.

Finalment, s'ha de valorar un últim aspecte d'aquestes troballes com són els petits instruments de plom, recorden una espàtula mèdica molt senzilla per aplicar ungüents, malgrat siguin fetes de plom⁵⁸³, tanmateix, estan totes inutilitzades, cosa que fa pensar en una utilització de caracter ritual i únic. Així mateix s'ha de recordar la presència de sang i de restes bacterials edàfiques o fecals en aquests instruments així com la presència d'opiacis. Una possible interpretació, que per altra banda queda encara completament oberta, seria la utilització d'aquestes espàtules i del sacrifici associat, dins del ritual de castració dels *galli*.

Aquesta construcció, en la seva fesomia final i tal com la va veure, va ser interpretada per Calza com el Πάστον mencionat per Climent d'Alexandria⁵⁸⁴ en el

⁵⁸² (FISHWICK, 1966, p. 202). Concretament *arbor intrat, sanguem i lavatio*.

⁵⁸³ La elecció del material podria anar vinculada a una petita i senzilla indústria metal·lúrgica dins del mateix santuari i especialitzada en la manufactura d'instruments pròpis. En aquest sentit recordem el motlle associat als *hastiferi* ja mencionat. Tampoc és gens estranya la utilització del plom per la construcció d'instruments quirúrgics, precisament per la seva fàcil fabricació i flexibilitat (HEALY, 1993, p.282) encara que no és corrent en les espàtules.

⁵⁸⁴ (Climent d'Alexandria, *Prof.*, II, 15, 3).

qual entrava l'iniciat. Segons el primer aquest, deuria de ser alguna mena de ninxol o petita edificació que reproduís les cambres subterrànies (coves) del culte a Frígia que servien com a cambres nupcials, o *thalamoi*, on l'iniciat s'unia a la divinitat⁵⁸⁵. En realitat, la interpretació que fa del mot Παστον sembla correcta, encara que no la seva deducció. En aquest sentit s'ha de recordar la petita estança, amb prou feines de 3 m², que es troba en l'angle oriental de l'edifici i que va ser arrasada en la remodelació de l'edifici; per altra banda, l'única estança pròpiament dita del recinte. Malgrat que solament es pot veure en planta, respon molt més a la idea de ninxol (o cova artificial) necessari en un recinte iniciàtic. Així doncs, aquesta estructura solament pot ser interpretada com un *bothros*, un element ritual, per altre banda, nogens estrany en els santuaris de Cíbele⁵⁸⁶.

A partir del canvi de segle aquesta estructura quedarà finalment configurada com una mena de ninfeu, amb tres bases, una major i dues de menors, d'escassament 0,60 m. de profunditat (contant els murets laterals) i recobertes amb *opus signinum* que obliteraren tant els dipòsits com els sacrificis votius associats. Un element que s'ha de tenir en compte és un petit ninxol, en la cara nord del dipòsit

⁵⁸⁵ (CALZA, 1946, pp. 194-95) En aquest sentit s'ha de deduir que en la seva interpretació, Calza, es fixa més en el fet de baixar al παστον (υπο τον παστον υπεδυν) que no pas en aquest mateix. Efectivament l'interior dels dipòsits tal com ell els va veure eren lleugerament més enfonsats que el paviment, però en cap cas es pot acceptar aquesta interpretació.

⁵⁸⁶ A Anatòlia podem trobar dos clars exemples, el primer a Aezani, Frígia, on hi ha dos estructures circulars interpretades com a *bothroi*, i el segon a Priene, en el seu *metreon*, on també s'hi ha identificat un *bothros*, aquest cop quadrat (CCCA, I, núms. 124 i 688). Malauradament, no es proporciona massa informació d'aquestes estructures, si bé es cita que en la segona s'hi trobaren, cendres, ossos i ceràmica, com el nostre cas. Un paral·lel molt semblant el podem trobar al temple d'Isis de Belo (Cadiz). Al cantó de l'altar hi ha una estructura quadrada on s'hi va trobar, al seu interior, un estrat de cendres amb la presència de ceràmica de parets fines i ossos d'ocell que va ser interpretada lacònicament com una

major, que quedarà magnificat, a partir d'aquest moment, amb dues pilastres laterals, també de rajol, construïdes directament sobre aquest paviment. Així mateix, també es construirà una altra pilastra de rajol per la cara posterior del nínxol. Dóna la impressió que totes aquestes petites pilastres tenien com a funció suportar algun element decoratiu o escultòric disposat sobre el nínxol. Tampoc es pot determinar quina seria la seva funció, encara que probablement contingués alguna mena d'exvot o element ritual⁵⁸⁷.

En qualsevol cas, i malgrat desconèixer detalls de la seva decoració, si que queda força clara, segons la nostra interpretació, la funció de ninfeu que adquirirà aquesta estructura, relacionada, concretament, amb el culte i el ritual ja que servirà per fer ablucions i purificacions. És aquest un element molt corrent en els temples, i que pot adquirir diversos aspectes, com fonts, pous o cisternes, conegut amb el nom de *delabrum*⁵⁸⁸.

L'altre element comentat inicialment per comprendre la finalitat de l'edifici és l'estatuària, que podríem separar en dos grups, la cultural i la votiva.

De la primera destaca sobretot la magnífica ara del *dodektheon* (inv. esc. n. 1) que s'ha d'acompanyar necessàriament amb els dos canelobres (inv. esc. 2 i 3).

llar o foc (DARDAINE *et alli*, 1988, p.23). Tanmateix, al nostre parer, els paral·lels culturals i arqueològics són idèntics.

⁵⁸⁷ En els diaris d'excavació, excessivament magres tanmateix, no s'especifica cap element trobat dins del nínxol la qual cosa fa pensar que desaparegués ja d'antic, en ser d'algun material preciós.

⁵⁸⁸ Sobre el *delabrum*, les seves fonts i els seus exemples, mirar (SCHEID, 1991, pp. 205-216).

La primera molt ben publicada des d'un punt de vista escultòric⁵⁸⁹ ha estat interpretada senzillament com un element més dels molts recuperats a l'interior del recinte⁵⁹⁰. En realitat, el fet de considerar una primera fase com a recinte iniciàtic ha de canviar el plantejament respecte a aquestes obres⁵⁹¹. En un petit article Charles Picard⁵⁹² proposa la interpretació de què aquest és l'edifici original de l'ara, i per tant ja un edifici de culte abans de la creació dels santuari, que ell suposava, també, del s. II, dedicat als dotze déus sota la tutela de Cíbele. En aquest sentit, ell interpreta el recinte com una mena d'àgora dels déus, de funcions semblants a la de Xantos, salvant les distàncies temporals i territorials.

Un problema interessant és la datació d'aquesta ara, per a la qual s'ha proposat el 27 a.C.⁵⁹³ i l'època Clàudia-flàvia⁵⁹⁴. La segona data coincidiria amb la construcció de l'edifici, per la qual cosa implicaria que hauria estat esculpida per a aquest, però també s'ha de tenir en compte que estava restaurada ja d'antic, cosa que fa pensar en una utilització anterior⁵⁹⁵.

⁵⁸⁹ (BECCATTI, 1942, pp. 85-138) Si bé amb les reserves esmentades en l'inventari escultòric.

⁵⁹⁰ (CALZA, R., 1946, p. 210) En realitat ho justifica com que Cíbele en ser la mare dels déus, aquesta ara és, d'alguna manera, una introducció alhora que una conclusió del mite del jove déu frigi. Aquesta forçada argumentació ve justificada, en certa manera, pel fet de considerar l'*Attideion*, com un edifici reaprofitat d'època clàudia durant el s. II.

⁵⁹¹ Val a dir que arqueològicament no hi ha cap prova de en quina època aquestes peces entraren en "funcionament", però aquesta es pot deduir tant pel context històric com religiós, a més de la cronologia estilística de les obres.

⁵⁹² (PICARD, 1945, pp. 44-47).

⁵⁹³ (BECCATTI, 1942, p. 87; CALZA, R., 1946, p. 210; PICARD, 1945, p. 45) Concretament als entorns de l'any 27 a.C. pel *ductus*, idèntic al del epistil circular del temple de Zeus i Roma a l'acròpolis d'Atenes.

⁵⁹⁴ (FUCHS, Helbig⁴ II, 3025).

⁵⁹⁵ Val a dir que aquests trencaments podrien estar fetes durant el transport d'Atenes i que no impliquen, necessàriament, una utilització anterior.

Sigui quina sigui la data de l'altar el que si queda clar és que forma part inherent del recinte en la seva primera fase i no solament com a element votiu. Un altre element que s'ha de considerar en aquest sentit és la presència, associada a l'altar, dels dos canelobres d'estil neoàtic, datats a principis de l'època augustal, no són tampoc peces individualitzades sinó que són de factura idèntica i, malgrat que amb una temàtica diferent, divina i dionisíaca, ténen un mateix sentit, en tenir cada personatge d'un canelobre una actitud semblant en el seu paral·lel. Aquest fet ens permet deduir que els dos estaven concebuts de forma conjunta i que, per tant, la seva inclusió no és anecdòtica.

Així doncs, el conjunt de l'ara i els canelobres s'ha de considerar unitari, encara que la seva funció ritual, que no específica, se'ns escapi. En qualsevol cas el que si es pot testimoniar és la presència d'aquest conjunt en el culte a Cíbele contemporani, ja que en la façana de la casa de *M. Vecilius Verecundus*, a Pompeia, es pot veure una processó en honor de Cíbele que avança cap a un altar circular flanquejat per dos canelobres⁵⁹⁶.

Els altres elements escultòrics que cal valorar són les ofrenes votives, totes elles representacions de la deessa Venus.

La més destacada és una figura d'aquesta divinitat en bronze on apareix nua, coronada i amb un mirall a la ma (inv. esc. n. 4). Aquesta escultura deuria de tenir

⁵⁹⁶ (SPINAZZOLA, 1953, pp.223-236).

algun significat especial ja que no va ser trobada *in situ*, com l'altre gran part de les escultures, sinó conscientment amagada, i protegida, sota el porticat proper⁵⁹⁷. Aquesta preocupació per la seva protecció determina, en certa manera, la importància que deuria de tenir⁵⁹⁸. Probablement aquesta seria l'escultura relacionada amb l'últim dipòsit votiu i per tant formaria un conjunt unitari amb el ninfeu. En aquest sentit les relacions de Venus amb contextos aquàtics són molt corrents, cosa que vindria a reforçar, d'alguna manera, aquesta proposició. A part d'aquesta escultura hi ha tres representacions de Venus, una púdica (inv. esc. núm. 5) i dues estatuetes de la Venus *Genetrix* (inv. esc. nùms. 6 i 7).

Així doncs, es constata de forma molt palesa la presència de Venus en aquest recinte. Tanmateix, no és aquest un fet casual, ja que els lligams de Venus amb Cíbele són molt forts.

Els orígens d'aquesta associació s'han de buscar en la mateixa introducció de Cíbele a Roma i concretament al Palatí⁵⁹⁹. Aquest fet, aparentment contradictori, venia justificat per la residència de Cíbele al mont Ida i, per tant, protectora de Troia i els troians. La mateixa argumentació feia extensiva aquesta tutela i protecció a Eneas i, conseqüentment, al seu destí, és a dir a Roma⁶⁰⁰. D'aquí la fórmula

⁵⁹⁷ (VICONTI, 1869, pp. 208-211). Concretament estava protegida per un embolcall tèxtil de color roig del que en quedava alguna resta en el moment de la seva troballa.

⁵⁹⁸ Recordem que juntament a aquesta va ser trobada l'*imago* d'Atis, per la qual cosa creiem que el fet d'amagar-la és concient i no per la reutilització del material.

⁵⁹⁹ Recordem que el seu temple estava disposat veí a la casa de Ròmul i a l'*Augaratorium*, lloc utilitzat per aquest alhora de prendre els auspicis previs a la fundació de la ciutat.

⁶⁰⁰ Aquest factor de Cíbele com a protectora, i fins i tot incitadora, dels orígens de Roma va ser especialment potenciat durant el principat d'August. En aquest sentit, és molt clara la

utilitzada, normalment, per referir-se a la deessa, que recorda sempre el seu origen, i alhora la justifica, *Mater Deum Magna Idaea*⁶⁰¹. En aquest sentit, l'associació amb Venus serà lògica⁶⁰², especialment a partir de Cèsar que la advocarà com a Venus *Genetrix*, mare d'Eneas i de la seva estirp entre els que destacarà el pròpi dictador i el seu hereu August⁶⁰³. Tanmateix, aquesta associació eclosionarà especialment durant els principats júlioclaudis ja que totes dues divinitats són tutelars d'aquestes famílies.

Després de l'anàlisi de tots aquests elements és plausible una aproximació a quina seria la funció d'aquest edifici. Per un cantó, el testimoni arqueològic sembla provar una funció ritual de l'edifici i, si la nostra proposta es correcta, més concretament orientada als ritus frigis característics de Cíbele (estructura amb dipòsits, sacrificis votius i paston). Per l'altre, a través de la seva decoració escultòrica sembla un edifici orientat cap una religió més tradicionalment romana i més concretament a Venus, i per extensió a la família imperial.

Aparentment aquestes dues interpretacions són contradictòries, però, possiblement, aquesta seria la veritable reforma del culte a Cíbele impulsada per Claudi, de la qual solament en coneixem la creació del Festival de març. La fusió

inclusió, per part de Virgili, de la tutela directa de la deessa sobre el pròpi Eneas en citar que aquest portava una imatge d'ella en el seu vaixell camí del Laci (Virgili, *Enèida*, X, 158).

⁶⁰¹ En determinats casos aquesta fórmula pot ser encara més precisa, com en una inscripció trobada prop de Marsella, on és anomenada *Mater Deum Magna Idaea Palatina* (CIL, XII, 405).

⁶⁰² Sobre la relació de Venus genetrix amb Cíbele al Palatí veure (BARTOLI, 1943, pp. 229-239).

⁶⁰³ Sobre Venus i concretament la formació de l'advocació com a *Genetrix*, veure (SCHILLING, 1954, i concretament les pp. 304-316).

dels rituals frigis, rebutjats per la moral romana, amb un culte més tradicional i estatal, molt vinculat a la figura imperial. No podem saber però l'abast d'aquesta fusió, tanmateix, la pervivència i potènciació dels ritus frigis a partir de la segona meitat del s. II fan pensar que l'advocació a Venus fos solament una pàtina de respectabilitat i tradicionalitat.

Durant la primera meitat del segle II es pot testimoniar la pervivència del santuari així com de la tutela imperial. Del canvi de segle es constata la primera menció a l'associació dels *dendrophori* a Ostia, en la làpida de Gneu Sentius Fèlix (inv. ep. núm. 1) i podem trobar inscripcions dedicades per ell, ja en el pròpi santuari, a Antoní Pius (inv. ep. núm. 2), així com donacions votives, una escultura de *terra mater* (inv. ep. núm. 3) i una de Mart (inv. ep. núm. 4). També es pot testimoniar, cap a finals d'aquest període la formació dels *hastiferi* i la construcció del temple de Bellona (inv. ep. núms. 37 i 38).

Tanmateix, cal mencionar la troballa de dues escultures, la primera un bust de Trajà, de mides majors del natural i datat poc després de l'any 108 (inv. esc. núm. 10), i la segona un retrat d'Antínous (inv. esc. núm. 11), aquest últim especialment interessant des d'un punt de vista iconogràfic⁶⁰⁴.

L'ATTIDEION I EL SEU PROGRAMA ICONOGRÀFIC.

El Campus en època antonina i severa.

No serà fins al darrer terç del segle II en que es poden trobar reformes evidents en el *Campo della Magna Mater*, l'abast de les quals serà considerable i donarà lloc a l'època de major esplendor del santuari, que es perllongarà, ben bé, durant tota la dinastia severa. Aquests fets no seran casuals, ja que, com s'ha esmentat més amunt, Antoní Pius tornarà a reformar el culte de Cíbele, bàsicament amb l'adopció plena d'Atis en el panteó romà així com dels seus característics cultes frigis si bé transformats a una interpretació més romana. Aquesta nova reforma s'ha de contextualitzar, sobretot, dins de l'impuls neoplatònic, tan important en aquesta època que transforma Atis en un déu de mort i resurrecció⁶⁰⁵.

Així doncs, per un cantó, tenim un moment conjuntural especialment favorable a Ostia cosa que quedarà molt reflectida en les associacions professionals, i pel nostre cas específicament en la dels *dendrophori*, i en menor mida en els *hastiferi*. Per l'altre a partir de les reformes d'Antoní Pius apareixerà una nova confraria, els *cannophori*, dedicada exclusivament al culte d'Atis, així com a les noves figures que vindran a substituir els elements més "barbars" del culte frigi, concretament l'*archigallus*⁶⁰⁶ i el *taurobolium*⁶⁰⁷.

⁶⁰⁴ Sobre aquesta escultura i la iconografia dels sacerdots del culte metròac, veure l'annex 1.

⁶⁰⁵ En aquest sentit, és molt característica l'associació de la nova festa de la *Hilaria*, associada específicament a Atis, amb l'equinocci de primavera (THOMAS, 1984, p. 1519).

⁶⁰⁶ El primer *archigallus* mencionat és *Q. Caecilius Fuscus*, d'Ostia (inv. ep. núms. 25-26) de l'any 169-171, per la qual cosa aquesta figura s'ha d'atribuir a Antoní Pius o a Marc Aureli (FISHWICK, 1966, p. 197).

⁶⁰⁷ El primer *taurobolium*, testimoniats, és a Putéoli en l'any 114 (renovat el 134), però aquest és de caràcter privat i dedicat a la Venus *Caelestis* (CIL, X, 1596=2602). El primer de caràcter oficial (*pro salute imperatoris...*) no va ser fins l'any 160 (CIL, XIII, 1751), últim del

Tanmateix, tant per l'epigrafia com per l'arqueologia, igual que passà amb Claudi i Vespasià, sembla ser que aquestes reformes no s'aplicaran fins al regnat de Marc Aureli⁶⁰⁸.

Tal com hem dit, aquesta va ser una etapa especialment fructífera per a les associacions metròiques tal com es despren de l'epigrafia, destacant, per sobre de les altres, els *dendrophori*. Aquests van mantenir les dedicacions a l'emperador i a la seva família, concretament a Luci Verus (inv. ep. núm. 6) i al *numen* de la *domus augusta* (inv. ep. núm. 17). Més interessant, però, és destacar quina era la constitució social i relacions d'aquesta associació.

En aquest sentit, s'ha de destacar l'*album* dels *dendrophori* (inv. ep. núm. 7) datat a principis de l'època severa. Entre els patrons destaquen els tres primers corresponents, tots ells, a dues famílies senatorials, els *Egrillii* i els *Larcii*, estretament relacionades entre elles i amb una presència, sobretot els primers, àmpliament testimoniada a Ostia⁶⁰⁹. El quart patró, més dubtós, seria també d'una altra gran família, els *Fabii*, amb una llarga tradició a la ciutat entre els que destaca el probable avi del nostre personatge que va ser cònsol. Així doncs, es pot observar com aquesta associació busca el patronatge entre els homes més poderosos de la ciutat i representants de les famílies més tradicionals. Tanmateix, els components de l'associació semblen ser majoritàriament, si no tots, lliberts. Val a dir que, entre

regnat d'Antoní Pius, que seria qui adscrigués aquest ritu al culte de Cíbele (LAMBRECHTS, 1952, pp. 157-58).

⁶⁰⁸ En aquest cas, però, a diferència de les primeres reformes, no hi haurà cap mena de trencament o ralentització, sinó que, probablement, l'acció reformadora d'Antoní Pius fou impresa en els últims anys del seu regnat i aplicada veritablement pel seu successor.

aquests, destaquen els que tenien algun càrrec, *quinquennales* o *curatores*, personatges enriquits i que tot sovint simultanejaven aquestes distincions en altres associacions religioses, com la dels *augustales* (inv. ep. núm.7, 12 i 18) i *collegium silvani* (inv. ep. núm.12), o professionals, com la dels *mensores frumentatiores* (inv. ep. núm. 12 i 13), *codicariis* (inv. ep. núm. 12), i *fabrii tignuarorii* (inv. ep. núm.14). Segurament, el millor exemple d'aquests sigui *Publius Claudius Abascantus*, un esclau públic a la *Gal.lia*, que, un cop alliberat, prosperarà ràpidament a Ostia i acabà essent un personatge predominant dintre dels *dendrophori* (inv. ep. núm.8, 9, 10 i 54).

Tot i amb aixó, segurament la millor prova de la riquesa de l'associació i dels seus membres la podem trobar en les donacions, testimoniades epigràficament, ja que no n'ha quedat cap resta. Així doncs, són freqüents les donacions de plata, ja sigui en escultures (inv. ep. núm. 8, indeterminada, 14, de Cíbele, i 19, de *Virtus*) o contribucions (inv. ep. núm. 14 i 54). La magnificència d'aquestes donacions sembla ser una característica de les associacions metròiques en comparació a les altres religions orientals⁶⁰⁹.

Poca cosa més es pot dir d'aquesta associació, ja que no s'ha pogut identificar la seva escola⁶¹¹, però sembla que va ser reconstruïda en aquesta època

⁶⁰⁹ En aquest sentit vegi's l'estudi sobre aquesta família a (MEIGGS, 1973, pp. 502-509).

⁶¹⁰ En aquest sentit vegi's també les donacions dels *cannophori*. Efectivament, solament en el culte a Isis es troben, esporàdicament donacions en plata, així com petits triangles del mateix material en el culte de *Iuppiter Dolichenus*, però cap en els cultes de Sabazi o Mitra (THOMAS, 1984, pp. 1529-1530).

⁶¹¹ Malgrat a (VISCANTI, 1868, pp. 362-413) s'interpreta, equivocadament, l'espai posterior al temple de Cíbele.

(inv. ep. núm.17), i que, probablement, estaria situada en la part occidental tal com hem comentat més amunt⁶¹².

L'hegemonia que els *dendrophori* tenien en el culte metròac⁶¹³ va quedar mermada amb l'aparició d'una nova associació, o confraria amb més propietat, exclusivament de caire religiós i intimament lligada a la figura d'Atis, els *cannophori*. Ja s'ha esmentat més amunt tant la creació com la significació d'aquesta, però, tanmateix, s'han de considerar alguns aspectes en el cas específic d'Ostia.

L'aparició d'aquesta confraria és un dels aspectes relacionats amb la reforma efectuada per Antoni Pius i, si la datació és correcta, aquest fet es pot provar en una inscripció dedicada a Faustina (inv. ep. núm. 23) i, sense cap dubte en època de Marc Aureli (inv. ep. núm. 24 i, segurament, 25⁶¹⁴). La dedicació a l'emperador serà un fet corrent, i així es pot testimoniar amb Septimi Sever (inv. ep. núm.27 , 28 i 34) època de màxim esplendor de la confraria, si més no a través del testimoni epigràfic. Així serà d'aquesta època el testimoni d'un *album* inèdit (inv. ep. núm. 30) que d'alguna manera ve a contradir la visió que es tenia dels *cannophori*, sobretot en el seu aspecte social⁶¹⁵. Així es pot veure com la seva composició és molt semblant a la dels *dendrophori*, amb un *patronus* conegut de classe senatorial, si bé

⁶¹² Un dels elements més importants d'aquestes seus eren els salons triclinars, lloc on l'associació s'autorepresentava com a tal. En aquest sentit vegi's (SUBIES, 1994, pp.85-110).

⁶¹³ Ja s'han comentat els *hastiferi* i la seva situació secundària, tant des del punt de vista religiós com social.

⁶¹⁴ Aquesta en concret incorpora la fórmula *pro salute imperatoris...* tan característica dels *taurobolia*. Sobre el significat de la paraula *salus* veure (SFAMENI GASPARRO, 1985 pp. 102-103) on relativitza el seu significat de salvació.

d'identificació dubtosa i sense arrels conegudes a Ostia, i amb uns càrrecs dirigents formats per lliberts enriquits que també formaven part d'altres associacions com els *lenuncularii* (inv. ep. núm. 30), *fabri tignuarorii* (inv. ep. núm.30) o fins i tot els mateixos *dendrophori* (inv. ep. núm. 29).

Igual que passava amb aquesta última associació bona prova del seu potencial econòmic es pot observar en les donacions en plata, també d'escultures (inv. ep. núm. 25 i 35, de Cíbele i *Nemesis*, 26, d'Atis, i 28, de Septimi Sever) o contribucions (inv. ep. núm. 34).

En aquest cas si que hi ha més possibilitats de situar la seva *schola* en base a dos factors. El primer és l'estreta imbricació entre els *cannophori* i Atis, un fet que es pot traduir arquitectònicament en un petit edifici adosat a l'*Attideion* format per una sala quadrada, amb bases per escultures en el seu lateral, i amb un porticat de pilastres que segurament tindria l'aparença d'un temple⁶¹⁵. El segon, és la troballa de l'*album* abans esmentat (inv. ep. núm.30) que va ser trobat en l'*Attideion* prop de la paret que separa aquest edifici amb l'anterior. No es pot excloure que l' *Attideion* fos la pròpia *schola*, però tampoc es pot menysvalorar la proposta de que aquest provingués de l'altre⁶¹⁷.

⁶¹⁵ Concretament a (GRAILLOT, 1912, pp. 262-263) es diu que eren lliberts però de condició mitja-baixa.

⁶¹⁶ Ja s'ha descrit més amunt aquest edifici així com la seva posició privilegiada en el santuari.

⁶¹⁷ En qualsevol cas originàriament havia estat en un dels dos, ja que en l'*Attideion* es varen descobrir les troballes *in situ*, i no traslladades com en altres llocs.

En qualsevol cas, la funció dels *cannophori* seria totalment dependent del culte d'Atis i, en aquest sentit, s'ha d'entendre la construcció del propi *Attideion*.

Caius Cartilius Euplus i l'Attideion.

Arqueològicament, es pot detectar una important remodelació de l'edifici quadrat, interpretat com a recinte iniciàtic, en el darrer quart del s. II⁶¹⁸. Aquesta és, bàsicament, la incorporació d'una estructura absidiada en la part oriental del recinte i una magnificació de la seva entrada, inicialment més modesta.

Si per a la primera fase de l'edifici totes les interpretacions no poden deixar de ser hipòtesis, més o menys versemblants, a partir d'aquesta remodelació no hi ha dubte a interpretar-lo com a un petit santuari dedicat a Atis, és a dir un *Attideion*, gràcies a les troballes escultòriques. Tanmateix, val a dir que, malgrat aquesta afirmació tan taxativa poca cosa més es pot dir amb absoluta seguretat sobre les motivacions, significat i disposició interior d'aquest, cosa que afecta molt a la interpretació del seu programa iconogràfic.

En aquest sentit hem de insistir, novament, en la precarietat dels diaris d'excavació que en realitat no són més que un inventari de troballes i on solament s'indica la troballa en si (únicament escultures i elements epigràfics) i l'edifici on es va trobar. Per això és de lamentar la manca de documentació sobre les troballes de l'*Attideion*, que varen apareixer *in situ*, cosa que hauria facilitat molt aquest estudi.

⁶¹⁸ (MAR *et alii*, 1996).

Aquest condicionament s'haurà de tenir sempre present en la nostre interpretació.

L'estructura absidiada, que hem d'interpretar com una capella, té una planta formada per un trapezi⁶¹⁹, disposat paral·lelament al mur oriental del recinte, al qual se li va practicar una obertura, i un àbsis, lleugerament ultrapassat, disposat davant per davant d'aquesta, ocupant una superfície aproximada d'uns 17 m².

En les dues parets laterals del trapezi hi ha oberts dos nínxols, un amb pedestal i l'altre no, i una cornisa correguda entorn de l'interior de l'àbsis. En el moment de la troballa, els dos nínxols es conservaven a una altura d'entre 20 i 30 cm., cosa que permetia veure perfectament la seva base, i prova d'això n'és la restauració que així ho va mantenir. Per altre banda, la cornisa correguda no es va conservar encara que quedava la rasa en el mur de l'àbsis i restes de l'encaix d'aquesta que sembla que era de travertí. Malauradament, en aquest cas la reconstrucció no va ser tant precisa, ja que es va fer mitjançant uns blocs de travertí irregulars únicament unificats en la seva part superior. En aquest sentit dissentim força d'aquesta interpretació ja que, pel que es pot veure en les fotografies prèvies a la reconstrucció, poques i de no massa qualitat, la rasa únicament era llisa en la part inferior, però no en la superior que sembla irregular, element que s'ha de tenir present en la interpretació final.

⁶¹⁹ La curiosa planta trapezoidal ve determinada per la preexistència d'un mur que anava desde l'angle nordoriental del recinte fins la façana lateral del temple de Bellona, tancant el petit santuari d'aquesta deessa. Tanmateix, sobta aquesta adaptació ja que determina la planta de la capella i que podia haver estat obviada.

Aquestes dades indiquen que, a part del significat ritual i religiós de la construcció, quan l'edifici fou construït partia d'una planificació prèvia en la que, formalment, es convertia l'edifici en un continent per escultures. Aquest element doble, arquitectònic i escultòric alhora, és molt important ja que ens està indicant que tota l'obra va ser planificada acuradament en base a un programa iconogràfic específicament dedicat als ritus que s'havia de celebrar en l'edifici.

Quan aquesta estructura es va excavar el 1940, s'hi van trobar un conjunt considerable d'escultures⁶²⁰ d'entre les que destacaven set amb el nom del dedicant (inv. ep. núms.), un tal Caius Cartilius Euplus, el mateix dedicant de la gran escultura d'Atis jacent (inv. ep. núm.), trobada el 1869 per Visconti⁶²¹, amagada en els seus entorns, la major part de les quals es destacaven en època antonina. També va ser trobat, juntament amb l'escultura, un fragment de placa de marbre, llisa, de 0,35 x 0,23 m. amb l'inscripció, en la seva part central, "[C(aius) C]ARTILIVS • EVPLVS / D(onum) • D(edit)" (inv. ep. núm. 52). A diferència de les altres inscripcions d'aquest personatge, el suport no sembla ser la base d'una escultura, sinó una placa per anar clavada a la paret i probablement associada a una construcció.

⁶²⁰ (CALZA, 1946, pp. 183-205; CALZA, R., 1946, 206-227). Val a dir que ni en la publicació, ni en els diaris, ni de l'inventari d'Ostia, no es pot distingir entre les escultures trobades en l'àmbit quadrangular o en la construcció absidiada. Probablement G. Calza no estava present durant l'excavació (o hi era poc), però el fet de que la publicació aparagués *post mortem*, i segurament inacabada, fa pensar que potser es perdessin importants detalls que solament es trovaven en la seva memòria.

⁶²¹ (VISCANTI, 1869), p. 210).

Acabem d'esmentar, doncs, que l'edifici sembla estar planificat juntament amb un programa iconogràfic escultòric, que la datació de l'edifici, com de bona part d'aquestes escultures és d'època antonina, així com la presència d'una placa en la que s'esmenta la donació d'una probable construcció. D'aquestes evidències es pot desprendre que C. Cartilius Euplus, entorn de l'any 175, promouria i pagaria la totalitat de la construcció absidiada juntament amb la seva decoració escultòrica.

Tanmateix, poca cosa es pot dir sobre aquest dedicant, ja que totes les inscripcions que l'esmenten són les abans ressenyades. Si que es pot considerar, però, que seria un llibert d'origen oriental, de la família dels *Cartilii*.

Aquesta sembla ser una *gens* d'origen etrusc⁶²² i testimoniada a Chiusi. A Ostia el personatge més important va ser Caius Cartilius Poplicola, datat al s. I a.C. durant la segona guerra civil i partidari, probablement, d'Octavi, que va ser vuit cops *duovir*, tres d'ells amb poder censorial⁶²³. D'aquest personatge resten la seva tomba pública i una escultura heroitzada en el temple d'Hercules⁶²⁴, que segurament va restaurar. Malgrat la gran transcendència d'aquest personatge a la colònia, no hi ha, pràcticament, cap testimoni de la perduració de la família a excepció d'un probable descendent en el canvi del segle I al II⁶²⁵. Tampoc hi ha massa testimonis de lliberts

⁶²² (SCHULZE, 1969, p. 145).

⁶²³ Sobre aquest personatge (MEIGGS, 1973).

⁶²⁴ (BLOCH, 1958, pp. 209-219; CALZA, R., 1958, pp. 221-228).

⁶²⁵ (ZEVI, 1968, pp. 88-89) on cita a un C. Cartilius Sabinus que va fer donació d'un porticat públic.

d'aquesta *gens*⁶²⁶ cosa que fa pensar que, o bé es va diluir en el temps, o bé va decaure en importància.

Per tot això és difícil establir quin seria l'origen del nostre personatge, que porta el mateix nom del famós Poplicola, però sense cap mena de connexió, directa o indirecta, amb aquesta família. Una altra possibilitat seria que vingués d'una branca aliena a la ciutat, però, malauradament, els *Cartilii* no han deixat gaires testimonis.

Un altre fet que sobte és la manca de referències sobre C. Cartilius Euplus. La donació de l'estructura absidiada amb tot el programa iconogràfic, fins i tot amb peces importades, fa pensar en una capacitat econòmica elevada, però que no es veu reflectida fora del *Campus*, ja que no surt a cap *alba* d'associacions professionals o religioses, com passa en canvi amb altres personatges testimoniats en el santuari⁶²⁷.

Així doncs, poc o res, es pot dir d'aquest personatge, però sí sobre les motivacions que l'impulsaren a fer-ho. En cinc de les estàtues donades per ell se cita la fórmula "*...ex monitu deae*", per consell de la deessa. És a dir, que aquesta construcció va ser endegada per C. Cartilius Euplus després de tenir un somni o visió on Cíbele li va manar. En realitat aquesta és una fórmula que ve a justificar una empresa personal d'un personatge dins d'una confraria religiosa.

⁶²⁶ (CIL, XIV, 281, 817, 1614 i 4903).

Tanmateix, aquesta explicació no pot ser tant senzilla, perquè hi ha prou elements com per dir que C. Cartilius Euplus no va actuar únicament per un impuls personal. Per un cantó, trobem el context històric. Aquesta empresa, demanada o influïda per la deessa, s'esdevé molt poc temps després de la reforma del culte metròac feta per Antoni Pius, en la qual Atis passa a tenir un paper determinant juntament amb la confraria que tutela, els *cannophori*⁶²⁸. Aquest fet implica, necessàriament la construcció d'un temple o capella dedicat a Atis per tal de poder complir amb els seus ritus. Per l'altre cantó, la riquesa i sincretisme del programa iconogràfic. En aquest punt hi ha dos possibles explicacions que no tenen perquè ser contradictòries entre si, ja que, en certa manera es complementen. La primera seria que C. Cartilius Euplus actués únicament com un mecenes i que deixés en mans del sacerdoci tant la planificació de l'edifici com, sobretot, del programa iconogràfic. La segona, molt més engrescadora és que aquest personatge intervingués directament en la confecció del programa.

S'ha de tenir en compte algunes referències concretes respecte al possible grau d'implicació de C. Cartilius Euplus, a part del seu probable origen oriental, en aquesta última decissió com són les connexions directes amb Cízic.

Aquesta ciutat, als peus del mont Dídime, sembla ser que era el principal santuari d'Atis a Frígia, ja que va ser en aquest indret on vivia el jove pastor i on va

⁶²⁷ Val a dir que aquest argument negatiu no és en cap cas conclouent, ja que molts d'aquests testimonis són fragmentaris.

⁶²⁸ (FISHWICK, 1966, pp. 193-202).

sofrir la seva passió⁶²⁹. Malauradament, és molt poc el que es coneix del lloc, i dels seus entors, ja que no s'ha conservat, pràcticament, cap resta. Tot i amb això si queden el testimoni d'un gran recinte o temple dedicat a Atis. Són, bàsicament, elements de decoració arquitectònica i columnes on hi ha esculpides la imatge d'Atis, a mena de telamons⁶³⁰, que ens parlen d'una gran reforma d'aquest santuari en època d'Adrià⁶³¹. També s'han de destacar les emissions monetals d'Antoní Pius, Marc Aureli i Commode de Cízic on surt Atis ajagut⁶³².

De les peces recuperades pertanyents a aquest programa iconogràfic, dues d'elles tenen una connexió directe amb Cízic. La primera seria la pròpia *imago* del déu (inv. esc. núm.22). Per un cantó, la pròpia representació de la divinitat, en posició jacent i recolzat amb el braç esquerra que solament té paral.lels, en aquesta època, amb les monedes de Cízic, abans esmentades, i que semblen representar la imatge de culte d'aquell santuari, però per l'altre, més destacada, la pròpia cronologia de l'obra, datada en època d'Adrià⁶³³. En aquest sentit, la cronologia és determinant ja que és difícil considerar una estàtua de culte, com aquesta, sobre una divinitat que no serà reconeguda estatalment fins a època d'Antoní Pius, així com la seva complexitat sincrètica, sobretot en el tocat. Contrariament, aquests arguments no afecten una escultura feta a Cízic, o a Àsia Menor en general, on aquests cultes tenen una pervivència des del s. VII a.C.

⁶²⁹ (PICARD, 1960, pp.63-72)

⁶³⁰ (MACRIDY-BEY i PICARD, 1921, pp.437-470).

⁶³¹ Sobre la política religiosa d'Adrià i especialment relacionada amb Cíbele veure (BEAUJEU, 1955, pp. 270-272).

⁶³² (FRITZE, 1909, pp.30-34) En aquestes apareix tant nu com vestit amb túnica estel.lada i *anaxyrides* i representant, segons es creu, una estatua de culte.

⁶³³ (CALZA, R., 1946, pp. 216-217).

L'altra escultura, de la mateixa cronologia que l'anterior, és un dels dos telamons, que representen al déu Pan, que flanquejarien l'entrada (inv. esc. núms. 13 i 14.). Aquest té una forta influència asiàtica, concretament de l'escola de Pèrgam, ciutat molt propera a Cízic, però, més concretament, tenen uns lligams estilístics idèntics a uns pilars, també decorats amb figures de Pan trobats a la mateixa Cízic, i especialment amb un de conservat a Liverpool. Aquest últim no solament té la mateixa postura sinó, sobretot, un treball idèntic en la representació del rostre i en l'execució dels cabells i la corona de pi⁶³⁴. Tanmateix, s'ha de tenir en compte que, possiblement, aquesta figura podria tenir una disposició arquitectònica diferent, ja que l'altre telamó (inv. esc. núm.) és una còpia del portat de Cízic, contràriament al que s'ha publicat sempre considerant-los com a idèntics⁶³⁵.

Així doncs, no solament hi ha aquestes connexions directes amb Cízic, sinó que, a més, sembla que s'intenta reproduir a Ostia, el pròpi santuari de la ciutat asiàtica. Sigui com sigui, es pot cojeturar que C. Cartilius Euplus coneixia el santuari d'Atis a Cízic i que quant s'oficialitza aquest nou culte a l'occident romà d'alguna manera intenta reproduir-lo a Ostia, ja que no solament era un exemple a utilitzar, sinó que era el més emblemàtic. S'ha de tenir en compte que el culte ja existia a Asia, i, amb ell, tots els seus ritus característics per la qual cosa és de suposar que la construcció del nou santuari a Ostia, un cop oficialitzat el culte, havia de respectar una sèrie de factors que devien de ser necessaris alhora del culte.

⁶³⁴ Sobre aquest sàtir veure (DEMANVEZ, 1973, p.192-193). Tot i amb això veure el comentari corresponent de la nostra escultura ja que si bé tenen uns elements estilístics semblants, no són idèntiques tal com deia (CALZA, R., 1946, p. 208).

Finalment queda el dubte, ja esmentat, de quina seria la participació de C. Cartilius Euplus, a part del fet físic de pagar l'obra, en la construcció de l'*Attideion*, si aquest va anar, per iniciativa pròpia, o bé enviat pels sacerdots i/o associacions d'Ostia, a Cízic prèviament a la construcció de l'*Attideion*, o si, contràriament, era un oriental que ja coneixia el santuari asiàtic, segurament com a iniciat, i que l'intentà reproduir-lo a Ostia.

Sigui quina sigui la resposta, que difícilment es podrà contestar, no hi ha dubte de que Euplus va estar a Cízic, i de què, d'alguna manera, va intentar reproduir el model a Ostia, i de que allà, o a la vora, va adquirir dos dels elements del programa iconogràfic de l'*Attideion*, especialment l'*imago* cultual del déu, amb totes les connotacions que podria portar el seu origen a la pròpia Ostia.

El programa iconogràfic.

Prèviament a l'estudi del programa iconogràfic es fa necessari saber quines peces el conformen i quina seria la restitució, el més aproximada possible, en el seu lloc originari. El conjunt està format per onze obres de les quals vuit porten el nom del dedicant, C. Cartilius Euplus, per la qual cosa no ofereixen dubtes a l'hora de la seva inclusió en aquest programa. Aquestes són l'estatua de culte, representant al déu jacent (inv. esc. núm.22), una representació de Atis-Dionís-Cíbele (inv. esc. núm.23), una Venus *Genetrix* (inv. esc. núm.16), un pi (inv. esc. núm.20), un brau (inv. esc. núm.18), un coribant (inv. esc. núm.21), un relleu de temàtica animalística

⁶³⁵ Efectivament, així consta en la publicació original (CALZA, R., 1946, pp. 208-209) que s'ha repetit contínuament. Tanmateix, veure el nostre comentari contrari a aquesta

(inv. esc. núm.15) i una escultura de Ceres-Fortuna (inv. esc. núm.17). A aquestes s'hi han d'afegir els dos Pan que flanquejaven l'entrada (inv. esc. núms.13 i 14) i una escultura d'Apol.lo-Atis⁶³⁶ (inv. esc. núm.19) que, malgrat haber perdut la seva part inferior, estilísticament es podria incloure en aquest conjunt.

Pel que fa a la colocació algunes són més clares que les altres. Els dos telamons de Pan no ofereixen cap mena de dubte, ja que van ser trobats in situ, si bé caiguts⁶³⁷. En realitat, no es pot testimoniar l'activitat de C.Cartilius Euplus respecte a aquestes dues figures, però el fet d'emmarcar l'entrada de la construcció, que li atribuïen, i la seva relació amb el relleu dels animals, així ho fa pensar.

És precisament aquest relleu el que ajuda a comprendre com seria l'entrada a l'estructura absidiada. Quan va ser trobat aquest relleu va ser considerat com un element votiu més, l'únic atribuït a Cíbele⁶³⁸, i en cap moment es va plantejar la seva disposició o funció, malgrat que amb un estudi acurat de les seves proporcions indica que aquest no pot anar disposat dins d'aquesta estructura⁶³⁹. Contràriament, la presència dels dos telamons, que, malgrat ser diferents, tenen la mateixa altura, indiquen una entrada arquitrabada. La única hipòtesi que es pot tenir en compte

afirmació, en el lloc corresponent.

⁶³⁶ Actualment està exposada amb una base reconstruïda on hi ha la dedicatoria de Cartilius Euplus, però, com hem comentat, aquesta base, amb una empremta circular, correspon a la figura de Ceres-Fortuna.

⁶³⁷ Val a dir que, actualment, estan posats una mica moguts, configurant una obertura més gran, però en les fotografies de la excavació es pot observar, perfectament, quina era l'originària, coincidint amb els brancals de l'obertura.

⁶³⁸ (CALZA, R., 1946, p. 214).

⁶³⁹ La seva disposició rectilínia impedeix que vagi situat a l'absis, i les seves mides conservades (2,10 m.) difícilment encaixen amb la dels murs laterals (2,20 m.) tenint en compte que en manca algun fragment.

seria la disposició d'aquest relleu com a fris de la porta. S'ha de tenir en comte la inscripció d'aquest relleu "NVMINI ATTIS C. [C]ARTILIVS EVPLV[S] EX [MON]ITV DEAE" , on es fa referència al *numen* d'Atis, malgrat que aquest no hi és representat⁶⁴⁰. Des del nostre punt de vista, aquesta referència al *numen*, en realitat la pròpia escultura d'Atis jacent, on hi ha la mateixa inscripció, s'ha d'entendre com el límit del *templum* dedicat a aquest déu i, per tant, el relleu el que està determinant és l'entrada.

L'associació de la funció arquitectònica dels dos telamons i del que acabem de dir sobre el relleu dels animals fa pensar que tots dos anirien junts formant un sistema arquivat. Val a dir, però, que aquesta unió no és tan clara des d'un punt de vista exclusivament arquitectònic , ja que hi ha algunes mancances. Així, si es té en compte un sistema normalitzat format per fust, capitell, arquivat, fris i cornisa la falta d'algun d'aquests elements en dificulta l'interpretació.

El principal problema serien els capitells, ja que en tenir cada telamó una part superior de planta irregular i diferent cada un d'ells és difícil pensar com anirien lligats a un capitell⁶⁴¹. En aquest sentit s'ha de suposar que l'arquivat aniria disposat directament sobre els telamons. Una possible solució per a aquest problema, purament estètica, seria que les corones fetes per fulles agulliformes de pi creessin, d'alguna manera, la sensació visual d'un capitell.

⁶⁴⁰ Recordem , novament, que la iconografia ha estat atribuïda a Cíbele, no a Atis.

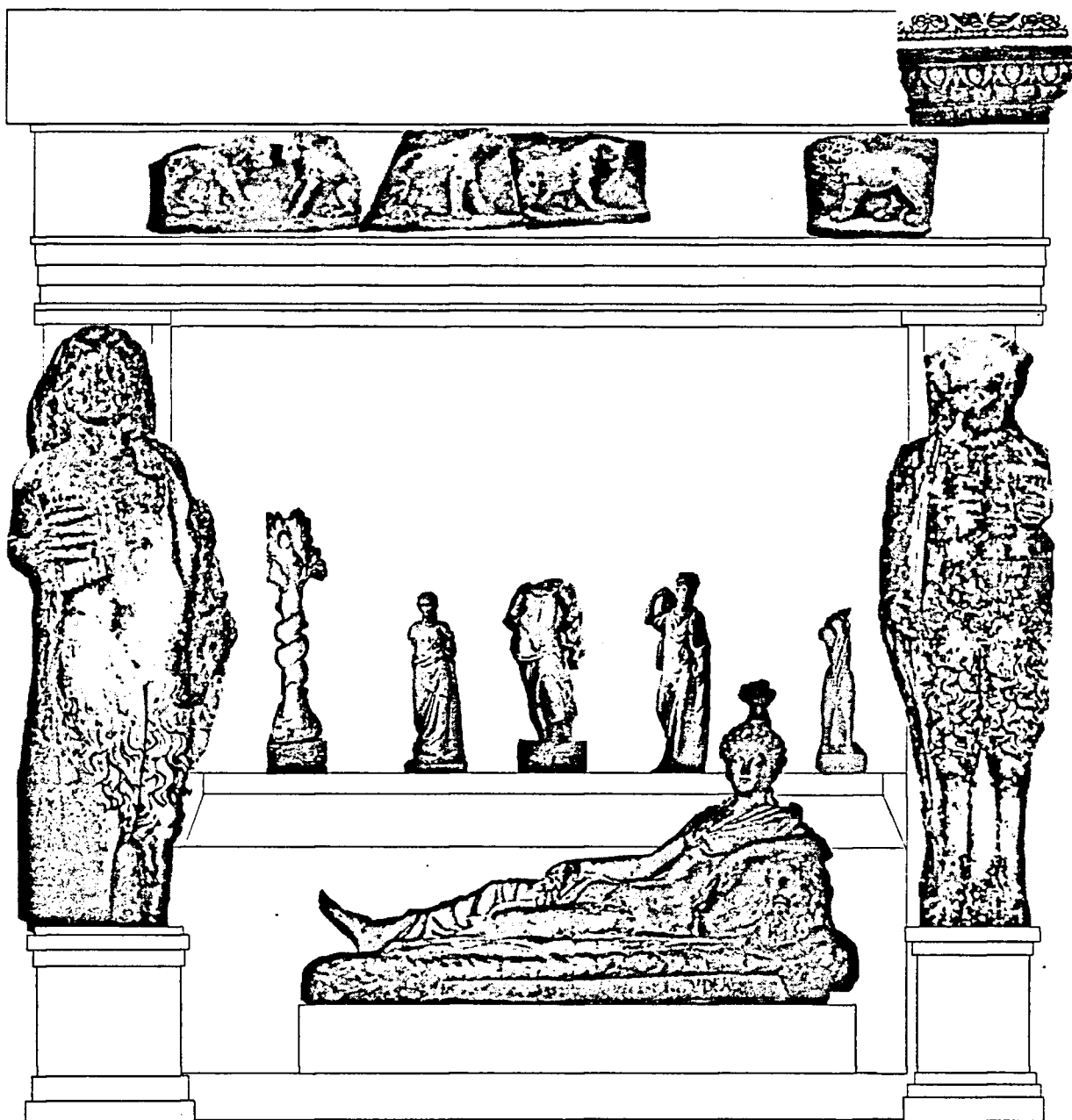
⁶⁴¹ En aquest sentit (CALZA, 1946, p. 193) indica que ha vist les restes de l'arrencament de l'arquivat sobre el cap d'un dels dos telamons, val a dir, però, que no hem estat capaços de trobar aquestes restes.

Seguidament vindria l'arquitrau, del qual no en queda avui dia cap rastre⁶⁴², sobre el qual aniria disposat el fris. Aquest, d'una altura de 0,30 a 0,33 m., està fracturat en tres fragments, dos dels quals coincideixen (1,72 m.) i un de tercer que no (0,38 m.). Aquest últim té un gruix molt més considerable que els altres dos, a part de la fractura, que no encaixa, cosa que fa pensar en que en mancaria algun d'intermig, possiblement llis, que no s'ha conservat. La llum de la porta és de 2,80 m., més 0,50 m. per cada telamó cosa que faria una llargaria total del fris de 3,80 m. enfront dels 2,10 m. conservats del fris dels animals. Aparentment les diferències són insuperables, però s'han de tenir en compte dos factors, el primer, la necessitat d'un fragment intermig que uneixi les dues parts del relleu que no encaixen, tal com ja hem dit, però, en segon lloc, la necessitat d'uns fragments terminals a cada cantó del relleu. En aquest sentit, els dos laterals de cada fragment tenen la impronta d'un encaix a 0,16 m. de la part inferior cosa que fa pensar que el relleu era molt més llarg.

Finalment quedaria la cornisa. La part superior del relleu és més o menys irregular, però amb un perfil que ressegueix els contorns dels animals, cosa que fa pensar, més aviat, en línies de fractura que no pas en un perfil buscat⁶⁴³. Un element reforça aquesta opinió, en el fragment final del cantó esquerra, el que havíem mencionat com a més gruixut, té una part del perfil superior llis i amb l'impronta d'un encaix superior, cosa que faria pensar que portaria alguna mena d'element a sobre.

⁶⁴² Però segurament sí que hi eren quan es va excavar, ja que en les fotografies es veuen molts materials constructius (fusts estriats, blocs, etc...) avui dia perduts o desplaçats.

⁶⁴³ Tanmateix, aquesta és una opció que no es pot menysvalorar ja que potser s'intenta cercar un fons muntanyós i irregular. Si això fos així, la porta no podria portar cornisa.

Interpretació de l'entrada al recinte absidiat

La restitució de la cornisa solament pot ser aproximada, però s'ha de tenir en compte un fragment d'aquesta mena d'element en els entorns del santuari⁶⁴⁴. Aquest bloc conserva l'angle terminal d'una cornisa, amb unes proporcions (0,35 m. d'amplada i 0,30 m. d'altura) que podrien encaixar perfectament amb el fris abans descrit. La cornisa té una decoració en quatre registres, una filera d'astràgals i una de palmetes a l'inferior, un denticulat encadenat, un cimaci jònic i, finalment, un astràgal coronat amb una àmplia cinta d'ornamentacions vegetals. El lateral manté les motllures però sense treballar cap de les decoracions, la qual cosa indica que seria frontal.

Tots aquests elements esmentats són els que configurarien l'entrada a l'estructura absidiada, magnificant-la espectacularment. Ja hem esmentat que un dels telamons va ser portat de Cízic i l'altre és, sens dubte, una còpia d'aquest pensat per anar en aquesta porta⁶⁴⁵. Això últim planteja els dubtes de si s'intenta reproduir un element arquitectònic de la mateixa Cízic o bé si es tracta d'una reinterpretació dels elements del santuari asiàtic. Malauradament, ara per ara, no es pot donar cap resposta.

⁶⁴⁴ Concretament, just a l'exterior del recinte quadrat, al cantó dret de la porta s'hi van dipositar les restes arquitectòniques de l'*Attideion*, si més no, amb tota seguretat, els fusts de la columna central ja que aquests es poden veure en una fotografia de l'excavació. Juntament amb aquests fusts va aparèixer aquesta cornisa, per la qual cosa és de suposar que provenia del mateix lloc.

⁶⁴⁵ Tal com ja hem esmentat el marbre del primer és proconès i el de la còpia de thasos, cosa que pot suggerir, també, una utilització a la mateixa Cízic.

De la porta poca cosa en podem dir, excepte que existia físicament alguna mena de tancament, cosa no gens estranya en un lloc on s'hi feien ritus iniciàtics, ja que s'han conservat els encaixos en el llindar.

Traspassada l'entrada, s'accedeix directament al recinte que, creiem, s'ha d'entendre doble, si més no per les nostres propostes, és a dir, l'espai trepezoïdal i l'absis. D'aquest primer, solament portarien decoració escultòrica els dos ninxols laterals. El dret, sempre des de l'entrada, amb un petit pòdium per sostenir una escultura estreta, mentres que l'esquerre, sense cap mena d'estructura interna, per una escultura més àmplia. Aquest últim element és el que ens dóna la clau de la decoració interior, ja que de tot el programa, solament una hi encaixa perfectament; l'escultura de Cíbele-Atis-Dionís assegut sobre un lleó⁶⁴⁶ (inv. esc. núm.23). Aquesta molt àmplia i frontalment voluminosa, és totalment llisa per la part posterior, i fins i tot, el cap del lleó que es gira cap a l'espectador i, per tant, sobresurt del pla posterior, és molt poc treballat, bàsicament esbossat en volum, la part de la caballera que l'espectador no pot veure perquè va encaixada en un nínxol i no solament contra una paret.

Si aquesta col·locació és correcta, el nínxol dret, davant per davant d'aquest, solament podria portar l'escultura del coribant que acompanya Cíbeles i no Atis, encara que aquest últim hi sigui present⁶⁴⁷. Aquesta és una figura que sembla que

⁶⁴⁶ La triple interpretació d'aquesta escultura nosaltres l'entendem dins d'una lectura complexa, on diferents conceptes són presentats junts, encara que tinguessin la mateixa funció alhora.

⁶⁴⁷ Sobre la identificació com un coribant i no com a Mart veure el comentari corresponent a l'escultura. Exemples d'això ho podem veure en molts relleus BUSCAR.

sobresurt d'un pla llis cap a l'espectador i molt treballada tant frontal com lateralment, tanmateix, si la figura anés contra un mur la massissa part posterior seria massa pesada i evident, trencant amb l'efecte de mobilitat que es busca, mentre que dins d'un nínxol el resultat és molt més positiu, ja que aquesta part posterior queda absorbida pel marc arquitectònic.

El tercer àmbit seria el format per la zona de l'absis, en el centre del qual hi aniria l'*imago* cultural representant Atis jacent (inv. esc. núm.22). Ja s'ha esmentat la troballa d'aquesta escultura fora del recinte, però, tot i amb això, no sembla haver-hi cap dubte de la seva ubicació, fet palès en la reproducció d'aquesta disposada, actualment, en aquest lloc. Tanmateix, en la nostra disposició estaria una mica més retirat cap al fons, tal com es justificarà més endavant. No queda tan clar, però, la ubicació de les cinc escultures que queden disposades en la llarga cornisa semicircular.

Probablement, la que ofereix menys dubtes és l'escultura d'un brau (inv. esc. núm.18). Aquesta té una forta connotació frontal en la representació del brau de perfil, però la inscripció relativa a la donació està posada en un lateral, just sota el cap, i la seva visió i lectura eren obligatòries. Tanmateix, malgrat la frontalitat del cos, el cap està girat un quart cap a la dreta, de manera que determina un angle de visió de tres quarts respecte a l'espectador. En aquest sentit, la millor posició del brau seria en l'extrem esquerra de la cornisa, oferint, des de l'entrada i el centre de l'estructura, la seva millor disposició, alhora que miraria, cara a cara, a l'iniciat.

Un cas semblant l'oferiria la representació d'un pi amb una serp enroscada entorn el seu tronc (inv. esc. núm.20). Aquesta escultura, amb un tronc cilíndric que, a partir de l'enforcadura, s'obre amb flocs de fulles de pi i pinyes en totes direccions, difícilment ha estat concebuda per ser vista únicament de manera frontal, per la qual cosa una disposició de tres quarts respecte a l'espectador és també la més apropiada. En aquest sentit, el seu lloc més plausible seria en l'extrem dret de la cornisa, davant per davant del brau. A favor d'aquesta posició hi ha, també, un element comú amb l'anterior escultura. Tal com hem dit, entorn del tronc hi ha enroscada una serp que, si bé ha perdut el cap, si conserva el seu arrencament i la impronta del seu encaix, determinant tant la seva posició com la direcció. D'això es pot deduir que, com el brau, el cap de la serp miraria directament a la cara del *mystes*.

Aquest factor d'interrelació entre el programa iconogràfic i el *mystes* ha de ser determinant, ja que l'objectiu buscat és el contacte amb la divinitat i el contacte visual ha de ser un factor clau .

Finalment, queden tres escultures, Venus *Genetrix*, Ceres-Fortuna i Apol.lo-Atis (inv. esc. núms.16,17 i 19) que no ténen una disposició clara i que aquí han estat posicionades en base a l'interpretació del programa iconogràfic, és a dir Apol.lo-Atis sobre l'eix de l'edifici i les altres dues una a cada cantó.

Així doncs, resumint, de l'estructura de l'edifici i de la disposició de les escultures es configuren tres àmbits; el primer, l'entrada amb els dos telamons i el

fris animalístic, el segon, l'espai trapezoïdal amb les figures de Cíbele i del coribant una a cada cantó, i finalment, el tercer, l'absis, amb la figura d'Atis al centre i les altres disposades en la cornisa circular tal com hem justificat.

En base a aquesta restitució del conjunt de figures es pot fer una interpretació del significat del programa iconogràfic. Aquesta interpretació, però, dóna dues lectures diferents però totalment complementàries i no excloents alhora.

La primera lectura un significat ritual i estaria orientada a la iniciació del *mistes*. Molt poca cosa es pot saber d'aquests ritus ja que solament es tenen dues referències. La primera, de Climent d'Alexandria, *Protrèptic*, II, :

"Εχ τυμπαλου εφαγον εχ χυμβαλου επιον εχερνοφορησα υπο τον παστον υπεδυν"

"He menjat del timbal; he begut del címbal; he portat el *kernos*; he entrat en el *pastos*".

La adscripció d'aquest passatge no és tampoc absolutament segura, ja que Climent barreja dos cultes alhora, el de Deméter i el de Cíbele i Atis. Tanmateix, la referència als símbols característics de la deessa frígia semblen assenyalar aquest últim culte.

La segona és de Firmic Matern, *De errore profanarum religionum*, XVIII, 1,6:

"In quodam templo, ut in interioribus partibus homo moriturus possit admitti dicit : "de tympano manducavi, de cymbalo bibi et religionis secreta perdisci", quod graeco sermone dicitur

“εχ τυμπανου βεβρωχα, εχ χυμβαλου πεπωχα, γεγονα μυστησ

“Αττεωσ”.

De tots dos textos es pot veure com la fórmula repetida és idèntica en els tres casos citats, si bé el final és sempre diferent⁶⁴⁸. La primera part de la fórmula és força corrent en el seu sentit, és a dir, l'iniciat indica que ha complert una sèrie de ritus que l'han apropiat a la divinitat, en aquest cas compartir uns aliments místics sobre els símbols pròpis de Cíbele. De la segona part de la fórmula, Climent ens menciona l'acte de portar el *kernos*, un vas ritual, testimoniats en el culte de Cíbele⁶⁴⁹, però del qual no en sabem el contingut, encara que s'ha proposat que fossin llànties⁶⁵⁰. Finalment, en l'última part de les fórmules es cita l'acte ritual d'entrar en el pastoz, que pot ser entès tant com a “cambra nupcial” o “cel.la” (d'un temple). L'última interpretació sembla la més correcta ja que no hi ha testimoni en cap autor cristià d'un ritus nupcial en aquesta religió, però sobretot per la primera part de la fórmula llatina de Firmic Matern *“In quodam templo, ut in interioribus partibus”*.

En qualsevol cas, en totes les fórmules es menciona l'acte d'entrar en un espai determinat on es produeix la culminació de l'iniciació. És aquest el significat que creiem que té aquesta estructura absidiada dedicada a Atis.

⁶⁴⁸ Sobre el significat d'aquests dos passatges i la proposta d'una possible fórmula original, veure (SFAMENI GASPARRO, 1985, pp. 79-83, i especialment la nota 87) on es recull la proposta de Usener: *“ Εχ τυμπανου βεβρωχα, εχ ξυμβαλου πεπωχα, χεχεπυνηφορηχα, υπο παστου υποδεδυχα, γενονε μυστηζ “Αττεωσ”*.

⁶⁴⁹ Més concretament en relació als taurobolia, (CIL, VIII, 23401 i CCCA, V, 114).

⁶⁵⁰ (SFAMENI GASPARRO, 1985, p.81).

Segurament aquest petit edifici adossat al recinte quadrangular vindria a imitar un element característic i imprescindible dels ritus frigis, la cova. En el santuari frigi de Aezani, dedicat a la Mare dels Déus de Steunos, es pot trobar un recinte natural molt semblant al nostre. En aquest hi ha una petita terrassa de la qual es pot accedir a una cova, avui dia ensorrada, on hi ha tres ninxols per disposar-hi imatges⁶⁵¹. L'escenografia ritual, tal com es cita en les fórmules anteriors, seria la mateixa, és a dir, un espai tancat, sigui natural o construït, on fer-hi la iniciació.

Així doncs, des d'aquesta perspectiva és possible interpretar aquest edifici.

El primer àmbit, l'entrada, està formada per la porta monumental citada més amunt, és a dir un sistema arquitravat format per dos telamons representant el déu Pan sobre els que hi ha disposat el relleu animalístic. Individualment, els primers havien estat interpretats, senzillament, com a companys de Cíbele, representants de la natura i lligams amb el culte a Dionís, mentres que el segon, com a animals relacionats amb la deessa⁶⁵². Efectivament, totes aquestes interpretacions són correctes, però la interpretació conjunta obre una perspectiva més global.

Des del el nostre punt de vista, aquesta porta, és l'entrada a un món místic, el traspàs al món de Cíbele i Atis, format per coves i de profundes connotacions ctòniques. Les dues figures de Pan representen l'aspecte més salvatge de la natura

⁶⁵¹(NAUMANN, 1967, pp. 228-232). En realitat l'estructura, en aquest cas natural, sembla ser quasi idèntica a la nostra, amb una terrassa, una primera cova, de dimensions reduïdes i, finalment, una darrera cova de proporcions més grosses. Així, en aquest exemple trobem també una successió d'espais tal com passa a l'*Attideion* d'Ostia. Aquesta repetició ha d'estar, al nostre entendre, relacionada, necessàriament, amb els ritus a que era destinada.

i faciliten, alhora que protegeixen, el *mystes* en el seu procés de transformació. El relleu animalístic, tant lligat a la figura de Cíbele, segurament situen aquest *mystes* en un àmbit molt concret, la caverna on la deessa va portar Atis transfigurat en pi, és a dir, la pròpia tomba d'Atis⁶⁵³. D'alguna manera, i des d'una perspectiva exclusivament mística, l'iniciant, és traslladat en un salt dimensional des de l'àmbit urbà en que es troba el santuari fins a la cova, ja en l'àmbit místic, on Cíbele l'introduirà i on es convertirà, tal com deia Fírmic Matern, en un *mystes* d'Atis, "μυστησ "Αττεωσ". Un cop dins de la cova romandrà en el segon àmbit, on serà acompanyat per la pròpia Atis-Dionís-Cíbele i el seu seguici, representat aquí per un coribant. La presència de Cíbele, i alhora el propi Atis, en aquest sentit, s'ha d'entendre com el que tutela i presenta l'iniciant al déu, que no es revelarà fins al tercer àmbit. Tanmateix, també s'ha de tenir present el sincretisme amb Dionís, un déu que en aquest cas serveix de lligam entre els telamons refigurant el déu Pan de l'entrada i l'iniciació a l'àmbit místic.

Així doncs, no serà fins al tercer àmbit, al qual no s'hi pot accedir físicament ja que la gran *imago* del déu ho impedeix, en què l'iniciant serà convertit en *mystes* d'Atis. Un element que s'ha de tenir en compte és que totes les imatges estan lleugerament reculades cap a l'interior de l'absis⁶⁵⁴ cosa que podria indicar una

⁶⁵² (CALZA, R., 1046, pp. 208-209 i 214-215).

⁶⁵³ Tampoc es pot excloure que representés al mont Dídime o l'Ida, però en qualsevol cas s'ha d'entendre com l'alegoria d'un lloc concret, físic o espiritual, més que no pas la natura en un sentit genèric.

⁶⁵⁴ Si més no la cornisa, ja que la posició segura de l'Atis jacent no es pot precisar.

possible separació (una cortina?)⁶⁵⁵ destinada a efectes escenogràfics i , concretament, a la revelació de la divinitat.

La imatgeria d'aquest àmbit és molt complexa i dedicada íntegrament a la figura d'Atis, a excepció de les representacions de Venus *Genetrix* i Fortuna-Ceres que comentarem més endavant. Aquesta està disposada com un triangle rectangle on, a la base, hi trobem la *imago* d'Atis jacent, i , a cada extrem d'aquesta, el brau i el pi, amb la representació d'Atis-Apol.lo al vèrtex superior.

Aquesta última figura és la que, d'alguna manera, presideix tant la composició com sobretot la funció del conjunt, així com la que presenta una iconografia més sincrètica. Tal com ja hem comentat, la figura és una variació de l'Apol.lo linceu, en aquest cas, de fortes connotacions dèlfiques. Així, es pot veure el déu recolzat en el trípede entorn del qual s'hi entortolliga la serp Pitó. Aquesta és la simbologia més característica d'Apol.lo com a garant dels coneixements ocults que es revelen a través del seu oracle, i, per tant, com a avalador dels ritus iniciàtics. Tanmateix, en aquest cas Apol.lo no apareix d'una manera genèrica, sinó caracteritzat com el pròpi Atis, tal com es pot veure amb el *pedum* que porta a la ma esquerra. Així doncs no s'ha d'interpretar aquesta figura tant com a Apol.lo sinó com la mateixa presència d'Atis que tutela i assegura els seus ritus iniciàtics, si bé que, per reforçar aquesta idea, es transforma en l'Apol.lo dèlfic.

⁶⁵⁵ Un exemple de la utilització de cortines per guardar la imatge divina el podem trobar en el ritual diari de Isis "...*velis candentibus reductis in diversum, deae venerabilem conspectum adprecamur...*" (Apuleu, *Met.*, XI, 20, 28-30).

En els vèrtex inferiors d'aquest triàngle trobem dues representacions del mateix Atis. La primera, l'escultura d'un pi entorn del qual hi ha enroscada una serp. Aquesta imatge és pràcticament inèdita en la iconografia d'Atis⁶⁵⁶, encara que no els dos elements per separat. En morir Atis es convertiria en un pi⁶⁵⁷, que amb la serp entortolligada al seu entorn el convertiria en l'arbre de la vida, combinant, alhora, les connotacions de divinitat de la natura i ctònica. En aquest sentit, el pi, i Atis, no és un arbre que mort i reneix sinó que entra en estat latent per tornar a ecllosionar cada primavera, símbol de la promesa d'Atis als seus *mystes*⁶⁵⁸. Aquest fet es commemora anualment amb la cerimònia de l'*arbor intrat* i ens revela el déu com a *praesens numen*⁶⁵⁹.

En l'altre vèrtex, trobem la imatge d'un brau amb un disc entre les banyes en el qual hi ha esculpit un estel. En aquest brau no hem de trobar-hi una analogia del *taurobolium*, sinó que representa el símbol zodiacal de la primavera, i per això el brau és assimilat a Atis⁶⁶⁰. Tanmateix, també proposem un altre simbolisme complementari, més mitològic, d'aquesta figura, que simbolitza, com el propi Atis, no el retorn del més enllà però sí la immortalitat de l'ànima, en el sentit de deslliurar-se dels rigors de l'Hades, com la figura anterior. Aquesta interpretació que proposem es

⁶⁵⁶ En un relleu de Tomis, a Hungria, es veu al cantó de Cíbele un pi amb una serp entorn del seu tronc (CCCA, VI, 446), però, iconogràficament, el paral·lel més precís es pot trobar en la placa de Sabazi d'Empúries (TREMOLÉDA, 1998, pp.32-40; TREMOLEDA i CASAS, ep.). En base a aquest hauríem de restituir el cap de la serp amb barba i cresta.

⁶⁵⁷ (Ovidi, *Met.*, X, 103 i 505).

⁶⁵⁸ El branquilló de pi és l'objecte místic i simbòlic que permet retornar de l'Hades o l'altren món, (VERMASSEREN, 1966, p.45; SFAMENI-GASPARRO, 1985, pp. 101-102). Un exemple d'això, si bé sense relació amb Atis, ja que no és l'únic que es pot atribuir la branca de pi, és la branca daurada de la sibila que permet a Eneas entrar i sortir de l'Hades (Virgili, *Enèida*, VI, 136-636).

⁶⁵⁹ (SFAMENI-GASPARRO, 1985, p. 125).

basa en un fet molt corrent en la mitologia grega, en la qual, molts herois, que no es poden convertir en déus ni adquirir, per tant, la immortalitat, són recompensats, en morir, en no anar a l'Hades i convertir-se en constel·lacions, mantenint *de facto* una immortalitat de l'esperit o ànima.

Finalment, queda, en el centre de l'àbsis, la gran *imago* del déu. En aquesta es pot veure a Atis ajegut sobre un llit rocos i amb el braç esquerra recolzat sobre un cap barbat que podria representar tant el mont Ida com el déu-riu *Sangarius*. El jove déu va quasi nu, a excepció del mantell i les sandàlies, mostrant perfectament la manca de genitals⁶⁶¹, així com el característic *pedum* o vara de pastor.

Tanmateix, el més destacable és la simbologia que l'acompanya. A la mà dreta porta un petit ram compost per espigues de blat, magranes i un branquilló de pi, tots ells símbols de la immortalitat, però entesa tal com hem descrit més amunt. En aquest sentit Atis es converteix en un *exemplum* pels seus *mystes*, una promesa del seu futur. El cap el porta cobert per una corona de fruits i un barret frigi del qual sorgeixen cinc raigs solars⁶⁶² i coronat per un creixent llunar del que surten dues espigues de blat. La corona de fruits i les espigues de blat tornen a incidir en la idea d'Atis com a déu de la natura, però més simbòlic és el barret frigi coronat per la mitja

⁶⁶⁰ (Arnobi, *Ad. Nat.* V, 20).

⁶⁶¹ En aquest sentit creiem que no s'ha de interpretar aquesta estatueta amb trets hermafrodites tal com fa (VERMASSEREN, 1966, p. 36). En aquest cas, el rostre, que aquest autor considera femení, nosaltres el considerem com a representant la joventut eterna i la manca d'atributs masculins reforça aquesta interpretació ja que com a evirat és, en el sentit estrictament físic, assexuat.

⁶⁶² Segurament peces metal·liques de bronze o or, avui dia perdudes malgrat conservar-se els encaixos.

lluna⁶⁶³. Aquesta és la representació d'Atis *Menotyrannos*⁶⁶⁴, és a dir "senyor del mes", ja que és assimilat a la divinitat lunar *Men*. Aquest era una antiga divinitat anatòlica, de caràcter lunar, que era senyor⁶⁶⁵ tant del univers celeste, la terra com de l'inframón. A ell se li atribuïa el creixement de les plantes, la prosperitat del bestiar i la caça, així com les dónes, les terres i les tombes, essent el déu més venerat i apreciat pels camperols⁶⁶⁶. Aquesta divinitat es va estendre ràpidament a Grècia i l'orient en general, molts de cops associada a Cíbele i Atis. Contràriament, en la part occidental de l'imperi no va tenir presència pròpia i va ser absorbit per Atis⁶⁶⁷, que va assimilar els seus poders així com la seva iconografia, tal com queda reflexat en l'incorporació del creixent llunar, símbol del creixement i de la germinació⁶⁶⁸, en el seu barret frigi.

En aquest tocat se'ns està mostrant a Atis com a divinitat còsmica en el més ampli sentit, tant lunar com solar⁶⁶⁹, una figura que es trobarà ja plenament

⁶⁶³ Un paral·lel el podem trobar en un petit *cippus* d'Isola Sacra, a Ostia, on es mostra el barret frigi coronat amb una mitja lluna i un estel, tot això entre dues torxes (Inv. Museo Ostiense núm. 629).

⁶⁶⁴ Aquesta denominació d'Atis és corrent a Roma els segles III i IV. En aquest sentit veure (CIL, VI, 499, 500, 501, 508, 511 i 512) inscripcions trobades, totes, en el *Phrygianum* del Vaticà. També es pot trobar en una inscripció grega d'Ostia, força restaurada, però (IG, XIV, 1890 i 913).

⁶⁶⁵ En aquest sentit s'ha d'entendre *tyrannos* com a senyor amb el mateix significat que era utilitzat en termes polítics.

⁶⁶⁶ (CUMONT, 1905, p.59).

⁶⁶⁷ Tanmateix, aquesta interpretació presenta un important dilema, ja que aquesta associació amb Atis sembla característica del s. IV, mentre que l'escultura és d'època d'Adrià, cosa que la faria recular força (SFAMENI-GASPARRO, 1985, p. 99 i n. 78). En aquest sentit hem de recordar un aspecte que ja hem mencionat i és la flexibilitat entre orient i occident, i especialment en aquest cas en què a Ostia trobem una escultura portada des de Cízic, on *Men* si era conegut i apreciat.

⁶⁶⁸ (TURCAN, 1989, p.69)

⁶⁶⁹ Malgrat *Men* sigui una divinitat lunar en les inscripcions d'Atis *Menotyrannos* és anomenat, en alguns dels exemples vaticans mencionats més amunt, com a *invictus*, un epítet eminentment solar. (TURCAN, 1989, p.69), argumenta que un déu que es renova

desenvolupada en el s. IV⁶⁷⁰. S'ha de tenir present, tanmateix, que aquest sincretisme associat a Atis serà ampliament ultrapassat més enllà de la religió oficial, i arrelarà profundament entre els cercles agnòstics i teosòfics on perdurarà fins ben entrat el s. VI⁶⁷¹.

En aquesta escultura, docs, trobem una conjunció de tots els poders d'Atis, una simbiosi dels dos elements que havíem vist en les dues escultures anteriors, el pi amb el seu significat escatològic de salvació i el brau amb el seu sentit de divinitat còsmica, conjuntats en la pròpia figura d'Atis que, en aquesta escultura i adoptant tota aquesta simbologia, se'ns mostra amb tot el seu poder.

Un element que s'ha de tenir en compte de cara a ajudar a entendre aquests ritus iniciàtics és el fet de mostrar els diversos aspectes d'Atis per separat. Això ens indica que, segurament, el ritu seguia un procés d'anar mostrant els diferents aspectes, un per un, fins que a l'iniciat li era revelada la glòria del déu.

Finalment queden dos elements aliens a aquesta concepció ritual del programa iconogràfic però que, d'alguna manera, en formen part; les representacions de la Venus *Genetrix* i de Ceres-Fortuna.

anualment en l'equinnoxi de primavera no pot estar regit per la lluna, sinó per les revolucions solars. D'aquí aquesta doble dedicació còsmica i la inclusió dels raigs solars.

⁶⁷⁰ Exemples d'aquesta simbologia còsmica les podem trobar tant en la literatura (Julià, *Himne a la Mare dels Déus*, 165-171) com a la iconografia, especialment en l'anomenada pàtera de Parabiago on trobem tant a Cíbele com al propi Atis representats com a garants de l'ordre còsmic (PARABIAGO). També es pot veure reflexat, iconogràficament, en representacions del barret frigi amb pedres precioses incrustades, simulant estels (CCCA, IV, núm.224).

⁶⁷¹ (TURCAN, 1989, pp. 70-75).

La primera representa a *Venus Genetrix* amb una variant característica del s. II⁶⁷², és a dir, totalment vestida, i amb una *stephane*, tal com surt representada en les monedes de Sabina. A partir d'Hadrià, podem constatar una revitalització de la figura de Venus al ultrapassar la seva tutela de la quasi exclusivitat a l'antiga família *Iulia* a la casa imperial més genèrica i, especialment, als personatges femenins d'aquesta⁶⁷³. En aquest sentit, tornem a recordar l'advocació que Faustina la Major tenia pel culte a Cíbele i la seva possible influència en la reforma religiosa d'Antoninus Pius, per la qual cosa no és gens anecdòtica la seva presència en aquest programa iconogràfic.

La segona figura representaria Ceres-Fortuna, que en aquest context s'ha d'interpretar no tant com un lligam religions amb Cíbele⁶⁷⁴ sinó com a la figura imperial, molt destacat en època antonina⁶⁷⁵.

Així podem trobar que aquestes dues figures estan lligades al culte metròac en general, però no a Atis particularment, per la qual cosa no encaixen amb la interpretació ritual del conjunt. Per altre banda, totes dues tenen una forta presència

⁶⁷² Veure però el comentari d'aquesta i de l'escultura (inv. esc. núm. 14)

⁶⁷³ Aquesta sera una de les interpretacions del gran temple construït per Hadrià i consagrat a Venus i Roma, és a dir a la família imperial i al poble romà (BEAUJEU, 1955, p.138)

⁶⁷⁴ Tal com es troba a (CALZA, R., 1946, p. 227) on es lliga a totes dues divinitats tant pels seus aspectes fecundatius com per tenir religions místiques. Tanmateix, encara que al nostre parer són elements secundaris, s'han de tenir presents.

⁶⁷⁵ Tant Antoní Pius, Marc Aureli i Luci Ver són representats amb la *corona spicea* de Ceres (STANLEY SPAETH, 1996, p.26) en el sentit de lligar la figura de l'emperador com a garant de la producció i riquesa agrària i d'una manera més religiosa amb l'ordre natural. A més, aquests emperadors, juntament amb Caracal·la i Septimi Sever, varen ser tots iniciats en els misteris eleusins, tal com es pot veure en les seves monedes commemoratives (ALFÖLDI, 1979, pp. 585-606). Tanmateix, un dels millors exemples d'aquesta connexió amb

en la figura imperial. Per tot això creiem que la seva inclusió en aquest programa iconogràfic, aprofitant una afinitat en el culte, ve a representar la tutela de l'emperador sobre aquests ritus, ja que, recordem, són instaurats, i autoritzats, per acció directe d'aquest⁶⁷⁶.

L'altra lectura que proposem d'aquest programa iconogràfic, i que en realitat ve a complementar l'anterior, és la mitològica. Vermasseren, en el seu llibre *The legend of Attis in greek and roman art*⁶⁷⁷, analitza les representacions d'aquesta divinitat agrupant-les segons els diferents estats de la llegenda d'Atis. Així, podem veure com el mateix esquema es pot aplicar en aquest programa iconogràfic. Tanmateix, aquesta lectura iconogràfica també té un important component ritual, ja que, com veurem, en el procés d'iniciació, el futur *mystes*, s'identifica i, fins i tot, es converteix en el mateix Atis. Cada estat de la llegenda serà paral·lel a un grau en l'iniciació⁶⁷⁸ que el portarà a la transfiguració final en *μυστηζ Αττεωζ*. En aquest sentit, l'iniciant, per arribar a Atis n'haurà de reproduir la vida.

El primer àmbit, l'entrada, està determinada pel relleu animalístic i les dues representacions de Pan. Aquests elements els podem trobar com a característics del

l'emperador el podem trobar en un medalló d'Antoní Pius on apareix coronat per la victòria i rebent unes espigues de Ceres (BEAUJEU, 1955, p. 169).

⁶⁷⁶ Si bé en aquest aspecte del ritual iniciatori no quedava massa clara, no hi havia cap dubte d'aquesta involucració imperial en el ritu del *taurobolium*, tal com mostra la fórmula "*Pro salute imperatoris...*".

⁶⁷⁷ (VERMASSEREN, 1966).

⁶⁷⁸ Val a dir que no podem saber com eren aquests ritus, però, en aquest sentit, quan parlem de graus ho fem des d'una perspectiva simbòlica, en cap cas equiparable a una gradació jeràrquica com en els ritus de Mitra, sinó, senzillament, el pas d'un estat a un altre.

naixement i joventut d'Atis. Així Atis va ser criat per bocs⁶⁷⁹, representat aquí per ambdós Pan⁶⁸⁰, i pastors, dels quals en va aprendre l'ofici, representat, un altre cop pel mateix déu⁶⁸¹, alhora que el relleu dels animals faria alusió a la seva vida selvàtica. El traspàs de la porta i la introducció en la caverna simbolitzarien el naixement i la educació ritual de l'iniciant.

El segon àmbit presidit per Cíbele⁶⁸² i el seu seguici, en aquest cas un coribant, representaria la passió d'aquesta deessa pel jove pastor⁶⁸³, passió que el conduiria, inexorablement, cap a la mort d'aquest. Normalment aquestes escenes són representades amb ambdues divinitats juntes⁶⁸⁴, però aquest motiu iconogràfic, força corrent, no és representat en aquest àmbit ja que l'iniciant s'identifica, i representa, el propi Atis, per la qual cosa no és necessària la imatge del déu.

Finalment, en el tercer àmbit es caracteritzaria per la mort i transfiguració d'Atis. En cap de les representacions es pot trobar realment la mort del déu, ja que aquest fet no és transcendental en sí. La mort és un estat superable en la culminació del rite. Tanmateix, malgrat que no es representi, segurament es reproduïa la mort ritual de l'iniciant, però únicament entesa com un pas previ⁶⁸⁵. Així

⁶⁷⁹ (Pausanies, VIII, 17,11; Arnobi, *Ad. Nat.*, V, 6).

⁶⁸⁰ (VERMASSEREN, 1966, p. 7).

⁶⁸¹ Recordem que aquest era protector dels pastors i que ambdues figures porten *pedum*.

⁶⁸² Novament trobem aquesta escultura de diverses lectures i personificacions, però, en aquest cas, optem per una lectura exclusivista de la deessa Cíbele. Cal insistir en que, des del nostre punt de vista cada personificació d'aquesta escultura es pot adaptar a una lectura concreta, depenent del context i interpretació general.

⁶⁸³ (VERMASSEREN, 1966, p. 7).

⁶⁸⁴ (VERMASSEREN, 1966, 22-30) per veure un catàleg d'aquestes representacions.

⁶⁸⁵ Creiem, que en aquest ritu iniciàtic la mort de l'adepte ve determinada, únicament,

INTERPRETACIÓ RITUAL

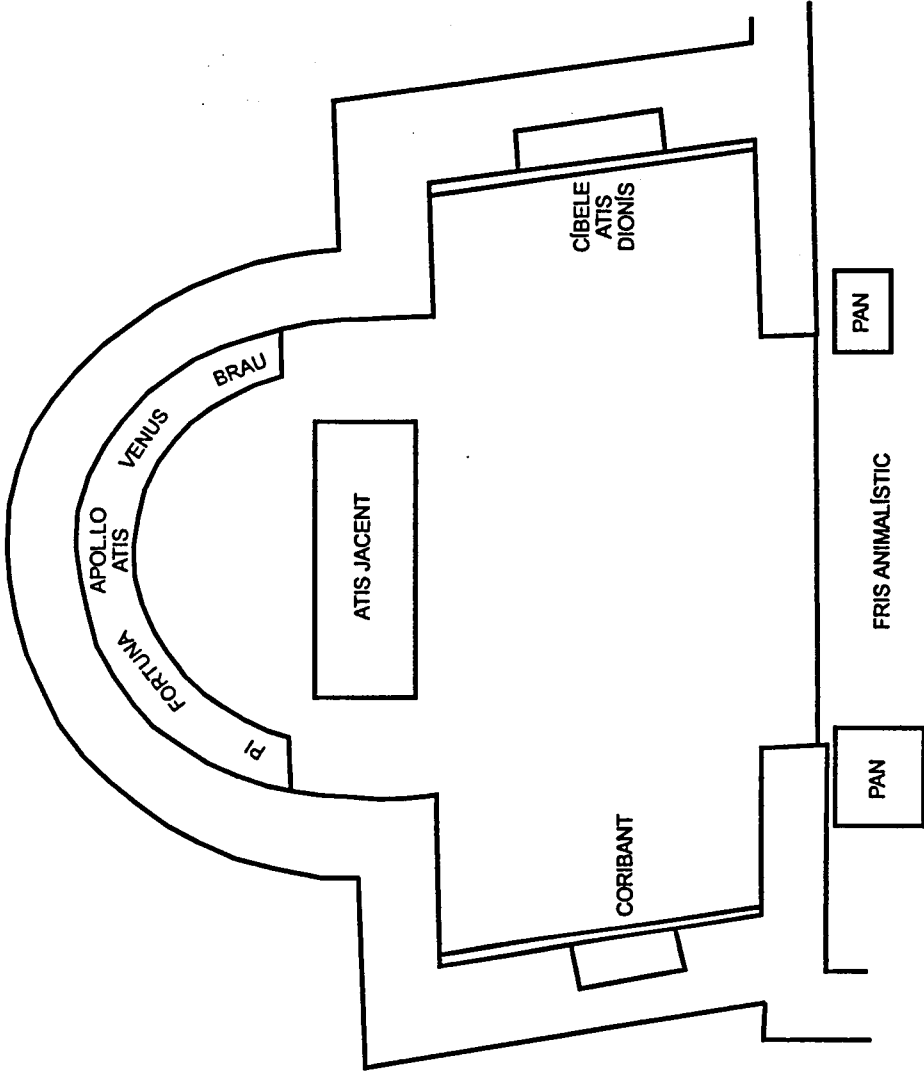
INICIACIÓ

.....

PRESENTACIÓ

.....

ENTRADA AL PASTOS

INTERPRETACIÓ MITOLÒGICA

MORT I
TRANSFIGURACIÓ
D'ATIS

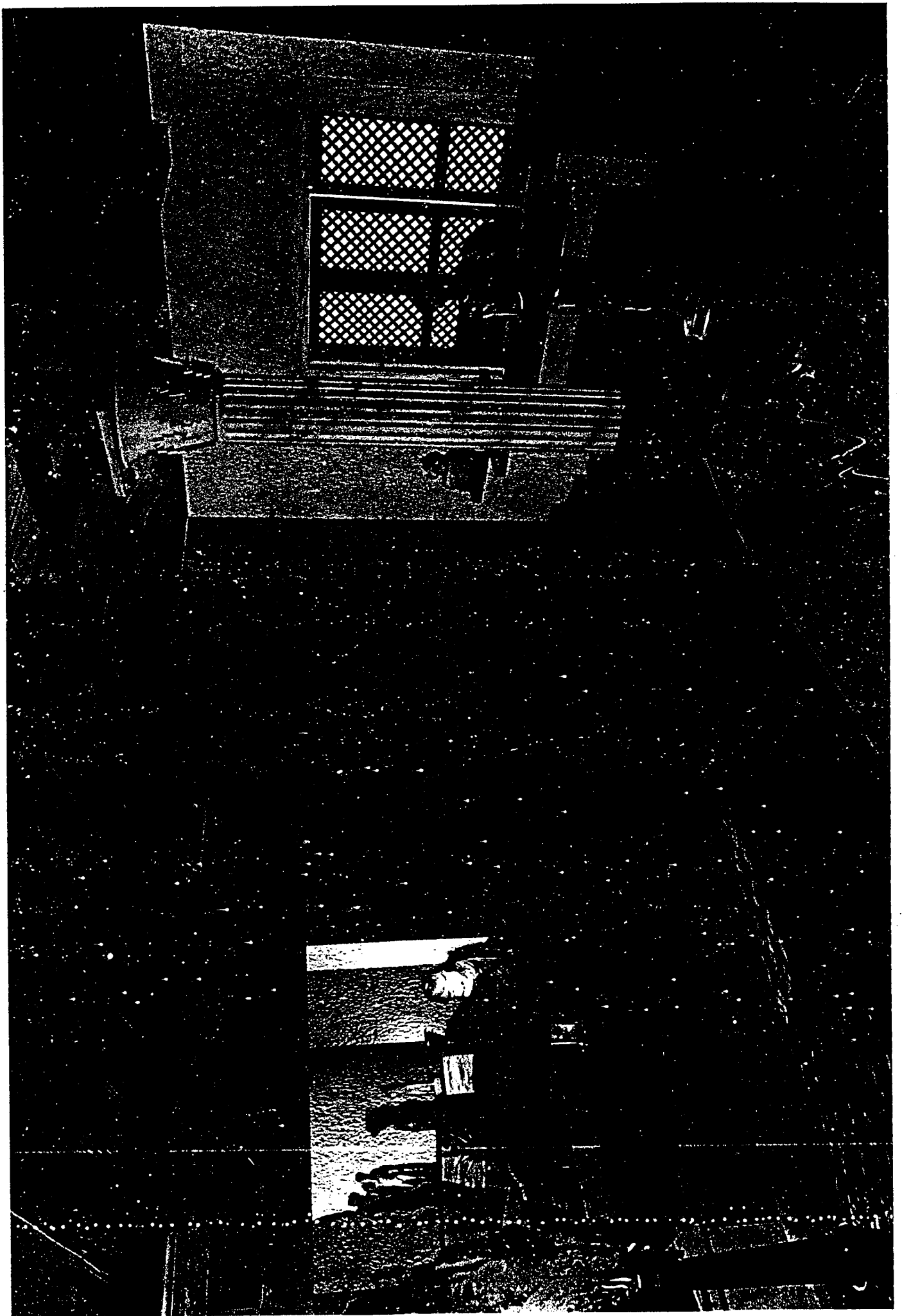
.....

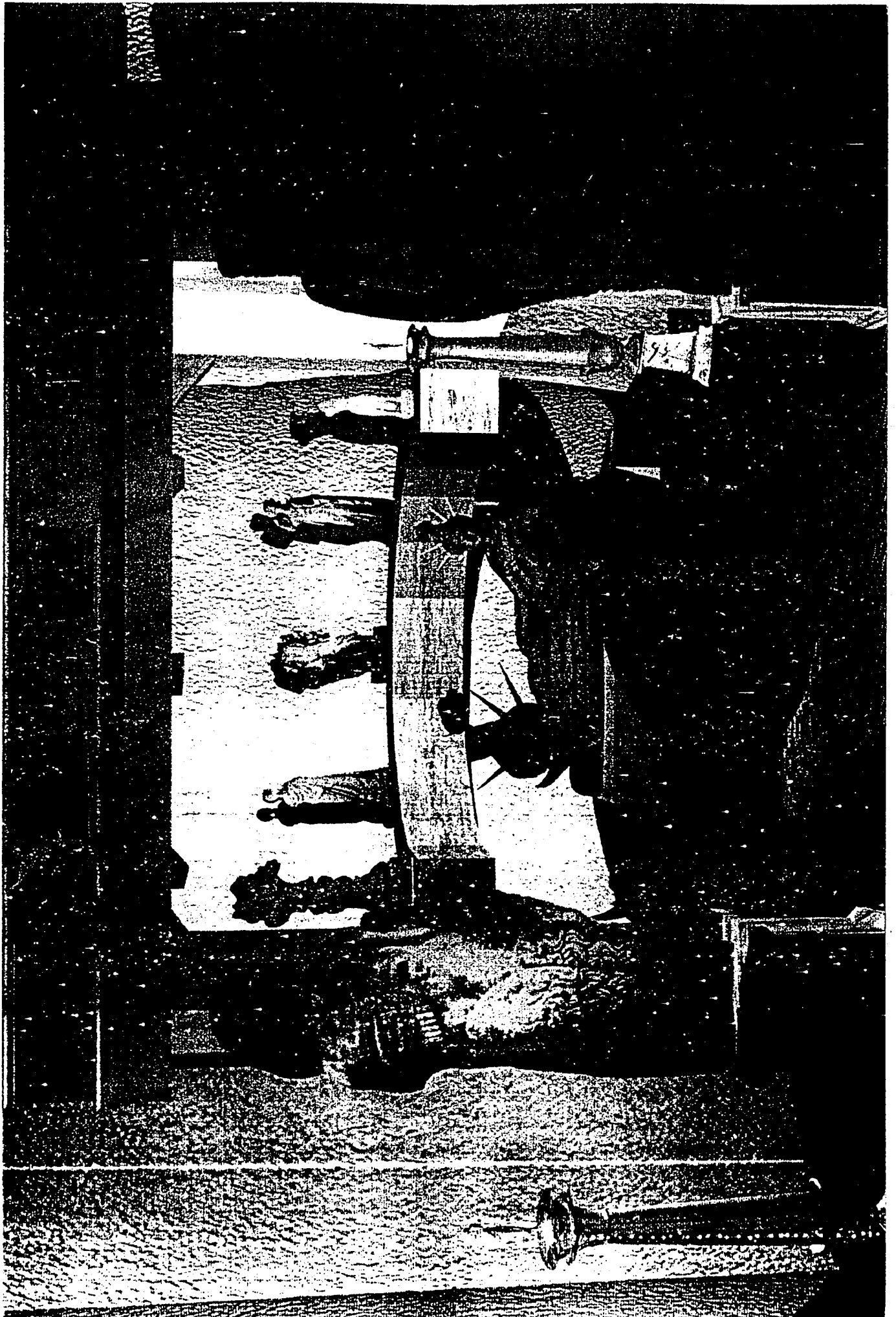
PASSIÓ DE CÍBELE
PER ATIS

.....

INFANTESA I
JOVENTUD
D'ATIS

Esquema del programa iconogràfic

doncs, el que trobem en aquest tercer àmbit és la glòria d'Atis, les promeses d'una immortalitat de l'ànima i de no caure a l'Hades, que solament poden assolir els *mystes*.

Resumint, podem dir que el programa iconogràfic està totalment determinat pel ritu iniciàtic i que el coneixement d'un pot ajudar a l'esclarament de l'altre i a la inversa. Totes les figures estan determinades pels diferents estats de l'iniciació des d'una doble perspectiva, mistèrica i mitològica alhora. Tot, però, sota la tutela imperial que el permet i se'n beneficia.

Les donacions votives.

A part del programa iconogràfic i de les referències epigràfiques ja comentades, també s'han de considerar diverses escultures recuperades en aquest indret i que tenen una consideració més votiva que no pas ritual.

La més destacada és un alt-relleu que representa la mort d'Atis (inv. esc. núm.). En aquest, probablement del s. III⁶⁸⁶, un dels pocs exemples de la representació de la mort d'Atis. Temàticament és molt complexa ja que barreja diferents moments alhora. Així doncs, podem veure la mort per desagnació del jove pastor (es poden veure els testicles tallats entre les seves cames) als peus d'un pi

per la fidelitat al procés seguit per Atis, però que no comporta cap sentit escatològic de neteja i purificació prèvia, ja que aquests aspectes eren acompanyats en un altre ritu, el *taurobolium*, tal com ja hem comentat més amunt.

⁶⁸⁶ Veure el comentari corresponent a favor d'aquesta cronologia en contra de la proposada del s. II, (CALZA, 1946, p. 223-224).

d'on sorgeix una *imago* del propi Atis simbolitzant la seva transfiguració⁶⁸⁷. També es poden veure, al seu entorn, diversos animals associats al seu culte, com el brau, de significació cosmològica⁶⁸⁸, el gall, icona del propi Atis en l'art romà⁶⁸⁹, així com l'ase, portador de les relíquies de Cíbele i el cérvol, d'interpretació menys precisa⁶⁹⁰. Aquesta és una peça molt eclèctica, però reflecteix clarament l'evolució de la complexitat del culte d'Atis, tal com es veu en aquesta obra, en què, encara que es representa una escena concreta, en realitat és l'acumulació d'un conjunt considerable de símbols que solament podien ser entesos des del coneixement per part de l'iniciat.

Una altra de les imatges recuperades és una representació de Dionís. L'associació d'aquest déu amb Atis és força corrent tal com es pot veure en diferents representacions. Els elements sincrètics són, també, habituals⁶⁹¹. El Dionís-Sabazi traci-frigi manté un origen comú amb Atis⁶⁹², i, originalment, seria força difícil individualitzar-los. Així mateix, la representació llatina d'aquest déu, *Liber-Pater*, és com Atis, una divinitat agrícola i solar. Aquest mateix lligam el podem trobar en les dues imatges de Pan que es troben en el santuari. Un element que s'ha de

⁶⁸⁷ Tal com es feia en la cerimònia de l'*arbor intrat* en que es penjava una imatge d'Atis (Fírmic Matern, *De err.*, 24)

⁶⁸⁸ I no com a representació del *taurobolium* (CALZA, 1946, p.223).

⁶⁸⁹ També era símbol dels seus sacerdots dels quals Atis fou el primer (Julià, *Oracions*, II, 165).

⁶⁹⁰ Aquest és un animal característicament lunar, però també és l'animal que, segons la llegenda llevantina, va occir Atis (Julià, *Oracions*, II, 162). Tanmateix aquesta llegenda està molt contaminada per la figura d'Adonis i no sembla arrelar gaire en el món romà, que es decanta per la frígia.

⁶⁹¹ (Estrabó, X, 3, 13) On s'explica la intervenció de Dionís en el mite de Cíbele.

⁶⁹² (CUMONT, 1905, p. 61).

considerar, és la datació de la peça, segurament flàvia⁶⁹³, cosa que permetria encabir-la cronològicament en la primera fase de l'edifici, tanmateix, el sincretisme entre ambdues divinitats no era massa evolucionat⁶⁹⁴, per la qual cosa creiem que s'ha de considerar com una peça reaprofitada i com a resultat d'una donació particular.

Una altra figura votiva és una petita estatueta on es representa Atis jacent (inv. es. núm.24) aquesta, de marbre itàlic, sembla ser una donació feta clarament per a aquest santuari ja que reproduïx la postura de la *imago* d'Atis jacent, molt poc freqüent⁶⁹⁵. En aquest cas, però, la reproducció no és fidel, ja que la *imago* representa la glòria d'Atis i és una estàtua de culte, mentre que aquesta és solament una ofrena votiva que vol recordar-la. Per això, malgrat que es reproduïx la postura, en aquest cas, Atis és representat com a pastor i guarnit amb la seva vestidura frígia original, capell, capa, túnica curta i *anaxarides* i al seu entorn un aulòs, rememorant la vida camperola, i dos címbals recordant el culte a Cíbele.

Una altra de les donacions és una nova representació d'Atis com a camperol, en aquest cas assegut sobre una roca que reproduïx una mena de tron (inv. esc. núm.25) i amb dos animals als seus peus uns xais o uns gossos, o un de cada (estan massa masegats per identificar-los bé). Aquesta és una de les representacions més corrents en els exvots d'Atis si bé amb l'excepcionalitat de ser

⁶⁹³ Veure el comentari corresponent per aquesta datació.

⁶⁹⁴ Recordem que al s. I, Atis no és reconegut com a divinitat.

⁶⁹⁵ A part de la *imago* i de les monedes de Cízic, solament hi ha un altre representació d'Atis en aquesta postura a *Glanum* (ROLLAND, 1949, p. 98). En aquest cas, en un relleu molt pla i poc elaborat on es pot veure a Atis nu entre un pi i un xiprer.

feta en pedra i d'unes dimensions considerables, ja que normalment són petits exvots de ceràmica⁶⁹⁶.

Finalment queda per comentar una peça que, malgrat ser també una donació votiva, estava totalment interrelacionada amb el culte místic, concretament, la *cista mystica* donada per M. Modius Maximus, un *archigallus* d'Ostia (inv. esc. núm.29). Aquesta, malgrat que el nom del dedicant a induït a error⁶⁹⁷, és un objecte ritual molt característic de les religions místiques⁶⁹⁸ i, concretament, de la metròaca, on és freqüentment representada⁶⁹⁹. Tanmateix, a part de servir per contenir i transportar les *hiera*, no sabem exactament quina seria la seva funció o finalitat⁷⁰⁰. Aquesta, a diferència de les representades en els relleus, molt senzilles, està profusament decorada amb elements relatius al culte d'Atis, com el gall que corona la cista, les canyes del riu *Sangarius*, on es va evirar, o del mont Ida, on va néixer, i un petit Atis. El significat iconogràfic sembla estar relacionat amb la seva mort⁷⁰¹.

⁶⁹⁶ Val a dir que, malgrat ser aquesta la única conservada en pedra (VERMASSEREN, 1966, p. 18), considera que aquests petits exvots, ja siguin donacions a santuaris o bé per petites capelletes domèstiques, són imitacions de les escultures en pedra.

⁶⁹⁷ Concretament a (CCCA, III, núm. 395) es cita una interpretació errònia com a un *modius maximus*, és a dir una mesura de gra.

⁶⁹⁸ Així per el culte de Isis veure (HEERMA VAN VOSS, 1979, pp. 23-26) on es fa un recull de les cites i dels exemplars.

⁶⁹⁹ Així es pot veure representada en un relleu de la tomba de L. Valerius Firmus, d'Ostia, en el sarcòfag d'un *archigallus* a *Portus*, en el relleu d'una sacerdotessa o d'un *archigallus* del Museu Capitolí, i en un altar de *Londinium* (CCCA, III, núms. 422, 446, 466 i VII, 39).

⁷⁰⁰ (SFAMENI-GASPARRO, 1985, pp.75-76).

⁷⁰¹ Veure el comentari corresponent, ja que a (CALZA, R., 1946, p. 215) es relaciona amb el naixement d'Atis, una hipòtesi que tampoc es pot descartar.

ELS MOMENTS FINALS DEL SANTUARI.

A partir de la segona meitat del s. III, i especialment el s. IV, Ostia començà a entrar en una profunda crisi econòmica en favor de *Portus*⁷⁰², convertint-se en una ciutat principalment residencial. Aquesta pèrdua, o trasllat, del potencial econòmic afectà tota la vida cívica de la ciutat i especialment a les associacions de caràcter professional, que, en el s. IV, no mostren gaire, o cap, senyal de les seves activitats⁷⁰³. Tota aquesta conjuntura, i especialment l'últim factor mencionat, afectaran profundament al santuari de Cíbele, principalment per la desaparició de les associacions dels *dendrophori*⁷⁰⁴ i *hastiferi*, cosa que no passarà amb els *cannophori*, una confraria estrictament religiosa.

Així doncs, per la segona meitat del s. III solament tenim tres referències, no massa determinants, de l'activitat en el santuari. La primera és una escultura de Cíbele entronitzada i acompanyada per un lleó (inv. esc. núm.), la provenença de la qual no és massa segura⁷⁰⁵. La segona un petit *cippus* de marbre (inv. ep núm. 48) en record d'un *taurobolium* efectuat per un senador anomenat *Marcarianus*⁷⁰⁶. I la tercera, una altra escultura de Cíbele (inv. esc. núm) com l'anterior, encara que perfectament conservada, dedicada pel mateix *Marcarianus*. Actualment, aquesta

⁷⁰² (MEIGGS, 1973, pp. 83-101).

⁷⁰³ (MEIGGS, 1973, p. 95) remarca que no hi ha cap referència epigràfica, datable, sobre les associacions professionals en el s. IV.

⁷⁰⁴ Recordem, però que és una desaparició totalment puntual pel cas d'Ostia, ja que surt mencionada encara en el (*Codex Theodosianus*, XVI, 10,20,2). Probablement l'activitat d'aquests, transportistes de fusta, així com dels *hastiferi*, baix funcionariat, traslladarien a *Portus* els seus cultes acompanyant l'activitat econòmica, tot i que tampoc hi ha cap inscripció d'aquest període trobada a *Portus* relativa a aquests.

⁷⁰⁵ En l'inventari del *Museo Ostiense* (núm. 1165) no queda clar si va ser trobada el 1868 al *Campo della Magna Mater* o el 1881 al teatre. A (VISCANTI, 1868, p. 390) es cita la troballa d'una escultura de Cíbele (seria la primera referència) dins d'un de les arcades posteriors del temple juntament amb una sèrie de inscripcions relatives als *cannophori* (veure més endavant).

escultura es troba al Museu Nacional de Nàpols, però se suposa que provindria d'aquest santuari⁷⁰⁷.

Pel que fa al s. IV solament tenim una única referència; la donació d'una escultura de Dionís (inv. esc. núm) per part de un senador anomenat "*Volusianus v(ir) c(larissimus) ex prefe[c]tis*", personatge identificat amb *C. Caeionius Rufius Volusianus Lampadius, praetor urbis* de Roma entre el 4 d'abril del 365 i el 18 de febrer del 366⁷⁰⁸.

Aquest, era membre de la família dels *Caeionii*, una família senatorial d'origen africà que va ser militant de la facció pagana dins l'estat imperial⁷⁰⁹ amb connexions a Ostia a on se'ls havia atribuït una casa i un magatzem de marbre⁷¹⁰.

Tanmateix, i malgrat la inscripció, creiem que seria força dubtós que aquest prestigiós personatge s'hagués tauroboliat en aquest santuari, que sembla que ja estava força empobrit i segurament parcialment abandonat.

Per comprendre la situació del santuari en aquest període s'ha de recórrer a les troballes arqueològiques. Així, a part del testimoni d'aquesta escultura, hi ha tres

⁷⁰⁶ Personatge datat entre el 250 i el 280 (CCCA, III, núms. 392 i 393).

⁷⁰⁷ (GUADAGNO, 1966, pp. 78-82)

⁷⁰⁸ (BLOCH, 1953, pp. 272-273; CHASTAGNOL, 1962, p. 166).

⁷⁰⁹ Tots els membres masculins d'aquesta família van ser dirigents de la facció pagana fins al 412, contràriament, les seves dones i filles, a excepció de la germana del nostre personatge, varen ser totes acèrrimes cristianes. Sobre aquesta família i les seves relacions amb el paganisme, veure (CHASTAGNOL, 1956, pp. 241-253)

⁷¹⁰ Per la discussió sobre aquestes interpretacions, cap d'elles prou segures, veure (SUBIES, 1993, pp.57-58) on es recull la bibliografia anterior.

factors que s'han de considerar. Primerament, la troballa de 8 inscripcions (inv. ep. núms. 24, 25, 26, 27, 28, 32, 34 i 35), totes relatives als *cannophori*, i una escultura de Cíbele (inv. esc. núm.), amagades dins d'una de les arcades posteriors del temple de Cíbele i posteriorment paredades⁷¹¹ (ja hem comentat més amunt les profundes relacions entre aquesta confraria i el recinte d'Atis). El segon factor a tenir en compte és la troballa de l'estatuària, *in situ*, dins l'*Attideion*, un cas únic en tot el *Campus*. I, finalment, la descoberta, el 1869, prop d'aquest recinte de la *imago* d'Atis juntament amb la Venus de bronze i la *cista mystica*, disposats sobre el sòl, no llançats, i amb senyals d'haver estat protegits⁷¹².

Tot això fa pensar que si bé tant els *dendrophori* com els *hastiferii* sembla que no es poden testimoniar més enllà de mitjan s. III, contràriament, els *cannophori* i el santuari d'Atis semblen estar en funcionament, com a mínim, després del 366, quan *Volusianus* es rellevat com a *praefectus urbis*. Així mateix, creiem provar la pervivència tant de l'*Attideion* com de la seva confraria fins a principis del s. V ja que s'observa clarament un intent de protegir les imatges més importants, en un pas previ a ser amagades, així com tot un seguit d'elements relatius a ells i al seu culte ja amagats, segurament, en el context de la prohibició del paganisme entorn del 412.

En aquest sentit, la donació votiva per part de *Volusianus* creiem que s'ha d'interpretar com un intent, més simbòlic que altra cosa, d'un dels majors protectors

⁷¹¹ (VISCANTI, 1868, p. 390).

⁷¹² (VISCANTI, 1869, pp. 208-245).

dels cultes pagans, de revitalitzar un santuari que havia entrat en franca decadència, tot i que perviuria encara ben bé fins a la seva prohibició final.

VII. APÈNDIX:
SOBRE UN RETRAT D'ANTÍNOUS
I LA ICONOGRAFIA DEL SACERDOCI METRÒAC

VII - SOBRE UN RETRAT D'ANTÍNOUS I LA ICONOGRAFIA DEL SACERDOCI METRÒAC

Anteriorment hem comentat un retrat d'Antínous⁷¹³ (inv. esc. núm. 12) vestit com un sacerdot metròac. En aquest retrat es representa al jove bitini inusualment molt jove, quasi infantil, i cenyit amb una corona formada per una doble anella i amb dos medallons⁷¹⁴ centrals on hi ha sengles busts.

Tant pel lloc on va ser trobada, en el *Campo della Magna Mater*, com per la seva iconografia, concretament, la corona amb medallons, no hi ha dubte que aquesta representació d'Antínous, correspon a un personatge del culte metròac o, menys probablement, a una assimilació amb el propi Atis⁷¹⁵. Malgrat això, aquest retrat no ha estat inclòs en l'extensíssim corpus sobre aquest culte fet per J.M. Vermasseren⁷¹⁶ per la qual cosa és necessari un primer apropament a la iconografia del sacerdoci metròac previ a la interpretació d'aquest retrat.

A través de la literatura i l'epigrafia podem distingir diverses categories o grups dins d'aquest sacerdoci que, malgrat semblar molt coherents inicialment són força confusos.

⁷¹³ (CALZA, R., 1964, pp. 80-81; GIULIANO, 1988, pp. 257-259).

⁷¹⁴ En realitat tenen més aviat forma de pètals, encara que fagin la mateixa funció que els exemples que veurem més endavant.

⁷¹⁵ Tanmateix, aquesta possibilitat és molt remota, donat que la figura d'Atis no es desenvoluparà, a l'occident, fins als regnats d'Antoní Pius o Marc Aureli. Tot i amb això, cal recordar que a l'Orient Atis ja estava plenament integrat i que, en aquest sentit, Adrià tenia una forta tendència filo-hel·lènica, per la qual cosa aquesta interpretació no s'ha de rebutjar del tot.

⁷¹⁶ (CCCA)

El grup més destacat i, sens dubte, més lligat a la imatge del culte, són els *galli*. Aquesta és la figura més descrita en la literatura⁷¹⁷ i, segurament, amb una iconografia més clara. Així, en les descripcions textuais, podem veure com aquests personatges tenen una imatge molt precisa que es caracteritzava per una extravagança que podia arribar a irritar el ciutadà romà. La seva vestidura característica era una túnica llarga d'estil femení, una *stola*⁷¹⁸ de mànigues llargues, normalment multicolors⁷¹⁹, el cap cobert per una tiara⁷²⁰ i el pit cobert amb ornaments i relleus⁷²¹. A més, usualment portaven els cabells llargs i perfumats i els rostres maquillats⁷²². Amb aquesta presència estrofolaria voltaven en grups demanant almoines i llegint la fortuna dels vianants⁷²³, participaven en danses orgiàstiques⁷²⁴ i, sobretot, participaven en el seu principal ritu durant el festival de març, el *Dies Sanguinis*, en el que presos per la bogeria es ferien i emasculaven, per la qual cosa eren menyspreats⁷²⁵.

Finalment, també s'ha de considerar un darrer element com és la seva pertinença o no a un grup definit i estructurat dins del sacerdoti mètròac. En

⁷¹⁷ Un recull exhaustiu d'aquests personatges el podem trobar a (GRAILLOT, ,pp. 287-319).

⁷¹⁸ Varró, *Sat.*, IV, 120.

⁷¹⁹ Dionís d'Halicarnàs, *Ant. Rom.*, II, 19, 3-5.

⁷²⁰ Juvenal, *Sat.*, VI, 516. No es pot especificar amb precisió a que es refereix concretament aquesta tiara si a una corona, un turbà (Vermasseren, p. 97) o una altre mena de barret concret, ja que Juvenal la descriu com una tiara frígia.

⁷²¹ Polibi, XXI, 37, 4-7; Dionís d'Halicarnàs, *Ant. Rom.*, II, 19, 3-5. Concretament s'especifica la presència de figures.

⁷²² Agustí, *Civ. Dei.* VII, 26; Fírmic Matern, *De error.* IV, 1-2.

⁷²³ Juvenal, *Sat.*, VI, 517.

⁷²⁴ Arnobi, *Ad. Nat.*, V, 16.

⁷²⁵ Tant pels propis romans (RICHARD, 1966, 51-57) com sobretot pels autors cristians (SANDERS, 1978, pp. 1062-1091).

realitat no els hauriem de considerar sacerdots sinó més aviat devots o iniciats, que tenen com element definitori el fet d'haver-se emasculat durant el ritual del *Dies Sanguinis* i que han consagrat la seva vida a la deessa. Això no vol dir que entre aquests hi hagin sacerdots⁷²⁶. Per tot això, si bé en la literatura hi podem trobar una imatge prou clara i definida dels *galli*, necessàriament no ha de ser així en les seves representacions, ja que probablement no eren un grup definit uniformement sinó més aviat una característica dels devots més fervorosos de Cíbele.

El segon grup estaria format pels *archigalli*, el cap del sacerdoci metròac de cada congregació. Aquesta es una figura de gran prestigi⁷²⁷ i exercida únicament per ciutadans romans⁷²⁸ que tindria per funció principal la supervisió del *taurobolium*. Un problema controvertit és la data d'aparició d'aquesta figura, fet clau alhora de poder determinar la interpretació de la iconografia d'aquest personatge. Segons Carcopino aquesta figura apareix lligada a la reforma que fa l'emperador Claudi d'aquesta religió⁷²⁹, encara que generalment es tendeix a proposar una data a mitjans del s. II, precisament lligat a l'aparició del ritus del *taurobolium*⁷³⁰. Tanmateix, l'existència d'aquest nom es troba testimoniada, com a mínim, des del s. I⁷³¹ però sempre a la part oriental de l'imperi, cosa que fa pensar en la coexistència de dues estructures sacerdotals paral·leles, una en cada meitat de l'imperi, representades totes dues a

⁷²⁶ Probablement aquest fet sigui el que ha provocat aquesta confusió que ja feia notar (*Plini, Nat. Hist*, 35, 165). Un exemple d'això el podem trobar a (GRAILLOT, p.288) on els considera un clergat secundari.

⁷²⁷ Per exemple el cas de *Portus* on els seus oracles eren considerats amb valor de llei (CARCOPINO, 1923-B, p.240).

⁷²⁸ (THOMAS, 1984, pp. 1528).

⁷²⁹ (CARCOPINO, 1923 -B, p.241).

⁷³⁰ (TURCAN, 1989, p.54).

⁷³¹ (CARCOPINO, 1941, p. 93).

Pessinunt, el centre de la religió metròaca⁷³². En qualsevol cas a partir d'Antoninus Pius trobem ja establert aquest nom al capdavant del culte de Cíbele arreu de l'imperi⁷³³.

La millor representació textual d'aquests la trobem al *Peristephanon* de Prudenci, X, 1011-15. Aquest, relatant el procés d'un *taurobolium*, ens descriu el summe sacerdot, necessàriament un *archigallus*, com un personatge vestit amb toga romana, a la moda gabiana, amb els cabells curts i cenyits per una corona d'or i, més endavant, amb barba (1044). És a dir, que malgrat la repulsió que Prudenci mostra per aquesta religió i els seus adeptes no pot deixar de mostrar un cert respecte per aquest personatge, sobretot per comparació amb els *galli*. Així doncs, la principal diferència iconogràfica entre *galli* i *archigalli* ha de ser la seva vestidura i, més concretament, la toga de ciutadà, que diferencia l'home civilitzat dels bàrbars i estrangers.

Tanmateix, l'estructura d'aquest culte ha de ser molt més complexa, ja que l'*archigallus* n'és, solament, el cap i els *galli* no necessàriament són sacerdots. Així, en la epigrafia, podem trobar tota una sèria de referències a diferents tipus sacerdotals, entre els que hi ha dones, necessàriament excloses en els referits més amunt. El primer del que tenim constància és el sacerdot frigi que va acompanyar la

⁷³² (LAMBRECHS i BOGAERT, 1969, pp. 410-411). Segons aquests després de Claudi hi hauria a Pessinunt dos col.legis sacerdotals, un de romanitzat, amb un *archieus* al cap davant, i un de frigi, amb un *archigallus*, inicialment el cap dels *galli*. Aquesta reforma hauria substituït la església anterior dirigida per un *Atis* i un *Battakès* (*Plutarc, Marius*, 17; *Polibi*, XXI, 37,4).

⁷³³ A (CARCOPINO, 1923-B, pp. 252-265) hi ha un recull de les inscripcions en què hi surt representat.

pedra negra desde Pessinunt el 204 a.C.⁷³⁴, fet que es deuria reproduir fins a la reforma de Claudi, cosa que devia de provocar, segurament, la confusió entre el sacerdocí, d'origen oriental, principalment, i els *galli*⁷³⁵. A part d'aquest primer càrrec sacerdotal, predecessor dels *archigalli*, no coneixem gaire res més de la seva estructura a part dels noms, *summus sacerdos*, *pontifex*, *sacerdos in primo / secundo loco*, *sacerdos Phryx maximus* així com també *sacerdos maxima*⁷³⁶. Aquesta nomenclatura implica, si més no, una jerarquia i organització. Tanmateix, poca cosa més es pot comentar més sobre aquests.

En conclusió es pot dir que si bé de les descripcions textuales la imatge que es té sobre el sacerdocí metròac és molt clara i definida la que es desprèn és força més confusa ja que molts de cops es poden referir a una mateixa funció amb noms diferents o a la inversa, amb un sol nom per diferents funcions⁷³⁷.

Per tot això es fa necessari recórrer a les representacions visuals d'aquest sacerdocí⁷³⁸.

Una de les més antigues la podem trobar a Pompeia, pintada en la façana de la casa de *Vecilius Verecundus*⁷³⁹ (fig. 129). En aquest mural hi ha representada una

⁷³⁴ *Diodor Sicul*, 34,33. Veure, també, una nota més amunt.

⁷³⁵ En aquest sentit tant l'*Atis* com el *Battakés* a Pessinunt eren sempre eunucs (NOCK, 1972, pp. 7-15; VERMASSEREN, 1977, p.98).

⁷³⁶ (THOMAS, 1984, p.1528).

⁷³⁷ Novament repetim el cas dels *galli* i *archigalli* que, per exemple, són sistemàticament confosos pels autors cristians. En aquest sentit veure (SANDERS, 1978, pp. 1062-1091).

⁷³⁸ Per aquest estudi s'ha utilitzat, encara que no únicament, el corpus de Vermasserén (CCCA) on hi ha recollida tota la bibliografia. Tot i amb això, algunes de les seves conclusions són contràries a les nostres.

processó en honor a Cíbele, segurament dins del context del seu festival anual. Hi podem veure com una imatge de la deessa, asseguda en un tron, és transportada, sobre un cadafal o *ferculum*, per quatre personatges precedint un seguici dirigit per tres sacerdots. El de la dreta de la composició, que sembla el principal (fig. 129b), porta una llarga túnica blanca llistada i una toga a mena d'himató, és a dir, lligada lleugerament per sota el pit i cobrint-li l'espatlla esquerra. A la mà dreta porta una làmpara d'oli i un branquilló, no identificable i a l'esquerra una pàtera d'or amb diversos objectes a dins. El seu rostre és madur, amb el cabell curt i afeitat. A la seva dreta, trobem dos personatges més, tots dos joves i amb cabells més voluminosos, potser llargs lligats amb un monyo. Van vestits amb unes amples túniques llistades que arriben fins a sota el genoll, lligades a la cintura i amb unes àmplies mànigues. El primer porta sobre l'espatlla esquerra una gerra esfèrica amb tapadora, potser d'argent, a la qual miren tant el portador com el personatge posterior⁷⁴⁰. L'altre és un *tibicen* que toca el seu instrument característic. Tots tres personatges porten *calcei* blancs.

Els portadors del *ferculum* son quatre, disposats un a cada cantonada (fig. 130). Tots van vestits igual. La vestidura és una túnica idèntica a la de les dues figures anteriors, però calçats, aquest cop, amb *caligae*. El més característic, però,

⁷³⁹ (SPINAZZOLA, 1953, pp. 223-236; CCCA, IV amb bibliografia anterior).

⁷⁴⁰ Segons (SPINAZZOLA, 1953, p. 234) es tracta de la *cista mystica*, però malgrat els paral·lels que proposa no s'assembla a cap. El mateix autor accepta que podria ser de vidre, la qual cosa impossibilitaria que fos aquesta *cista*. Al nostre parer, sembla més aviat un recipient per líquid, probablement aigua, cosa que ens fa pensar en la cerimònia de la *lavatio*, potser el que representa aquesta processó. En aquest sentit, un dels personatges de l'extrem dret porta una gran gerra metàl·lica que, per la perspectiva, s'aprecia clarament.

és una mena de casulla⁷⁴¹ triangular i de color marró, amb una franja vermella central amb brodat o incrustacions en un d'ells, per sobre de la túnica. Aquest guarniment és aliè a qualsevol moda grega o romana i, per força, ha de tenir un origen oriental i, probablement, frigi⁷⁴², si bé romanitzat. Val a dir que dos d'ells porten clarament una poblada barba, per la qual cosa s'exclou que puguin ser *galli*.

Darrera de tots aquests personages en podem veure en segona filera set figures que semblen femenines, tant pel cabell llarg com pel rostre, si bé una d'elles, la que es veu millor, a l'extrem dret de la composició, va vestida com el sacerdot principal, es a dir de manera masculina, si bé de color groc. En estar en un segon terme és difícil apreciar-les prou bé, sobretot la forma dels vestits, encara que si els colors, principalment verds i violetes, a part del groc. Semblen tocar instruments, un timpà es veu clarament, o portar algun objecte no identificable.

Si comparem aquesta pintura amb les descripcions literàries podem veure com hi ha similituds i diferències. Les figures del registre posterior s'assemblen molt a les descripcions dels *galli* i creiem que així s'han de identificar. El fet que siguin marcadament femenines té, al nostre parer, una doble explicació. Per un cantó, sabem que la imatge d'aquests era ofensiva per l'espectador romà per la qual cosa creiem que el pintor, en aquest cas, va edulcorar la pintura, disposada en el principal carrer de la ciutat i a la vista de tothom, exagerant la feminitat dels *galli* fins a

⁷⁴¹ Utilitzem aquest nom per ser el que visualment s'assembla més al nostre cas. En realitat, tots dos semblen una simplificació, per la seva funcionalitat ritual, de la *paena*.

⁷⁴² Un paral·lel es pot trobar en un dels frescos de la *Domus* d'Octavius Quartus on es veu a Hèracles lluitant contra Laomedont. En aquesta escena es poden veure dos personatges

l'extrem. Per l'altra banda, en els mateixos textos són considerats com a femenins⁷⁴³, en aquest sentit es podria emprar la mateixa imatge però visualment.

En un *cippus* de marbre provinent d'Ostia⁷⁴⁴ es pot veure novament aquesta indumentària. Aquest era un petit monument funerari que contenia les cendres d'un sacerdot d'Isis a Ostia i de Cíbele Transtiberina⁷⁴⁵ (fig. 131). A sobre la inscripció i emmarcat per una arcada amb diversos objectes de culte a cada brançal⁷⁴⁶ hi ha la figura del sacerdot vestit de forma idèntica que els personatges que portaven el *ferculum* de Cíbele en el mural pompejà avans esmentat. És a dir, el personatge va vestit amb una túnica molt ampla, lligada a la cintura, que li cau fins ,just, per sota dels genolls, i un mantell o casulla de forma triangular com els ja citats. Per sota se li poden apreciar uns *anaxyrides* que li cobreixen les cames. Amb la mà dreta porta un rotllo o una banya (?)⁷⁴⁷ i a l'esquerra un *flagellum*. El cap es trova perdut , però per les restes podria portar una corona o alguna cobertura semblant. Al nostre parer, i en base als paral·lels citats més amunt, aquest deuria ser la vestimenta

vestits semblantment si bé amb calces llargues lligades a la cama i turbants a la manera persa. Segons (SPINAZZOLA, 1953,p. 322) representen a dignataris-sacerdots frígis.

⁷⁴³ "Nunc et miseris, Cybele, praecide cinaedos" (Marcial, Ep. IX, 2,13); "Semiviro Cybeles cum grege junxit iter" (Marcial, Ep. III, 91,2); "Genucium neque virorum partibus interponi posse neque mulierum" (Valeri Maxim, VII, 7,6); "Galli absciderentur, molles consecrarentur", (Agustí, Civ. Dei. II, 7); "Facies steriles effeminatos et absciscos" (Firmic Matern, Ad. Math, VI, 30,3). Entre molts altres exemples, però sempre considerant-los mig-homes, efeminats, femenins, etc...

⁷⁴⁴ (CCCA, III, núm. 422 amb bibliografia anterior; FRIEDERIKE SINN, 1991, pp.70-72) Segons el primer és del s. II segons el segon neronià-flavi, en base a l'altar, però no hi cap prova de l'existència, en aquesta època, del santuari de Cíbele transtiberina.

⁷⁴⁵ CIL, XIV, 429: [D(is)] M(anibus) [S(acrum)] / L(ucius) VALERIVS L(ucii) FIL(ivs) FYRMUS / SACERDOS ISIDIS OSTIENS(is) (sic) / ET M(atris) D(evm) TRA(n)STIB(erinae) FEC8it) SIBI.

⁷⁴⁶ Tots dos tenen en la seva part inferior una flor de lotus desdoblada verticalment, a mena de taula. La de la esquerra sosté dos cistes o *capsae* decorades, una amb un bust radiat i l'altre amb un fal·lus o una flor de lotus (costa de veure), i un *urceus* a sobre. La de la dreta sosté una *hydra* i a sobre un gall.

característica d'un sacerdot metròac⁷⁴⁸, *archigalli* apart, és a dir un vestit molt vistós i colorit però també sobri i de fortes reminiscències orientals i, específicament, frígies. La presència en aquesta figura d'un *flagellum* podria indicar que aquest personatge era un *gallus*, però no s'hi corresponen ni la vestimenta ni el nom que indica un ciutadà romà⁷⁴⁹. A més, és l'única evidència absolutament segura que dóna un valor epigràfic a la representació d'un sacerdot.

Probablement, la representació més fidel d'un *gallus* es pugui trobar en una escultura del s. III en els Museus Capitolins⁷⁵⁰ (fig. 132). En aquesta podem veure un noi jove de cabells llargs i vestit amb una llarga túnica de mànigues llargues coberta per un himató sobre les espatlles i per sota del melic. Entorn del coll porta tres collarets molt gruixuts i decorats⁷⁵¹ dels que hi penja un pectoral amb forma de temple i dos medallons. El cap, inserit a la escultura posteriorment⁷⁵², el porta cobert amb un barret frigi i en la base es pot veure la inscripció "ATTIS" afegida posteriorment⁷⁵³.

⁷⁴⁷ (FRIEDERIKE SINN, 1991, p. 70).

⁷⁴⁸ En qualsevol cas i malgrat la duplicitat de càrregs no hi ha cap element que faci pensar en que la figura va vestida com un sacerdot d'Isis, sobretot per comparació amb les imatges conservades a Pompeia.

⁷⁴⁹ Segons Vermasseren "...there is a standing male figure, unquestionably a *gallus*" (CCCA, III, p. 133). Novament hem de recordar que sacerdot i *gallus* no són la mateixa figura, encara que a vegades pugui coincidir.

⁷⁵⁰ núm. inv. 3047. la escultura provenia de la col·lecció del 8^e Duc de Pembroke i anteriorment de la del Cardenal Mazarino. Probablement l'origen fos Roma. (PIETRANGELI, 1962, pp. 9-16; VERMASSEREN, 1977, p. 99; CCCA, III, núm. 249) En aquestes dues últimes publicacions el propi Vermasseren es contradiu, ja que en la primera el considera un *gallus* i en la segona un *archigallus*.

⁷⁵¹ No arriba a ser un *torques* perquè estan units, però hi recorden. Altres representacions porten veritables *torques*, un element que sembla característic dels gals i que deu tenir el seu origen tant en un joc de paraules amb el seu nom com pel lloc d'origen del culte. Un d'ells recorda perfectament un *flagellum*.

⁷⁵² Efectivament, les proporcions són més petites i esveltes.

⁷⁵³ La inscripció està disposada aprofitant l'espai residual sobre un repicat rectangular.

No hi pot haver cap dubte sobre la seva interpretació com a *gallus*, ja que encaixa perfectament amb la descripció textual, vestit amb robes femenines, decorat amb relleus sobre el pit i, fins i tot, amb una postura certament afectada. Solament mancaria una policromia molt rica avui dia perduda. En aquest sentit, tant el cap com la inscripció, que l'identifiquen amb Atis, serien una reforma posterior un fet no gaire sorprenent ja que el propi déu era considerat el primer *gallus*⁷⁵⁴.

Tanmateix, el més destacat d'aquesta escultura són la placa i medallons amb relleus que porta sobre el pit (fig. 133). La peça principal és una placa metàl·lica amb forme de temple. En la part central, corresponent a la cel·la, hi ha tres divinitats, Cíbele, al mig, amb una *corona turrita* i un *tympanum* a la mà esquerra, Mercuri, a la seva dreta, portant el caduceu i Júpiter, a la seva esquerra. En el frontó es pot veure Atis estirat a terra, amb les cames creuades, i recolzat sobre el seu braç esquerre. Porta un *pedum* i va vestit amb una túnica curta i barret frigi. Aquesta placa és molt interessant perquè ve a confirmar una altra de les descripcions dels *galli*, és a dir, la de sacerdots itinerants. En la placa⁷⁵⁵ hi devien d'haver representats alguns dels misteris més importants del culte⁷⁵⁶ que eren mostrats i explicats al públic. Aquesta mena de plaques sembla ser força corrents alhora de fer proselitisme per a aquests

⁷⁵⁴ (Julià, 3, 106).

⁷⁵⁵ Poden haver-hi diferents configuracions, encara que les més corrents són un díptic o un tríptic de metall, normalment bronze daurat o platejat, clavats sobre fusta, de manera que fós fàcil tancar-lo per al seu transport.

⁷⁵⁶ Malgrat l'erosió dels detalls, la figura d'Atis al frontó es pot veure com al·ludeix a la passió d'Atis. En aquest sentit veure (inv. esc. núm. 26 i els paral·lels proposats).

cultes de tipus místics, ja que hi ha altres exemplars tant de Cíbele com de Sabazi⁷⁵⁷.

Més interessant, però, pel nostre estudi, són els dos medallons que porta lligats a sobre d'aquesta placa, un dels elements més característic del sacerdoti mètròac⁷⁵⁸. En aquest cas són força grans i van decorats cada un d'ells amb un bust d'Atis de perfil mirant cap al centre, vestits de manera frígia amb el seu característic barret. Tal com veurem aquesta mena de guarniment, disposat ja sigui sobre el pit o en una corona serà un dels trets iconogràfics més distintius.

Una altre de les millors representacions d'un *gallus* es troba als Museus Capitolins procedent de Lavinium⁷⁵⁹ (fig. 134). Aquesta és una placa quadrada amb un nínxol al seu interior on hi ha el retrat del *gallus* en un alt relleu molt pronunciat. El personatge va vestit amb una túnica de mànigues llargues i, com amb l'anterior, un himató que li cobreix l'espatlla i porta lligat sota el pit que, en aquest cas, es troba

⁷⁵⁷ De plaques amb la imatge de Cíbele se n'ha conservat dues més, totes dues en molt mal estat però idèntiques, cosa que fa pensar en un mateix motlle, conservades una en l'*Antiquarium* de Berlín i l'altra (probablement) a Bonn. En aquestes es pot veure la placa central, també amb forma de temple i amb les imatges de Cíbele asseguda en un tron flanquejada per Mercuri i Atis. En el frontó, en aquest cas, hi ha un bust d'Helios sobre el seu carro. En una d'aquestes plaques es va conservar també la seva valva parella, aquest cas decorada amb una imatge de Sabazi (CCCA, III, núm. 304; CCIS, II, núms. 81 i 82; LANE, 1980, p.17; JOHNSON, 1984, p. 1593). Precisament de Sabazi la millor d'aquestes plaques conservades estava, en aquest cas, a Empúries (TREMOLÉDA i CASAS, ep. amb la bibliografia anterior).

⁷⁵⁸ Se'n han trobat d'altres amb referència a aquest culte, que probablement tindrien una funció similar (CCCA, III, núm. 201; VI, núm.123). També s'han conservat diversos medallons d'època tardo-clàssica i hel·lenística (CCCA, V, núm. 15; VI, núm. 204; VII, núm. 6) que vindrien a provar l'origen oriental d'aquesta indumentària tant característica d'aquest culte.

⁷⁵⁹ núm. inv. 1207. Aquesta és, segurament, la imatge més famosa d'un *gallus*, per la qual cosa està extensament publicada (CCCA, III, núm.466 amb tota la bibliografia anterior; cal destacar, però VERMASSEREN, 1977, pp. 99-100; STUART JONES, 1926, pp. 254-257).

molt destacat, no amb el volum però sí dibuixat per les arrugues del vestit, conferint-li una gran feminitat⁷⁶⁰. El rostre, pentinat amb clenxa central i flocs ondulats simètrics, clarament femení, també, ve emmarcat per un complicat capell amb dues *infulae* que li cauen de darrera cada orella, la part posterior de l'himató, que li cobreix el cap fins a l'inici del front i, per sobre, una corona de llorer, segurament metàl·lica, decorada amb tres medallons, el central amb un bust de Júpiter i els dos laterals amb un bust d'Atis, vestit de manera oriental i mirant cada un cap el medalló central. En aquest cas, tornem a trobar els medallons, molt similars als anteriors, però disposats en nombre de tres sobre una corona, una de les disposicions més característiques. Sobre el pit també porta un relleu en forma de temple, però, en aquest cas, de proporcions molt més reduïdes, ja que té la forma i disposició d'un escapulari i, per això, ha de tenir una finalitat diferent que la gran placa de l'anterior, en aquest cas, segurament, apotropaica. Aquesta placa està decorada amb un tors d'Atis, vestit de manera oriental, girant el cap cap a l'esquerra i recolzat en el braç dret, mentre que amb l'esquerra s'agafa el colze dret, una de les postures més característiques d'Atis. Altres elements decoratius són un parell de pesades arrecades esfèriques i un colleret obert, un *torques*, molt gruixut i acabat en dos *protomoi* de lleó que sostenen una gemma el·líptica.

⁷⁶⁰ Novament podem trobar una de les descripcions textuais més característiques dels *galli*, efeminats, representada visualment. En realitat, si la iconografia no fós tant precisa en aquesta imatge hi hauria forces dubtes alhora de definir el sexe del personatge, ja que sembla totalment femení, tant pels pits, el rostre com pel pentinat. Segons (STUART JONES, 1926, p. 256) aquest rostre té forces reminiscències orientals.

A la mà dreta, aixecada, el sacerdot porta un *aspergillum*⁷⁶¹ i a la esquerra un cistellet amb figues i una pinya⁷⁶². A sobre aquest cistell hi ha un *flagellum*, que portaria sobre l'espatlla esquerra, compost per un elaborat mànec motllurat, acabat amb dos caps barbats, del que hi surten tres tires amb astràgals per fora del nínxol. També a la part exterior hi ha un parell de *cymbali*, a la dreta de la composició, i un *tympalum*, una *tibia* i un *cornu* encreuats i una *cista* a l'esquerra.

Una imatge molt semblant a l'anterior la podem trobar també als Museus Capitolins⁷⁶³ (fig. 135) si bé, en aquest cas es tracte d'un bust. La figura va vestida amb una túnica de màniques llargues i amb l'himató cobrit-li el cap, com a la figura anterior, si bé en aquest cas no porta corona sinó més aviat una mena de turbà per sota l'himató de la que hi pegem, també, dues fileres d'*infulae* a cada cantó⁷⁶⁴. La mà dreta, força deteriorada, la té oberta cap a l'espectador, mentres que amb la esquerra porta un curiós objecte format per un mànec, amagat per la mà, amb una guarda plana i rectangular, decorada amb peixos (dofins?) sobre la que hi ha un altar flanquejat per dos lleos, trencats a la part superior. Tanmateix, el més destacat és la carregada ornamentació de la figura, amb anells a cada dit, diversos braçalets molt decorats a cada braç i quatre collarets disposats concèntricament, els tres primers d'astràgals i l'últim un gran *torques* acabat amb *protomoi* de lleò dels que hi

⁷⁶¹ Un element compost per un mànec metàl·lic acabada amb una flor de cascall de la que hi surten tres branquillons d'olivera.

⁷⁶² Recordem que aquests fruits també varen sortir en les ofrenes rituals de l'estructura amb diposits de l'*Attideion*.

⁷⁶³ (CCCA, III, núm. 250 amb la escassa bibliografia anterior). Datada al s. III.

⁷⁶⁴ En aquest cas estan molt elaborades i amb volumn si bé estàn força trencades en la part inferior. Segons Vermasseren (nota anterior) són cadenes i ornaments d'or.

penja un gran medalló en el que hi ha un bust de Cíbele, que també porta un medalló, que mira a un *eros* que té sobre l'espatlla i braç drets.

Com podem veure tant els sacerdots com els *galli*, que poden coincidir, ténen una iconografia força definida. Semblantment passa amb les sacerdotesses si bé ser una institució occidental estàn molt més romanitzades des de un punt de vista iconogràfic. Tanmateix, mantindran, com a característica d'aquest sacerdoci, la presència dels medallons.

Així, l'exemple més clar és en el relleu funerari de Laberia Felicia, sacerdotessa de Cíbele⁷⁶⁵ (fig. 136). En aquesta làpida podem veure una imatge de la sacerdotessa de cintura cap amunt, dins d'una corculla, fent una ofrena, amb una pàtera a la ma dreta, sobre un petit altar amb fruites i garlandes. A la mà esquerra porta una garlanda. El que més ens interessa, però, és el seu vestuari, amb túnica i himató, que no la diferencia, en res, de cap representació d'una matrona romana a excepció de portar el cap cobert per les necessitats de l'acte religiós i d'un parell d'*infulae*. Tanmateix, sobre el pit porta un petit bust⁷⁶⁶ amb la imatge d'un personatge barbat, segurament Júpiter. Difícilment es podria identificar aquesta imatge com la d'una sacerdotessa metràca, sobretot pels paral·lelismes amb els seus corresponents masculins, però la inscripció no ofereix cap dubte. S'ha de tenir en

⁷⁶⁵ (CCCA, III, núm, 58, amb bibliografia anterior).Actualment es troba força restaurada. La inscripció de la base és :

LABERIA FELICIA / SACERDOS MAXIMA / MATRIS DEVM M(agnae) I(daeae), (CIL, VI, 2257).

⁷⁶⁶ En aquesta cas no és una placa, ja que solament hi ha el bust d'embolum força rodó, però la funció ha de ser la mateixa.

compte, però, que la data de la peça, segona meitat del s. I, és encara molt avançada, segurament seguint la nova normativa de l'emperador Claudi.

Duess imatges més podrien representar sengles sacerdotesses⁷⁶⁷, totes dues del s. III. La primera en un bust⁷⁶⁸ (fig. 137) procedent de *Poetovio*, a *Pannonia*, on es pot veure una imatge femenina vestida amb *peplos* que porta cenyit al seu cap una diadema amb una gran gemma al centre⁷⁶⁹. La segona en un altar d'origen desconegut actualment a Cambridge⁷⁷⁰ (fig. 138). A la cara principal hi ha una figura femenina dreta vestida amb quitó i un *peplum* que, per la part posterior, li cobreix el cap. A la mà dreta porta un *aspergillum* i una palma, mentres que a l'esquerra porta un *oinochoe* i una pàtera amb fruits. Novament, podem trobar cenyida al cap una diadema vegetal amb un medalló central. A cada cantó hi ha dos personatges vestits de manera oriental identificats com a *galli*⁷⁷¹.

Tal com podem veure no hi ha una iconografia clara, o millor dit "pintoresca", tal com tenen els seus homòlegs masculins, ja que en tots els casos solament es poden identificar per la presència d'un medalló, ja sigui al pit o en una diadema. En

⁷⁶⁷ Val a dir que totes dues han estat identificades com a la deessa Cíbele, per la iconografia ho dubtem, ja que s'assemblen més a la nostre interpretació.

⁷⁶⁸ (CCCA, VI, núm. 112).

⁷⁶⁹ Aquesta està molt afectada i podria haber-hi hagut, originalment, un petit relleu.

⁷⁷⁰ (TYLLARD, 1917, pp. 284-289; BUDDE i NICHOLS, 1964, pp. 77-79; CCCA, VII, núm. 39).

⁷⁷¹ Va a dir, que, per la seva postura, cames creuades i recolçant el cap en una mà, s'haurien de identificar amb el típic Atis funerari i no amb *galli*. Tanmateix, en un dels laterals es pot veure a quatre personatges vestits iguals portant un *ferculum* on hi ha un tron amb una *cista mystica*, flanquejat per dues escultures identificades, també com a *galli*, si bé van vestides diferents. Al nostre parer aquest és un dels millors exemples de la utilització indiscriminada del mot *gallus* alhora d'enfrontar-se a la iconografia dels personatges

aquest sentit, cal insistir en què la possible explicació es troba en la manca d'un referent oriental, ja que la inclusió de les dones al culte deu formar part de la reforma de Claudi, o si més no, una incorporació pròpia del món romà.

Queda, finalment, analitzar la iconografia del cap d'aquesta religió, els *archigalli*, una figura, tal com la coneixem, instituida per Antoninus Pius⁷⁷². Sens dubte, la millor representació, datada a la segona meitat del s. III, la podem trobar en l'escultura i relleus de la tomba d'un *archigallus* trobat a la Isola Sacra d'Ostia⁷⁷³.

El primer element a comentar és la tapa del sarcòfag (el mateix sarcòfag no s'ha conservat), on es pot veure al personatge ajagut sobre aquesta, representada com una *kline*, decorada amb franges i motius vegetals incisos (figs. 139 i 140). El personatge està estirat amb les cames creuades i el cap recolzat sobre la mà esquerra⁷⁷⁴. Va vestit de manera oriental, amb barret frigi, probablement, *tunica manicata*, *pallium*, *anaxyrides* i sandàlies, és a dir com el mateix Atis, i sense una iconografia distintiva, a excepció del braçalet en l'avantbraç dret (fig. 141). Aquest és de grans dimensions decorat amb relleus, *l'οκκαβος*, amb Cíbele entronitzada amb sengles personatges vestits de manera oriental a cada cantó. Als seus peus hi ha una *cista mystica* amb una serp.

metròacs quan no poden ser identificats. En aquest sentit, vegi's més endavant la coberta d'un *archigallus* d'Ostia, on també va vestit d'oriental, tal com Atis.

⁷⁷² Ja hem fet referència anteriorment sobre si aquesta figura es deu a la reforma de Claudi (CARCOPINO, 1923-B, pp. 237-329) o si és d'origen oriental. En qualsevol cas la nostra intenció és la d'analitzar la figura relacionada amb el ritual del *taurobolium* i netament romana.

⁷⁷³ (CALZA, 1932, pp. 221-237; CALZA, 1040-B, pp. 205-210; SQUARCIAPINO, 1962, pp. 13-15; VERMASSEREN, 1977, p. 100; CCCA, III, núms. 446-448).

En els dos relleus que anaven a l'exterior de la tomba podem veure el mateix personatge. En el primer (fig. 142), està dret davant d'un altar, on hi ha un petit *simulacrum* d'Atis recolzat contra un pi, i porta un parell de torxes a la ma⁷⁷⁵. En segon (fig. 143), està fent una ofrena de fruites sobre un *tymiaterion* i porta una pàtera amb incens (?). En un segon pla, hi ha Cíbele asseguda en un tron, flanquejada per dues grans torxes, i un Mercuri infantó dret als peus de la deessa.

En ambdues representacions va vestides igual, amb *tunica manicata*, *toga contabulata*, *anaxyrides* i sandalies tancades. En tots dos casos porta un *occabus* a l'avantbraç dret amb representacions semblants⁷⁷⁶. També en tots dos casos, porta la mateixa corona formada per una diadema molt ample, decorada amb motius vegetals⁷⁷⁷ i amb dos petits bustos a la part superior un de Cíbele i l'altre d'Atis⁷⁷⁸ (fig. 144).

⁷⁷⁴ Aquesta imatge té una llarga tradició en l'art funerari etrusc, però en aquest cas potser s'hauria de relacionar també amb les representacions de la passió d'Atis, d'idèntica postura.

⁷⁷⁵ Probablement aquesta imatge faci al·lusió al ritu de l'*arbor intrat*, on es penjaven petites imatges d'Atis del tronc de pi simbolitzant la ressurrecció de la natura (CUMONT, 1905, pp. 55-56; veure, 5també, inv. esc. núm. 26). En aquest sentit les torxes deuen de ser un símbol del més entllà i de la mort que ha estat vençuda.

⁷⁷⁶ En tots dos casos hi ha Cíbele entronitzada i un Atis al seu cantó si bé en el segon cas està en actitud dansaire, amb ambdós braços alçats.

⁷⁷⁷ Com una corona de llaurer però amb fruits o gemmes entre les fulles.

⁷⁷⁸ Val a dir que en tots dos casos el personatge té el cap de tres quarts i donat que el cap de Cíbele es troba sobre l'eix de la seva cara, ens fa pensar que la corona original tindria tres busts i no dos tal com es veu així, ja que si no fos així portaria la corona torta.

De les representacions d'aquest *archigallus* en podem treure una imatge iconogràfica molt clara, un personatge molt digne⁷⁷⁹ i elegant molt allunyat de la representació dels *galli*, vestit amb toga, si bé a la manera oriental. Tanmateix, els elements iconogràfics més precisos són la corona amb els petits bustos, diferent de la típica corona amb medallons però amb el mateix significat, i l'*occabus*, que podria ser una transformació dels pectorals dels vells sacerdots itinerants, segurament amb unes connotacions més tradicionals que no pas d'altra cosa.

A aquestes representacions n'hi hem de sumar una altra, trobada a Cherchel, Argèlia⁷⁸⁰ (fig. 154), que representaria també a un *archigallus* del s. III. El personatge té una iconografia idèntica a l'anterior, amb *tunica manicata*, *toga contabulata* lligada de la mateixa manera, i sandàlies tancades⁷⁸¹. Les úniques diferències es troben en la corona, que en aquest cas és la més característica, amb fulles de llorer i un medalló central, la presència de dues llargues *infulae*, que, de darrera les orelles baixen fins als genolls, i que, en haver perdut el braç esquerre per sobre del colze, no es pot saber si originàriament portava un *occabus*. Tanmateix, al nostre parer no hi ha cap dubte sobre la seva identificació com a *archigallus* per les similituds amb l'anterior⁷⁸².

Vistos tots aquests exemples, textuals i visuals, creiem que, malgrat que hi ha una visió força confusa, és relativament plausible establir una iconografia precisa del

⁷⁷⁹ S'ha de tenir en compte, també, el seu rostre, que, tal com diu (CALZA, 1932, p. 223), és clarament viril i majestuos, cosa que el diferencia molt dels retrats dels *galli*.

⁷⁸⁰ (CCCA, V, núm. 146 amb bibliografia anterior).

⁷⁸¹ En aquest cas no es pot apreciar si porta *anaxyrides*.

sacerdoci metròac, ja que tant *galli*, sacerdots, sacerdotesses i *archigalli* tenen elements que permeten la seva identificació. Davant d'aquesta situació ens és permès tornar a la pregunta inicial sobre quina podria ser la interpretació iconogràfica del retrat d'Antínous.

Tal com hem vist aquest porta una doble corona anul·lar amb dos plafons centrals petal·lifformes, cada un amb un bust, identificats com a Nerva i Adrià⁷⁸³. Així, la presència de corones amb medallos és un dels trets més característics del sacerdoci metròac. Tanmateix, no és exclusiu d'aquest culte, ja que en el relleu sepulcral de L. Lartius Anthus⁷⁸⁴, *cistophorus* de la deessa Bellona, porta també una corona de llorer amb tres medallons i un torques al coll amb una gemma al mig. Tot i amb això, aquest exemple no és gens d'estranyar donada la relació entre ambdós cultes⁷⁸⁵.

Altres exemples d'aquesta mena de corones les podem trobar en altres contextos, com per exemple, en un bust d'August al Vaticà⁷⁸⁶ on aquest porta una diadema amb un medalló on hi ha un bust de Cèsar o en una escultura thoracada

⁷⁸² Tot i amb això, Vermasseren ho considera un *gallus* i no està ni segur de que sigui d'aquesta religió, malgrat la seva identificació.

⁷⁸³ (BLUM, 1915, p.68-69). La presència de Nerva i no de Trajà es justifica per un buscat paral·lelisme, per part d'Adrià, amb el regnat del primer, més pacifista. Tot i amb això, s'ha de fer notar que aquests bustos estan molt erosionats, per la qual cosa aquesta identificació és dubtosa, encara que, efectivament, representen personatges togats i no divinitats mitològiques.

⁷⁸⁴ (VERMASSEREN, 1977, p. 100).

⁷⁸⁵ A part de l'evidència textual i arqueològica, com a Ostia, aquest relleu va ser trobat molt a prop del Vaticà, on hi havia el *Phrygianum*. Tot i les semblances també hi ha diferències notables, com per exemple la doble destal, *bipennis*, que porta aquest personatge i que deu ser característica del culte de Bellona.

⁷⁸⁶ (BERNOULLI, 1882, II-1, p. 30).

d'Adrià a *Hyerapitna*, Creta, on porta la mateixa corona⁷⁸⁷. Un altre exemple el podem trobar en una descripció de Suetoni sobre Domicià i el col·legi dels sacerdots flavis que l'acompanyava⁷⁸⁸. Així doncs, encara que no corrents aquestes corones també eren utilitzades fora del context metròac. Tanmateix, aquesta mena de corones solament apareixen relacionades amb aquest culte a partir del s. II, siguen aquest retrat d'Antínous la primera coneguda, per la qual cosa no seria d'estranyar que, aprofitant un element ja definit, la corona amb medallons, aquesta anés substituint paulativament les plaques i medallons sobre el pit. Una possible explicació seria un altre exemple de la romanització d'aquest culte oriental, ja que si bé no són els únics exemples, si és característic de les sacerdotesses i els *archigalli*, les dues figures d'aquest culte més occidentalitzades⁷⁸⁹.

Així doncs quina ha de ser la interpretació d'aquesta escultura?. Després de la mort del jove Bitini sabem que Adrià el divinitzà i l'assimilà a moltes divinitats, principalment orientals, encara que no exclusivament⁷⁹⁰. Al conservar-se solament el cap és difícil de fer una identificació concreta, ja que, tal com hem vist, el vestit és determinant en la identificació. Una possible seria la d'una assimilació amb el propi Atis, encara que aquest déu tenia una iconografia força definida i, en aquest cas, la manca del barret frigi podria ser determinant. Tanmateix el fet inusual de la seva

⁷⁸⁷ (KLEINER, 1992, p. 241, fig. 205) En aquest cas el medalló és llis, però massa gran per ser alguna gemma, per la qual cosa la imatge deuria d'anar pintada.

⁷⁸⁸ (Suetoni, Vit. Dom., IV) "...capite gestans coronam auream, cum effigie Iovis, ac Iunonis Minervaeque, adsidentibus Diali sacerdote et collegi Flavianium pari habitu, nisi quod illorum inerat et ipsius imago..". Malgrat això (STUART JONES, 1924, p. 255, n.1) creu que deurien de ser bustos d'embalum rodó i no medallons.

⁷⁸⁹ En aquest sentit, val a dir que, malgrat aquesta mena de corona té un origen oriental, sembla que havia estat plenament acceptada a través de la figura imperial.

⁷⁹⁰ Sobre la gènesi i el culte d'Antínous vegi's (BEAUJEU, 1955, pp.243-257).

exagerada joventut, molt poc corrent, seria un element favorable a la identificació amb Atis.

L'altre possible interpretació seria la de un sacerdot metròac, un *unicum* en la representació d'Antínous ja que sempre es pot veure heroitzat o assimilat a una divinitat⁷⁹¹, però mai com a sacerdot. Tal com hem vist fins ara, aquesta mena de corona sembla ser un referent iconogràfic característic del culte de Cíbele⁷⁹² i no exclusiu de cap de les seves diferents estructures. En aquest sentit, al nostre parer, aquesta ha de ser la nostre identificació, ja que a part de les similituds iconogràfiques s'hi han de sumar dos elements més, per un cantó la manca d'un referent diví, ja que durant el regnat d'Adrià el culte d'Atis no estava establert en la part oriental de l'imperi, i per l'altre, el fet de què si els dos retrats són efectivament empedadors, divinificats o no, implica una certa dependència del portador⁷⁹³, un element difícil de concebir en una divinitat.

⁷⁹¹ En aquest sentit vegi's el recull de (CLAIRMONT, 1966).

⁷⁹² Creiem que malgrat els exemples d'aquesta mena de corones aliens a aquest culte, el lloc on va ser trobat ha de ser determinant per aquesta identificació.

⁷⁹³ (BEAUJEU, 1955, p. 246, n.1)

VIII. BIBLIOGRAFIA

VIII- BIBLIOGRAFIA

Fonts:

- Apià, *Bellorum Civilium*, trad. A. Sancho, ed. Gredos, 1985.
- Apuleu, *Metamorphoses*, trad., ed. Bernat Metge, 1929-31.
- Aristòfanes, *Plutus*, trad. M. Balsach, ed. Bernat Metge, 1977.
- Arnobi, *Adversus Nationes*, trad. H. Le Benniec, ed. Les Belles Lettres, 1982.
- Arrià, *Periplum Ponti Euxini*, trad. A. Silberman, ed. Les Belles Lettres, 1995.
- Aulus Gel.li, *Noctes Aticae*, trad. V. Ferrís i M. Dolç, ed. Bernat Metge, 1988.
- Cassi Dió, *Historia Romana*, trad. E. Cary, ed. Loeb, 1968-70.
- Càtul, *Carmina*, trad. J. Petit, ed. Bernat Metge, 1928.
- Ciceró, *De haruspicum responsis*, trad. N.H. Watts, ed. Loeb, 1923.
De republica, trad. Esther Bréquet, ed. Les Belles Lettres, 1980.
- Climent d'Alexandria, *Protéptico*, trad. M.C. Isard, ed. Gredos, 1994.
- Codex Theodisianus, ed. T. Mommsen, P.M. Meyer i P. Krueger, Weidmann, 1990.
- Demòstenes, *Sobre la corona tieràrquica (Discursos civils IV)*, trad. J. Pallí, ed. Bernat Metge, 1993.
- Diodor Sícul, *Bibliotheca Historica*, trad. F. Chamoux i P. Bertrac, ed. Les Belles Lettres, 1972 ss.
- Dionís d'Halicarnàs, *Antiquitatum romanorum*, trad. E. Jimenez i E. Sanchez, ed. Gredos, 1984.
- Enni, *Annales*, ed. O. Skutsch, Clarendon Press, 1985.
- Estaci, *Thebais*, trad. T.C. Klinnert, ed. Bibliotheca Teubneriana, 1973.
- Estrabó, *Geographica*, trad. J.L. García Ramon i J. García, ed. Gredos, 1991 ss.
- Eurípides, *Bacantes*, trad. A. Melero, ed. Akal, 1990.
- Fírmic Matern, *De errore profanarum religionum*, trad. R. Turcan, ed. Les Belles Lettres, 1982.
- Himnes Homèrics*, trad. M. Balsach, ed. Bernat Metge, 1974.
- Historia Augusta*, trad. V. Picón i A. Cascón, ed. Akal, 1989.
- Joan Lydus, *De mensibus*, ed. R. Wvensch, Bibliotheca Teubneriana, 1967.

- Julià emperador, *Himno a la madre de los Dioses (Discursos)*, trad. J. García Blanco, ed. Gredos, 1979-82.
- Juvenal, *Saturae*, trad. M. Balsach, ed. Bernat Metge, 1961.
- Lactanci, *Divinae Institutiones*, trad. E. Sanchez Salor, ed. Gredos, 1990.
- Luca, *Pharsalia*, trad. S. Mariner, ed. Alianza editorial, 1996.
- Llucià, *De Dea Syria (Obras)*, trad. A. Espinosa, ed. Gredos, 1981-82.
- Ovidi, *Fasti*, trad. M. Dolç i J. Medina, ed. Bernat Metge, 1991-97.
- Pausànias, *Descripción de Grecia*, trad. M.C. Herrero, ed. Gredos, 1994 ss.
- Píndar, *Ditirambes (Fragments)*, trad. M. Balsach, ed. Bernat Metge, 1957-94.
- Plini, *Naturalis Historia*, trad. H. Racham, ed. Loeb, 1963 ss.
- Plutarc, *Amatoriae Narrationes (Ouvres Morales)*, trad. M. Cuvigny, Les Belles Lettres, 1980.
- Vides paral.leles*, trad. C. Riba, ed. Bernat Metge, 1926-46.
- Polibi, *Historia*, trad. A. Ramon i M. Balsach, ed. Bernat Metge, 1929 ss.
- Prudenci, *Contra Symmachum*, trad. P. Cunningham i N. Rebull, ed. Bernat Metge, 1993.
- Peristephanon (Obras Completas)*, trad. A. Ortega i I. Rodriguez, ed. Biblioteca de autores cristianos, 1981.
- Séneca, *De brevitae vitae*, trad. C. Cardó, ed. Bernat Metge, 1924.
- Suetoni, *De vita caesarum*, trad. J. Icart, ed. Bernat Metge, 1966-69.
- Tàcit, *Annales*, trad. M. Dolç i F. Soldevila, ed. Bernat Metge, 1930-70.
- Teopomp, *Hellenica Oxyrhynchia*, ed. V. Bartoletti i M. Chambers, Bibliotheca Teubneriana, 1993.
- Tit Livi, *Ab urbe condita*, trad. M. Pérez González, Akal, 1989.
- Valeri Flac, *Argonautica*, trad. J.H. Mozley, ed. Loeb, 1972.
- Valeri Màxim, *Factotum ad dictorum memorabilium*, trad. F. Martín Acera, ed. Akal, 1988.
- Virgili, *Eneida*, trad. M. Dolç, ed. Bernat Metge, 1972-78.

-ALFÖLDI, 1979

A. Alföldi, "Redeunt Saturnia Regna, VII: Frugifer-Triptolemos im ptolemäisch-römische Herrschercult", *Chiron*, 9, 1979, pp. 553-607.

-ALVAR, 1993

J. Alvar, "Cinco lustros de investigación sobre los cultos orientales en la Península Ibérica", *Gerion*, 11, 1993, pp. 113-126.

-AURIGEMMA, 1910

S. Aurigemma, "Dendrophori", a E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di Antichità Romane*, II, Spoleto, 1910, pp. 1671-1705.

-BARNET, 1953

R.D.Barnet, "The phrygian rock façades and the hittite monuments", *Bibliotheca Orientalis*, X, 3/4, 1953, pp. 78-82.

-BARTROLI, 1943

A. Bartoli, "Il culto della Mater deum magna idaea e di Venere genitrice sul Palatino", *Memorie della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Serie III, Vol, VI, 1942-47, pp. 229-239.

-BATISTELLI, 1991

P. Batistelli, "Santuario della Magna Mater. L'area ad ouest del tempio di Cibele", *Bollettino di Archeologia*, 11-12, 1991, pp. 98-108.

-BEAJEU, 1955

J. Beaujeu, *La religion romaine a l'apogée de l'empire, I. La politique religieuse des Antonins (96-192)*, Paris, 1955.

-BECATTI, 1936

G. Becatti, "Timarchides e l'Apollo qui tenet citharam", *Bullettino delle Comissione Archeologica Comunale di Roma*, 63, 1936, pp. 111-132.

-BECATTI, 1942

G. Becatti, "Un Dodektheon ostiense e l'arte di Prassitele", *Annuario della Regia Scuola Archaeologica di Atene*, I-II, 1939-40 (1942), pp. 85-138.

-BECATTI, 1954

G. Bacatti, *Scavi di Ostia, II.I Mitrei*, Roma, 1954.

-BERNOULLI, 1882

J. J. Bernoulli, *Römische Ikonographie*, II, Stuttgart, 1882.

-BIEBER, 1969

M. Bieber, "The images of Cybele in Roman Coins and Sculpture", a *Hommages à Marcel Renard*, III, Bruxelles, 1969, pp. 29-40.

-BIEBER, 1981

M. Bieber, *The sculpture of hellenistic age*, New York, 1981.

-BILLEDTAVLER

Ny Carlsberg Glyptotek- Billedtavler til Kataloget over Antike Kunstvaerker, Kopenhagen, 1907.

-BLANCO FREIJEIRO, 1968

A. Blanco Freijeiro, "Documentos metroacos de Hispania", *Archivo Español de Arqueologia*, 41, 1968, pp.91-100.

-BLOCH, 1945

H. Bloch, "A new document of the last pagan revival in the west, 393-394 A.D.", *Harvard theological review*, XXXVIII, U, 1945, pp. 199-244.

-BLOCH, 1947

H. Bloch, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma, 1947.

-BOLCH, 1953

H. Bloch, "Ostia, Inscrizioni rinvenute tra il 1930 e il 1939", *Notizie degli scavi*, 1953, pp.239-306.

-BLOCH, 1958

H. Bolch, "C. Cartilius Poplicolae", a M. Floriani Squarciarino, *Scavi di Ostia*, III. *Le Necropoli, I*, 1958, Roma, pp. 209-219.

-BLOCH, 1939

R. Bloch, "L'Ara Pietatis Augustae", *Mélanges de l'École française à Rome*, 56, 1939, pp. 81-120.

-BLOCH, 1976

R. Bloch, "Interpretatio IV: Hannibal i les dieux de Rome", a *Recherches sur les religions de l'Italie antique*, Genova, 1976.

-BLUM, 1913

G. Blum, "Ἀντινοῦς Θεός", *Mélanges de l'École française à Rome*, 23, 1915, pp. 65-75.

-BREMNER i HORSFALL, 1987

J. N.Bremner i N. M. Horsfall, "Slow Cybele's arrival", a *Roman Myth and mythology. Institute of Classical Studies, University of London, Bulletin Supplement*, 52, 1987.

-BRENDDEL, 1978

O. Brendel, *Etruscan Art*, Harmoidsworth, 1978.

-BRUGNOLI, 1965

G. Brugnoli, "Cultura e propaganda nella restaurazione dell'eta flaviana", *Annali della Università de Lecce, Fac. Lett.*, I, 1963-64, Lecce, 1965, pp. 5-36.

-BUDDE i NICHOLS, 1964

L. Budde i R.Nichols, *A Catalogue of the greek and roman sculptures in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge, 1964.

-BURKERT, 1979

W. Burkert, *Mito e rituale in Grecia*, Roma-Bari, 1979 (1996).

-CAIN, 1985

H-U. Cain, *Römische Marmorkandelaber*, Mainz am Rheim, 1985.

-CALZA, 1915

G. Calza, "Il Piazzale delle Corporazioni e la funzione commerciale di Ostia", *Bullettino Comunale*, 43, 1915, pp. 138-148.

-CALZA, 1916

G. Calza, "Scavo e sistemazione di rovine", *Bullettino Comunale*, 1916, pp. 161-195.

-CALZA, 1932

G. Calza, "Una figura-ritratto di Archigallo scoperta nella necrópoli del Portus Romae", *Historia*, VI, 1932, pp. 221-237.

-CALZA, 1940

G. Calza, "Una basilica di età constantiniana scoperte a Ostia", *Rendiconti della Pontifici Accademia Archeologica*, 16, 1940.

-CALZA, 1940-B

G. Calza, *La necropoli del porto di Rona nell'Isola Sacra*, Roma, 1940.

-CALZA, 1946

G. Calza, "Il santuario della Magna Mater a Ostia", *Memoria della Pontificia Accademia Archeologica*, 6, 1946, pp. 183-205.

-CALZA et alii, 1953

G. Calza, G. Becatti, I. Gismondi, G. De Angelis d'Ossat i H. Bolch, *Scavi di Ostia, I. Topografia generale*, Roma, 1953.

-CALZA, R, 1946

R. Calza, "Le sculture rinvenute nel santuario della Magna Mater", *Memoria della Pontificia Academia Archeologica*, 6, 1946, pp. 206-227.

-CALZA, R., 1958

R. Calza, "La statua-ritratto di C. Cartilius Poplicola", a M. Floriani Squarciapino, *Scavi di Ostia, III. Le Necropoli, I*, 1958, Roma

-CALZA, R., 1964

R. Calza, *Scavi di Ostia, V. I Ritratti greci e romani fino al 160 circa d.C.*, Roma, 1964.

-CALZA, R. i NASH, 1959

R. Calza i E. Nash, *Ostia*, Firenze, 1959.

-CARCOPINO, 1911

J. Carcopino, "Ostiensia, I. Les inscriptions gamaliannes", *Mélanges de l'École française à Rome*, 31, 1911, 143-230.

-CARCOPINO, 1923-A

J. Carcopino, "Attideia, I. Sur l'introduction officielle a Rome du culte d'Attis", *Mélanges d'archéologie et d'Histoire*, XL, 1923, pp. 135-159.

-CARCOPINO, 1923-B

J. Carcopino, "Attideia, II. Galles et Archigalles", *Mélanges d'archéologie et d'Histoire*, XL, 1923, pp. 237-324.

-CARCOPINO, 1942

J. Carcopino, *Aspects mystiques de la Rome païenne*, Paris, 1942.

-CARPENTER, 1933

R. Carpenter, "The lost statues of the east pediment of the Parthenon", *Hesperia*, II, 1933, pp. 1-88.

-CCCA, I-VII

M.J. Vermasseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, Leiden, 1977 ss.

-CÉBEILLAC, 1973

M. Cébeillac, "Octavia, épouse de Gamala, et la Bona Dea", *Mélanges de l'École française à Rome*, 85, 1973, pp. 517-557.

-CHASTAGNOL, 1946

A. Chastagnol, "Le Sénateur Volusien et la conversion d'une famille de l'aristocratie romaine au Bas-Empire", *Revue des Etudes Anciennes*, 48, 1956, pp. 241-253.

-CHASTAGNOL, 1962

A. Chastagnol, *Les fastes de la préfecture de Rome au Bas-Empire*, Paris, 1962.

-CIANCIO ROSSETTO, 1973

P. Ciancio Rossetto, *Il sepolcro del fornaio M. Virgilio Eurisace*, Roma, 1973.

-CLAIRMONT, 1966

O. W. Clairmont, *Die Bildnisse des Antinous*, Neuchâtel, 1942.

-COSI, 1984

D. M. Cosi, "L'ingresso di Cibele ad Atene e a Roma", *Atti*, IX, 1980-81 (1984), pp. 81-91.

-CUMONT, 1900

F. Cummont, "Cannophori", a E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di Antichità Romane*, II, Spoleto, 1910, pp. 80-81.

-CUMONT, 1905

F. Cumont, *Las religiones orientales y el paganismo romano*, Paris, 1905 (Madrid, 1987).

-CUMONT, 1942

F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942.

-DACOSTA, 1991

Y. Dacosta, *Initiations et sociétés secrètes dans l'antiquité gréco-romaine*, Paris, 1991.

-DARDAINE *et alii*, 1988

S. Dardaine, J. Lancha, A. Pelletier, P. Sillières, M. Fincker, J.M. Labárthe i G. Charpentier, "Belo: Le temple d'Isis et le forum, II", *Mélanges de la Casa de Velazquez*, XXIV, 1988, pp. 19-51.

-DAREMBERG-SAGLIO

Ch. Daremberg i E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris, 1877 ss.

-DOMAZEWSKY, 1911

A. Von Domazewsky, "Magna Mater in latin inscriptions", *Journal of roman studies*, 1, 1911, pp.

-DUTHOY, 1969

R. Duthoy, *The Taurobolium. Its evolution and terminology* (EPRO 10), Leiden, 1969.

-FABING, 1988

S. Fabing, "Etruscan Lasa", a A.P. Kozloff i D.G. Mitten (eds.), *The Gods delight. The human figure in classical bronze*, Cleveland, 1988.

-FELLETTI, 1953

B. M. Felletti, *Museo Nazionale, I. I ritratti*, Roma, 1953.

-FISHWICK, 1966

D. Fishwick, "The cannophori and the march festival of Magna Mater" *American philological association*, 97, 1966, pp.193-202.

-FISHWICK, 1967

C. Fishwick, "Hastiferi", *Journal of roman studies*, LVII, 1967, pp. 142-160.

-FRITZE, 1909

M. Fritze, "Der Attiskult in Kyzikos", *Nomisma*, 10, 1909, pp. 33-42.

-GAGÉ, 1955

J. Gagé, *Essai sur le culte d'Apollon et le développement du "ritus graecus" à Rome des origens à Auguste*, Paris, 1955.

-GIULIANO, 1979

A. Giuliano (ed.) *Museo Nazionale Romano. Le esculture*, Roma, 1979 ss.

-GRAILLOT, 1912

H. Graillet, *Le culte de Cybèle, Mère des dieux, à Rome et dans l'empire romain*, (BEFAR, 107), Paris, 1912.

-GRENIER, 1990

J.C. Grenier, *La décoration statuaire du "Serapeum" du "Canope" de la Villa Adriana*, Roma, 1990.

-GRIMAL, 1981

P. Grimal, *Diccionario de mitología griega y romana*, Paris, 1951 (Barcelona, 1985).

-GROSS, 1940

W.H. Gross, *Das Bildnis Trajanus*, Berlin, 1940.

-GUADAGNO, 1966

G. Guadagno, "La Cibele farnese del Museo Nazionale di Napoli", *Archeologia Classica*, XVIII, 1966, pp. 72-82.

-HANSON, 1959

J.A. Hanson, *Roman Theater-temples*, Princeton, 1959.

-HEALY, 1993

J. F. Healy, *Minerie e metalurgia nel mondo greco e romano*, Roma, 1993.

-HEERMA VAN VOSS, 1979

M.S.H.G. Heerma Van Vos, "The cista mystica in the cult and mysteries of Isis", a M.J. Vermasseren (ed.), *Studies in Hellenistic Religions*, Leiden, 1979, pp. 23-26.

-HEPDING, 1903

H. HEPDING, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Giessen, 1903.

-HERTZ, 1991

P. Hertz, "Claudius Abascantus. Die nomenklatur eines libertus und sein sozialer aufstieg", *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik*, 86, 1991, pp. 167-173.

-HUELSEN, 1895

Ch. Huelsen, "Untersuchungen zur topographie des Palatins. I. Der temple der Magna Mater", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*, X, 1895, pp. 3-28.

-KLEINER, 1992

D. E. E. Kleiner, *Roman sculpture*, New Heaven-London, 1992.

-KNOBLAUCH, 1994

A. M. Knoblauch, Venus Genetrix", a B. S. Ridgway (ed.), *The Art Museum. Princeton University. Greek originals, roman copies and variants*, Princeton, 1994.

-JOHANSEN, 1995

E. Johansen, *Catalogue of roman portraits, II. Ny Carlsberg Glyptotek*, Kopenhagen, 1995.

-JONES *et alii*, 1971

A. H. M. Jones, J. R. Martindale i J. Monis, *The prosography of the Later Roman Empire, I. A. D. 260-395*, Cambridge, 1971.

-LAMBRETCHS, 1952

P. Lambrechts, "Les Fêtes Phrygiennes de Cybèle et d'Attis", *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 27, 1952, pp. 141-170.

-LAMBRETCHS, 1962

P. Lambrechts, *Attis: Van Herdersknaap tot god*, Bruxelles, 1962.

-LAMBRETSCHS, 1968

P. Lambrechts, *La composition du Sénat romain de Septime Sévère a Diocletien (193-284)*, Roma, 1968.

-LAMBRETSCHS i BOGAERT, 1969

P. Lambrechts i R. Boagaert, "Asclépios, archigalle pessinontien de Cybèle", a J. Biebaw (ed.) *Hommages à Marcel Renard*, II, Latomus, 102, 1969, pp. 404-414.

-LAROUCHE, 1960

F. Laroche, "Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origens de Cybèle", a *Eléments orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasbourg, 22-24 mai, 1958*, Paris, 1960, pp. 113-128.

-LEHNER, 1924

H. Lehner, "Orientalische Mysterienkulte im römischen Rheinland", *Bonner Jahrbücher*, CXXIX, 1924, pp. 36-91.

-LICORDARI, 1977

A. Licordari, "Considerazioni sull'onomastica ostiense", a *Colloques internationaux du C.N.R.S. L'onomastique Latine*, Paris, 1975 (1977), pp. 239-245.

-MACRIDY-BEY i PICARD, 1921

Th. Macridy-Bey i Ch. Picard, "Attis d'un métrôn (ζ) de Cyzique", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 1921, pp. 437-470.

-MAGI, 1945

G. Magi, *I rilievi flavi del Palazzo della Cancelleria*, Roma, 1945.

-MAR, 1988

R. Mar, *Ciudad y urbanismo romanos*, Tesi doctoral, Barcelona, 1988.

-MAR, 1990

R. Mar, "El santuario de Hércules y la urbanística de Ostia", *Archivo español de arqueología*, 63, 1990, pp. 137-160.

-MAR, 1992

R. Mar, "El Serapeo ostiense y la urbanística de la ciudad. Una aproximación a su estudio", *Bollettino di Archeologia*, 13-14-15, 1992, pp. 31-51.

-MAR *et alii*, 1996

R. Mar, J.M. Nolla, J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó, Ll. Palahí i Ll. Pinyol, *El santuario ostiense de la Magna Mater. Estudio arqueológico, urbanístico e histórico. Memoria de resultados de la primera campaña (Julio-Agosto, 1995)*, Tarragona-Girona, 1996.

-MEIGGS, 1973

R. Meiggs, *Roman Ostia*², Oxford, 1973 (rep. 1985).

-MELLINK, 1960

M.J. Mellink, "Early cult images of Cybele in Asia Menor" (resum), *American Journal of archaeology*, LXIV, 1960, p. 188.

-METZGER, 1984

B. M. Metzger, "A classified bibliography of the graeco-roman mystery religions, 1924-1973. With a supplement 1974-1977.", *Aufstieg und Niedergang des römische Welt*, II, 17, 3, 1984, pp. 1274-1329.

-MORENO, 1994

P. Moreno, *Scultura ellenistica*, II, Roma, 1994.

-MUSSO, 1983

L. Musso, *Manifattura sontuaria e committenza pagana nella Roma del IV secolo. Indagine sulla lanx di Paragiabo*, Roma, 1983.

-NAUMANN, 1967

R. Naumann, "Das Heiligtum der Meter Steunene bei Aezani", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Istanbul)*, XVII, 1967, pp. 218-247.

-NOCK, 1932

A.D. Nock, "Cremation and burial in the Roman Empire, 6. The mystery religions and the Afterlife", *Harvard Theological Review*, XXV, 1932, pp. 344-357.

-NOCK, 1972

A.D. Nock, "Elements in ancient religion", a *Essays on religion and the ancient world*, Oxford, 1972, pp. 7-15.

-NOLLA *et alii*, 1993

J.M. Nolla, J. Sagrera, P. Verrié i D. Vivó, *Els mosaics de Can Pau Birol*, Girona, 1993.

-PAILLER, 1989

J.M. Pailler, "Les religions orientales, trisieme époque", *Pallas*, XXXV, 1989, pp. 95-113.

-PALMA, 1976

B. Palma, "Una statua di Cibele seduta sul leone a Villa Doria Pamphilj", *Scritti minore in memoria di Giovanni Becatti, Studi Miscellani*, 22, 1976, pp. 141-147.

-PARIBENI, 1959

E. Paribeni, *Catálogo delle sculture di Cirene*, Roma, 1959.

-PASINI, 1978

F. Pasini, *Ostia Antica. Insule e classi sociali. I e II secolo dell'impero*, Roma, 1978.

-PAVOLINI, 1983

C. Pavolini, *Ostia, Guide archeologica Laterza*, Roma-Bari, 1983.

-PAVOLINI, 1986

C. Pavolini, *La vita quotidiana a Ostia*, Roma-Bari, 1986.

-PELLEGRINO, 1987

A. Pellegrino, "Note su alcune iscrizioni del Campo della Magna Mater ad Ostia", *Miscellanea greca e romana*, XII, 1980, pp. 183-200.

-PELLETIER, 1980

A. Pelletier, *Le sanctuaire métrouaque de Vienne (France)*, (EPRO 83), Leiden, 1980.

-PENSABENE, 1978

P. Pensabene, "Saggi di scavo sul Tempio della Magna Mater del Palatino", *Quaderni del centro di studio per l'archeologia etrusco-italica*, 1, 1978, pp. 67-74.

-PENSABENE, 1979

P. Pensabene, "Auguratorium e Tempio della Magna Mater", *Quaderni del centro di studio per l'archeologia etrusco-italica*, 3, 1979, pp. 67-76.

-PICARD, 1945

Ch. Picard, "L'autel circulaire du Dodékatheon d'Ostie et le culte des Douze dieux dans l'Empire Romain", *Révue des études latines*, XXIII, 1945 (1946), pp. 144-147.

-PICARD, 1948

Ch. Picard, *Manuel d'Archéologie grecque. La sculpture III, Periode classique, IVe siecle (2)*, Paris 1948.

-PICARD, 1951

Ch. Picard, *Sur les douze dieux et les agoras des dieux en Grèce*, British School of Athens, XLVI, 1951.

-PICARD, 1956

Ch. Picard, "Le pseudo-Mars de l'Attideion d'Ostie: un corybante de la Magna Mater", *Revue d'archeologie*, 48, 1956, pp. 84-86.

-PICARD, 1960

Ch. Picard, "Le rencontre sur le mont Didymon et la passion d'Attis: D'après un cratère de bronze hellénistique", *Revue archéologique*, 1960, II, pp. 63-72.

-PIETRANGELI, 1962

C. Pietrangeli, "La statue di un Gallus nei Musei Capitolini", *Bullettino della Commisione Archeologica Comunale in Roma*, 9, 1962, 9-16.

-POCHMARSKI, 1974

Pochmarski, *Das bild des Dionysos in der Rundplastik des Klassischen Zeit Griechelands*, Bonn, 1972.

-POHL, 1983

H. Pohl, "Was early Ostia a colony or a fort?", *La Parola del Passato*, 38, 1983, pp. 123-130.

-POLLINI, 1978

J. Pollini, *Studies in Augustan Historical Reliefs*, Berkeley, 1978.

-PORTE, 1989

D. Porte, *Les donneurs de sacré. Le pêtre à Rome*, Paris, 1989.

-POULSEN, 1974

V. Poulsen, *Les portaits romaines II. De Vespasien à la basse-antiquité*, Kopenhagen, 1974.

-ROLLAND, 1946

H. Rolland, *Fouilles de Glanum*, Paris, 1946.

-ROLLER, 1991

L.E. Roller, "The Great Mother at Gordion: The hellenization of an anatolian cult", *Journal of Hellenistic Studies*, CXI, 1991, pp. 128-143.

-ROMANELLI, 1964

P. Romanelli, "Magna Mater e Attis sul Palatino", a M. Renard i R. Schillin (eds.) *Hommages à Jean Bayet, Latomus*, LXX, 1964, pp. 619-626.

-ROSS TAYLOR, 1936

L.Ross Taylor, "The Publilii Lucilii Gamalae of Ostia", *American Journal of Philology*, 5, 1936, pp. 183-189.

-RUBIO, 1993

R. Rubio, "Collegium Dendrophorum: Corporación profesional y cofradía metróaca", *Gerion*, 11, 1993, pp. 175-183.

-SABBATUCCI, 1988

D. Sabbatucci, *La religione di Roma antica. Dal calendario festivo all'ordine cosmico*, Milano, 1988.

-SALAMITO, 1987

J.M. Salamito, "Les dendrophores dans l'empire chrétien. À propos de Code Theodissien XIV, 8,1 et XVI, 10, 20, 2, *Mélanges de l'École française à Rome*, 99-2, 1987, pp. 991-1018.

-SANDERS, 1978

G. Sanders, "Le galle et le gallat devant l'opinion chrétienne", a *Hommages a M.S. Vermasseren*, III, 1978, pp. 1021-1062.

-SCHEID, 1991

J. Scheid, "Sanctuaires et thermes sous l'Empire" a *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École Française de Rome (Rome 11-12 novembre, 1988)*, CEFR, 142, Roma, 1991, pp. 205-216.

-SCHILLING, 1954

R. Schilling, *La religion romaide de Vénus. Depuis les origins jusqu'au temps d'Auguste*, Paris, 1954.

-SCHULZE, 1966

Schulze, *Zur geschichte lateinischer Eingennamen*, Weidmann, 1966.

-SCOTT, 1936

K. Scott, *The imperial cult under the Flavians*, Stuttgart-Berlin, 1936.

-SFAMENI GASPARRO, 1985

G. Sfameni Gasparro, *Soteriology and mystic aspects in the cult of Cybele and Attis*, Leiden, 1985.

-SIMON, 1986

E. Simon, "El nacimiento de Atenea en el frontón oriental del Partenon", a *Colóquio sobre el Puteal de la Moncloa, Estudios de Iconografía*, II, 1986, pp. 65-86.

-SPINAZZOLA, 1953

V. Spinazzola, *Pompei alla luce degli scavi nuovi di Via dell'Abondanza, I (anni 1910-1923)*, Roma, 1923.

-SQUARCIAPINO, 1958

M. Floriani Squarciapino, *Scavi di Ostia III. Le necropoli, I. Le tombe di età repubblicana ed augustea*, Roma, 1958.

-SQUARCIAPINO, 1962

M. Floriani Squarciapino, *I culti orientali a Ostia*, Leiden, 1962.

-STANLEY SPAETH, 1996

B. Stanley Spaeth, *The Roman Goddess Ceres*, Austin, 1996.

-STEINBY, 1977-78

M. Steinby (ed.) *Lateres signati ostienses, Acta Instituti Romani Finlandiae, 7*, Roma, 1977-78.

-STEMMER, 1978

K. Stemmer, *Untersuchungen zur typologie, chronologie und ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin, 1978.

-STUART JONES, 1912

H. Stuart Jones, *A catalogue of the sculptures preserved in the municipal collection of Rome. The sculptures of the Museo Capitolino*, Oxford, 1912.

-SUBIES, 1993

E. Subies, *La domus dels Dioscurs d'Ostia Antica*, Tarragona, 1993.

-SUBIES, 1994

F. Subies, "Las sedes colegiales en época romana. Problemas de tipología arquitectónica", *Butlletí arqueològic*, 16, 1994, pp. 85-110.

-THOMAS, 1984

G. Thomas, "Magna Mater and Attis", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 17, 3, 1984, pp. 1500-1534.

-THOMPSON i WYCHERLEY, 1972

H.A. Thompson i R.E. Wycherley, *The agora of Athens*, Princeton, 1972.

-TILLYARD, 1917

E. M. Tillyard, "A Cybele altar", *Journal of Roman Studies*, VII, 1917, pp. 284-304.

-TOYNBEE, 1934

J.M.C. Toynbee, *The Hadrianic School*, Cambridge, 1934.

-TOYNBEE, 1963

J.M.C. Toynbee, *Animals in roman life and art*, Baltimore-London, 1963.

-TRAVERSARI, 1968

G. Traversari, *Aspetti formali dalla scultura neoclassica a Roma dal I al III secolo d.C.*, Roma, 1968.

-TREMOLEDA, 1998

J. Tremoleda, "El culto de Sabazio en Hispania", *Revista de Arqueologia*, 202, 1998, pp. 32-40.

-TREMOLEDA i CASAS ep.

J. Tremoleda i J. Casas, " El culte de Sabazi a Empúries i al seu territori", *Butlletí de la Real Societat Arqueològica de Tarragona*, en premsa.

-TURCAN, 1967

R. Turcan, "Séneque et les religions orientales", *Latomus*, XCI, Bruxelles, 1967, pp.

-TORELLI, 1986

M. Torelli, *Typology and structure of the roman historical reliefs*, Ann Arbor, 1986.

-TURCAN, 1983

R. Turcan, *Numismatique romaine du culte métroaque* (EPRO, 97), Leiden, 1983.

-TURCAN, 1989

R. Turcan, *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989.

-VERMASSEREN, 1966

M. J. Vermasseren, *The legend of Attis in greek and roman art*, (EPRO, 9), Leiden, 1966.

-VERMASSEREN, 1977

M.J. Vermasseren, *Cybele and Attis. The myth and the cult.*, London, 1977.

-VISCANTI, 1867-69

P. E. Visconti, *Cartes al ministre de comerç i treballs publics*, Archivio dell'Stato, Roma.

-VISCANTI, 1868

C.L. Visconti, "I monumenti del Metroon Ostiense e degli annessi collegi dei Dendrofori e dei Cannofori", *Annali dell'Instituto di Corrispondenza archeologica*, XL, 1868, pp. 362-413.

-VISCONTI, 1869

C.L. Visconti, "Di una statua in bronzo rappresentante Afrodite-Cloto; di un'altra in marmo rappresentante Atti-Sole; di una cista mistica pure in marmo; rinvenuti nel Campo Sacro di Cibele, in Ostia" , *Annali dell'Instituto di Corrispondenza archeologica*, XLI, 1869, pp. 208-245.

-VON SALIS, 1913

A. Von Salis, "Die Götermutter von Agorakritos", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, XXXVIII, 1913, pp. 1-26.

-WALTZING, 1885-1900

J.P. Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains*, Bruxelles, 1895-1900, (reed. Hildelshein-Newyork, 1970).

-WEINSTOCK, 1971

S. Weinstock, *Divus Iulius*, Oxford, 1971.

-WILL, 1960

E. Will, "Aspects du culte et de la légende de la Grande Mère dans le monde grec", a *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strasbourg 22-24 mai, 1958*, Paris, 1960, pp. 95-111.

-ZANKER, 1992

P. Zanker, *Augusto y el poder de las imagenes*, Madrid, 1992.

-ZEVI, 1968

F. Zevi, "Brevi note ostiensi", *Epigrafica*, XXX, 1968, p.83.

-ZEVI, 1973

F. Zevi, "P. Lucilio Gamala Senior e i Quattro Tempietti", *Mélanges de l'École française à Rome*,85, 1973, pp. 555-581.

IX. FIGURES

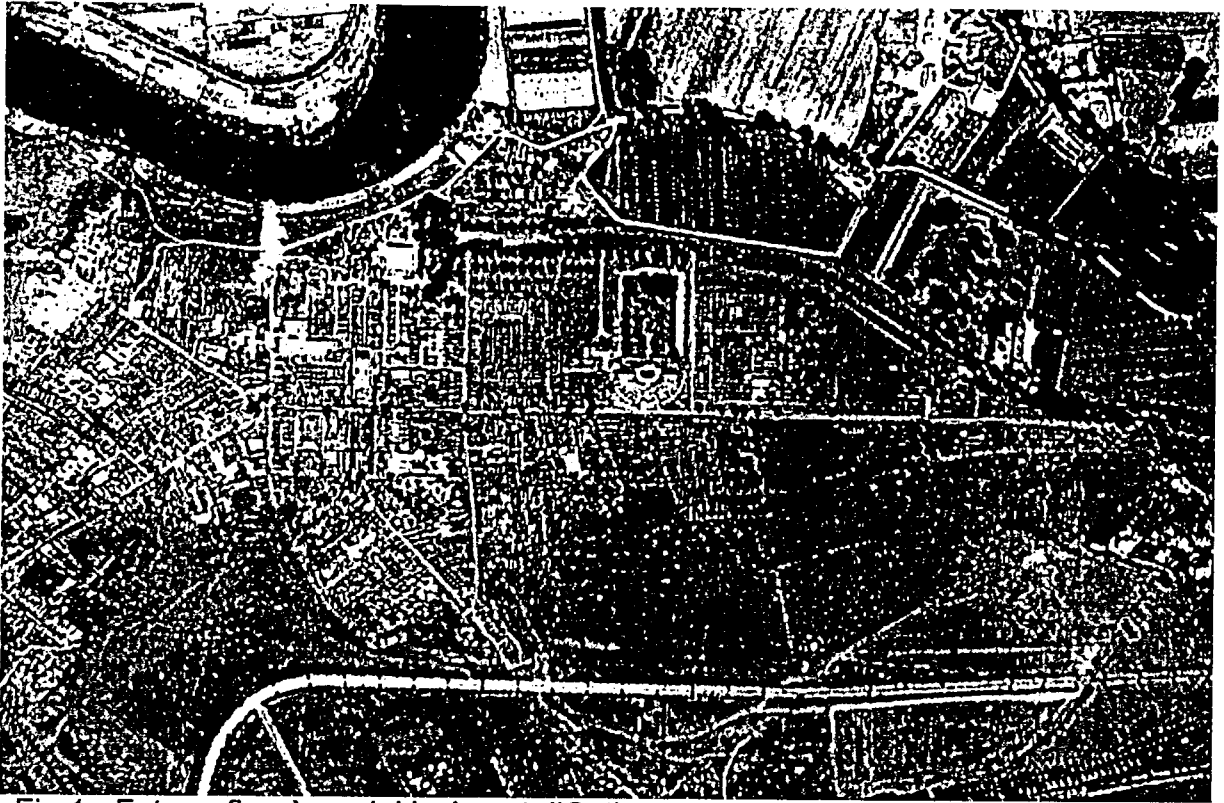

Fig.1.- Fotografia aèrea del jaciment d'Ostia.

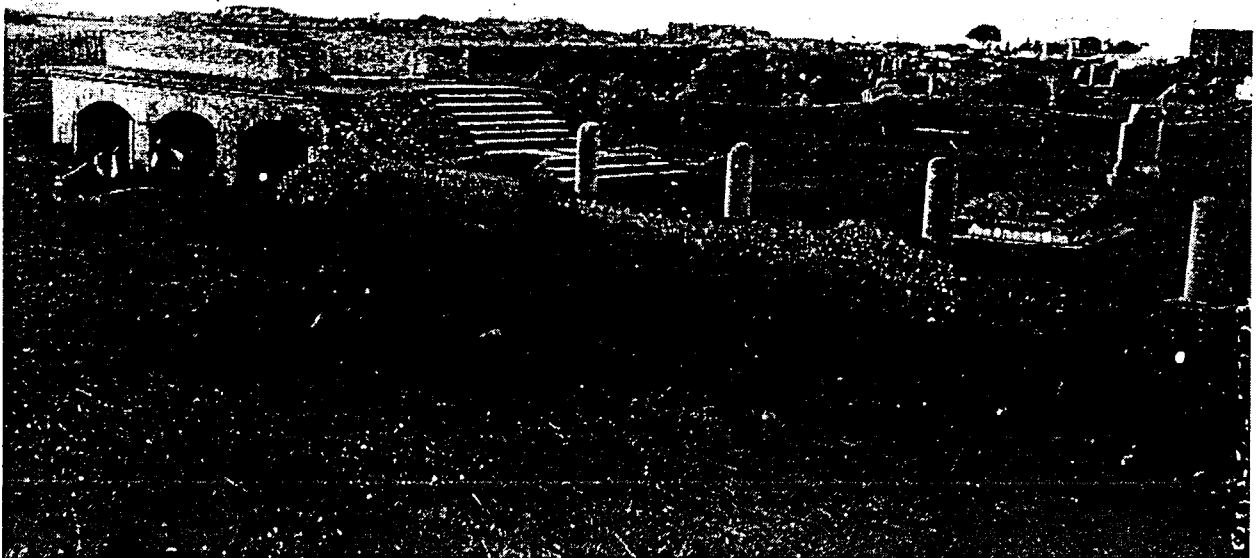

Fig.2.- Temple de Cíbele després de la seva restauració (S.A.O. B-3045).

Fig.3.- El temple de Cíbele abans de la seva restauració (S.A.O. B-2996).

Fig.4.- El temple de Cíbele abans de la seva restauració (S.A.O. B-2998).

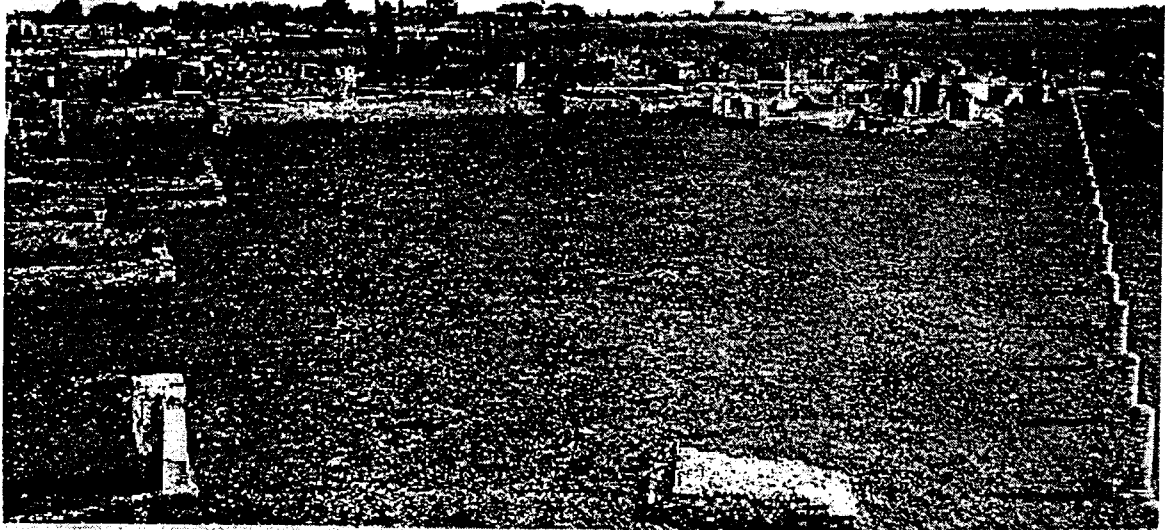

Fig.5.- Fotografia del sector oriental del campus amb l'ara en primer terme (S.A.O. A-1809)

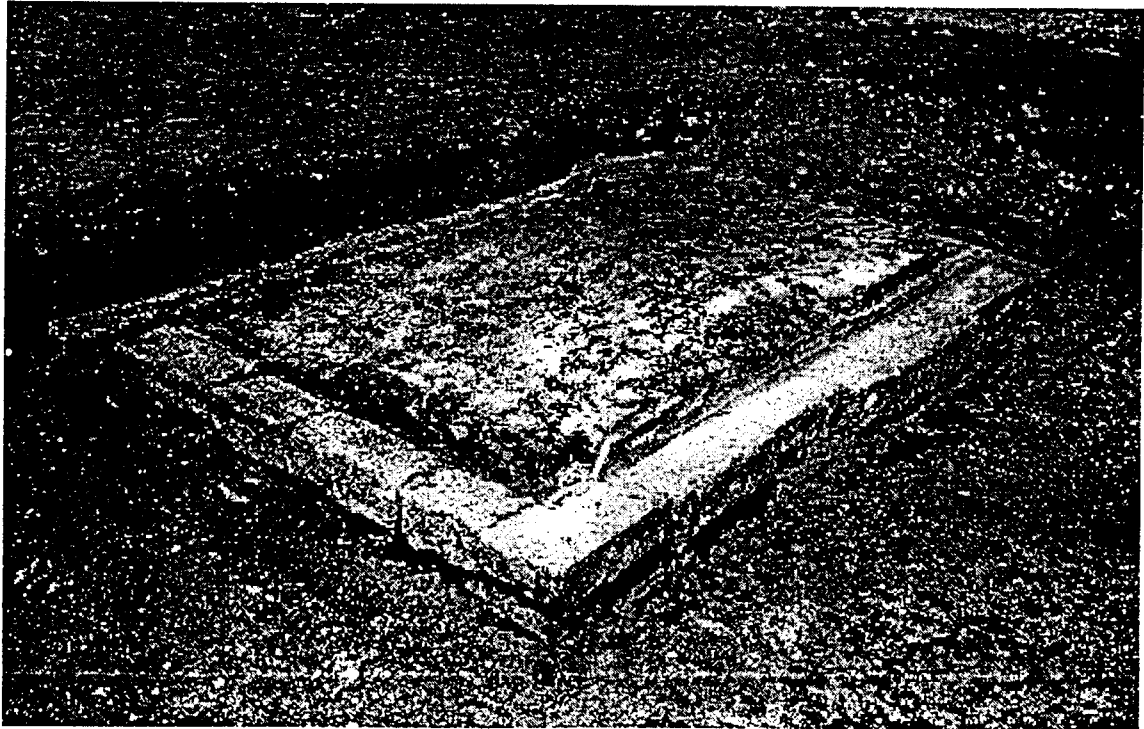

Fig.6.- Ara del temple de Cibele (S.A.O. B-2997).

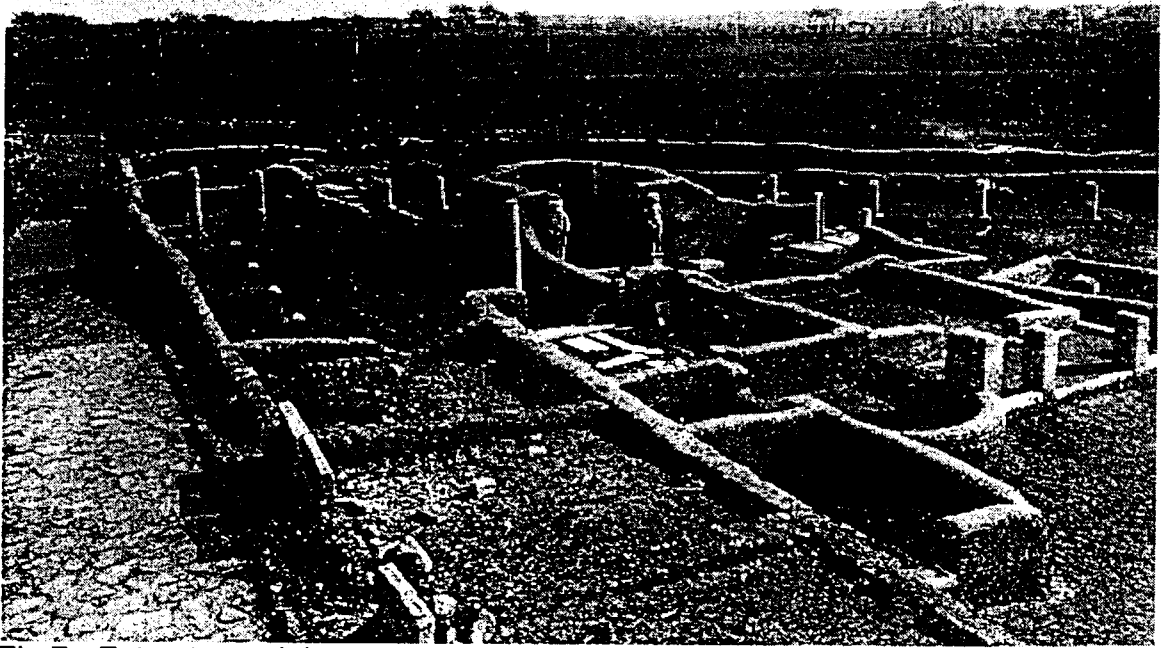

Fig.7.- Estructures del sector oriental (S.A.O. A-2118).

Fig.8.- Recinte d'Atis.

Fig.9.- Entrada al recinto d'Atis des de l'exterior.

Fig.10.- Entrada al recinto d'Atis.

Fig.11.- Entrada al recinto d'Atis des del interior.

Fig.12.- Interior del recinto d'Atis.

Fig.13.- Part oriental del recinte d'Atis.

Fig.14.- Part occidental del recinte d'Atis.

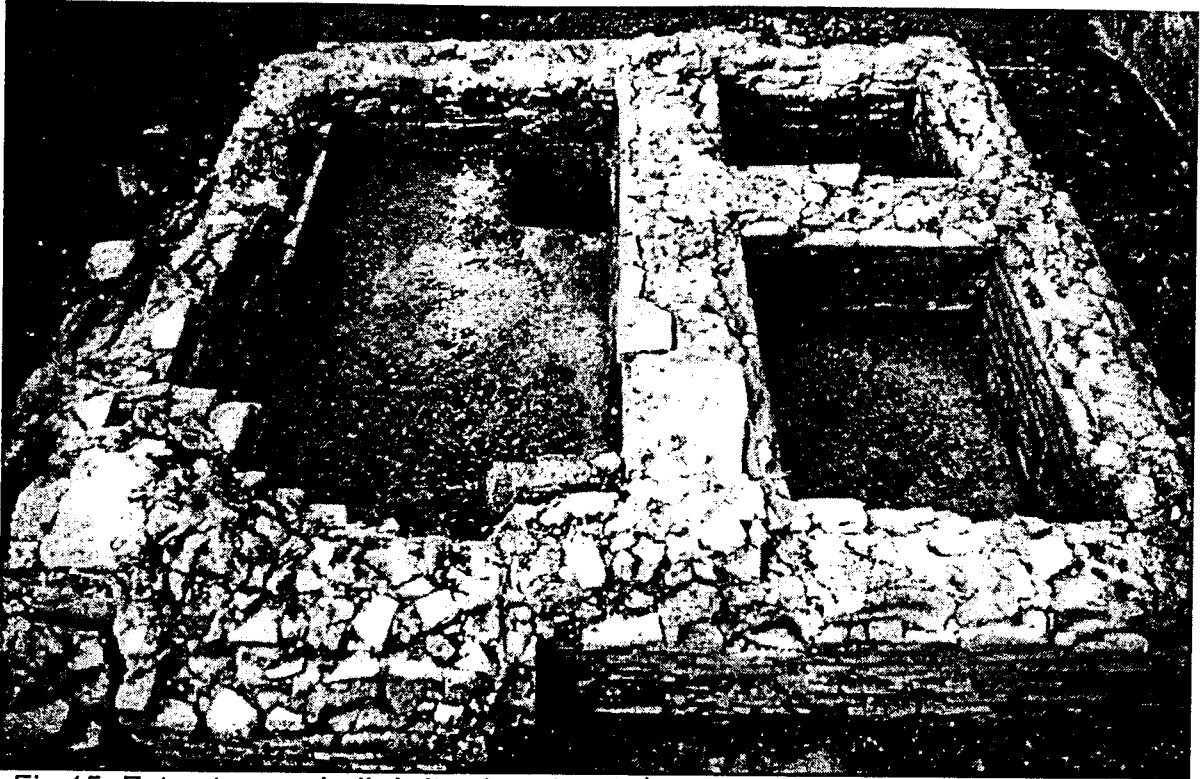

Fig.15.-Estructura amb dipòsits vista des del nord.

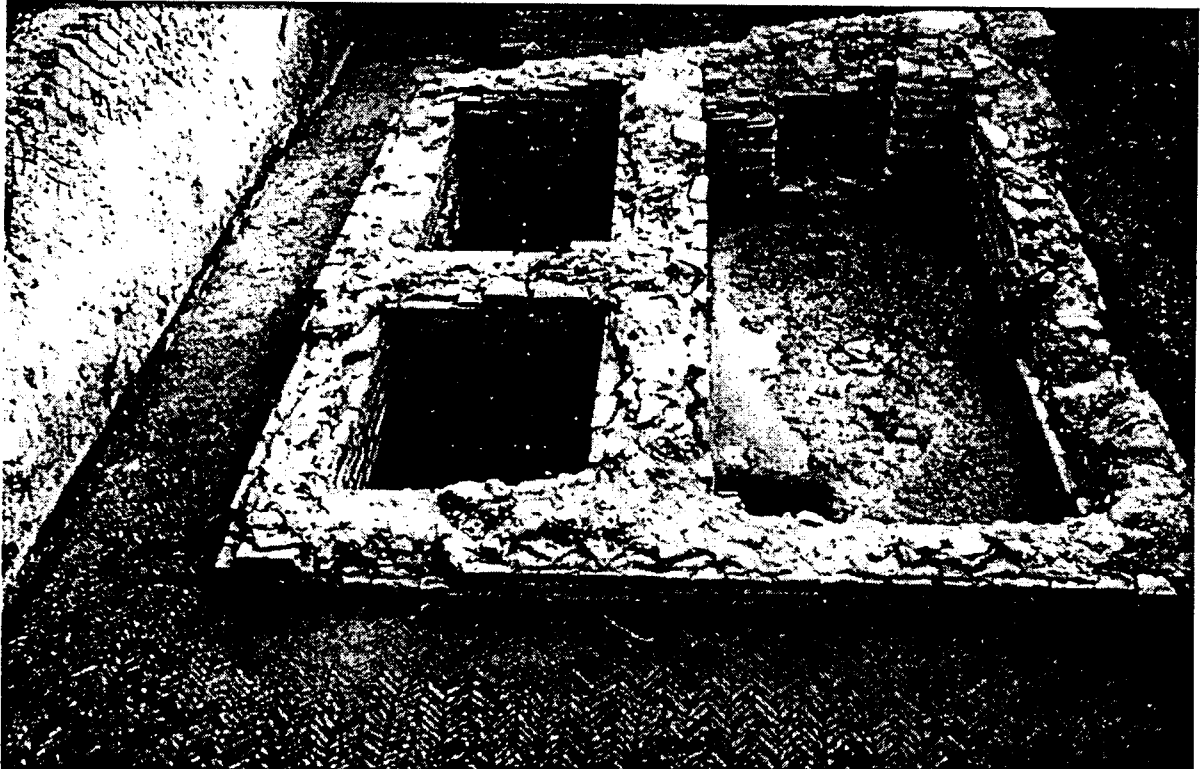

Fig.16.- Estructura amb dipòsits vista des del sud.

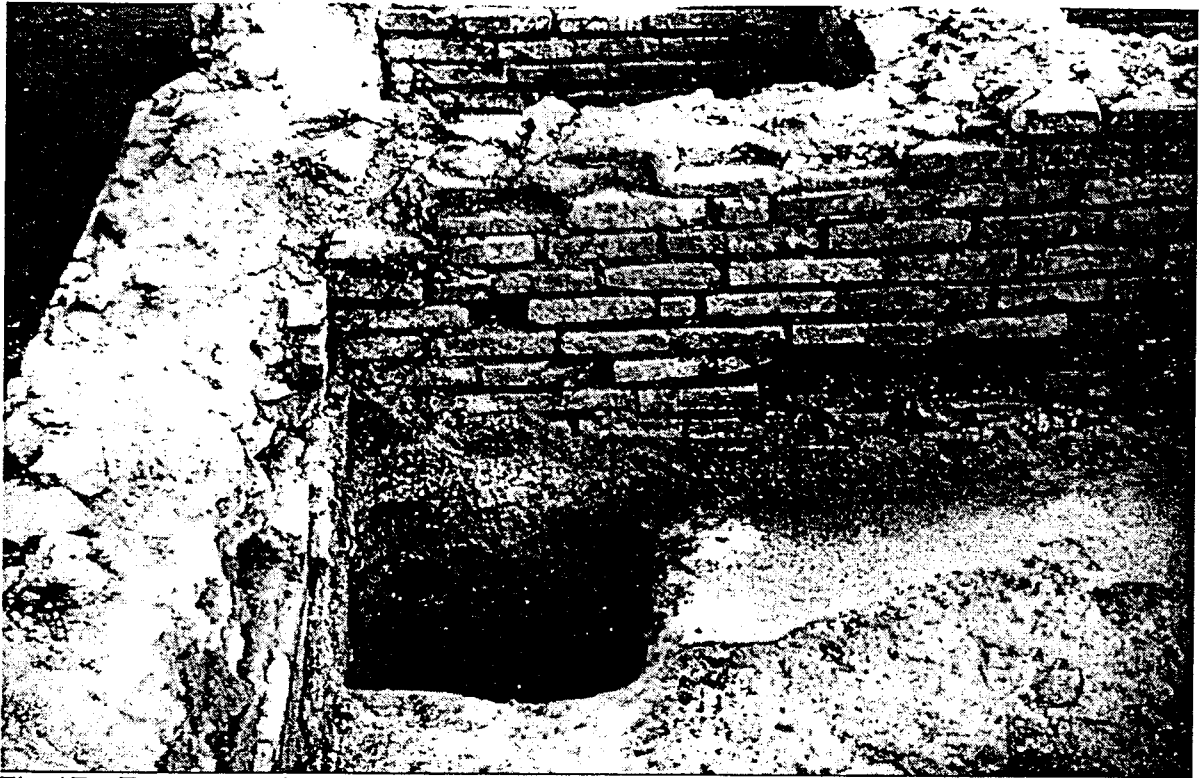

Fig.17.- Estructura depressiva del dipòsit major.

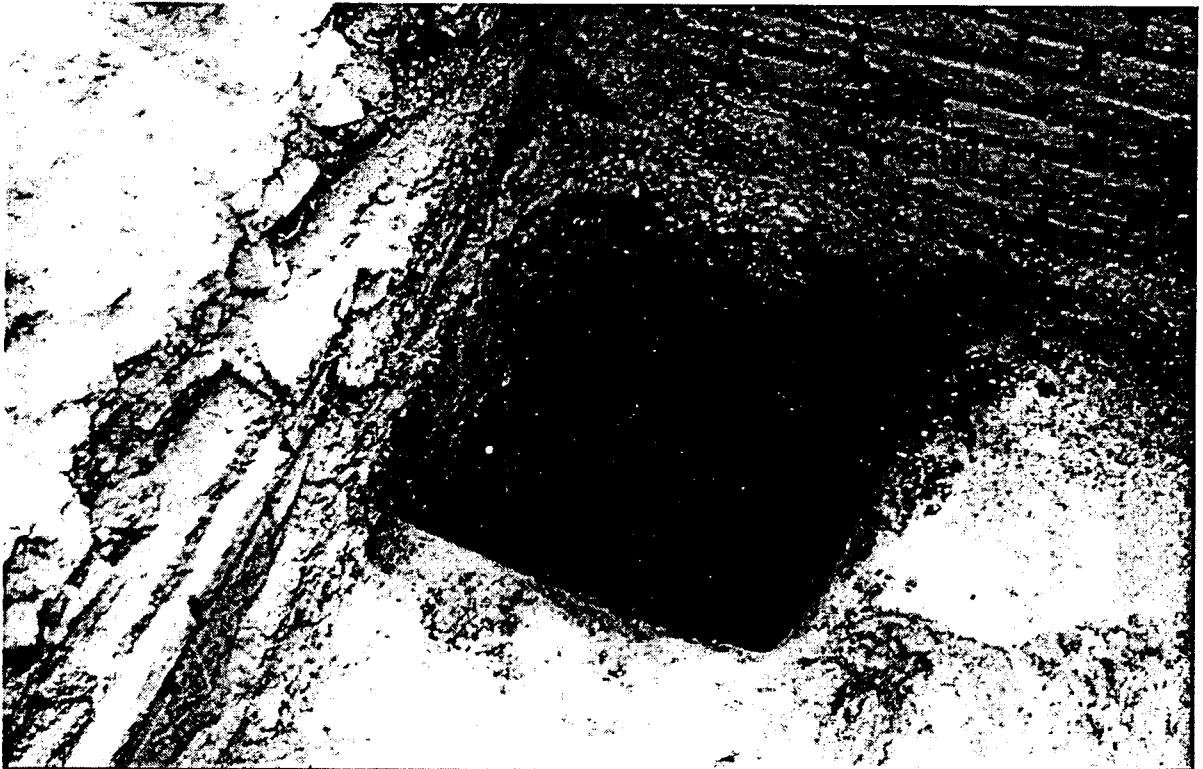

Fig.18.- Estructura depressiva del dipòsit major.

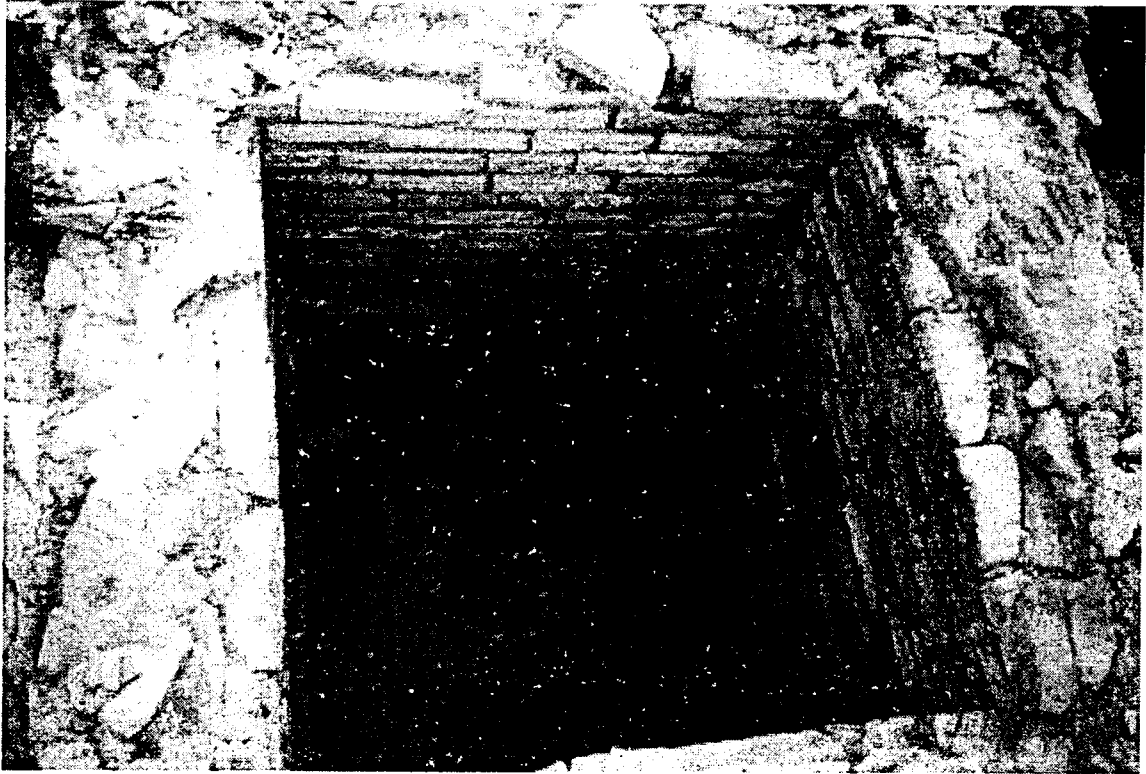

Fig.19.- Dipòsit menor.

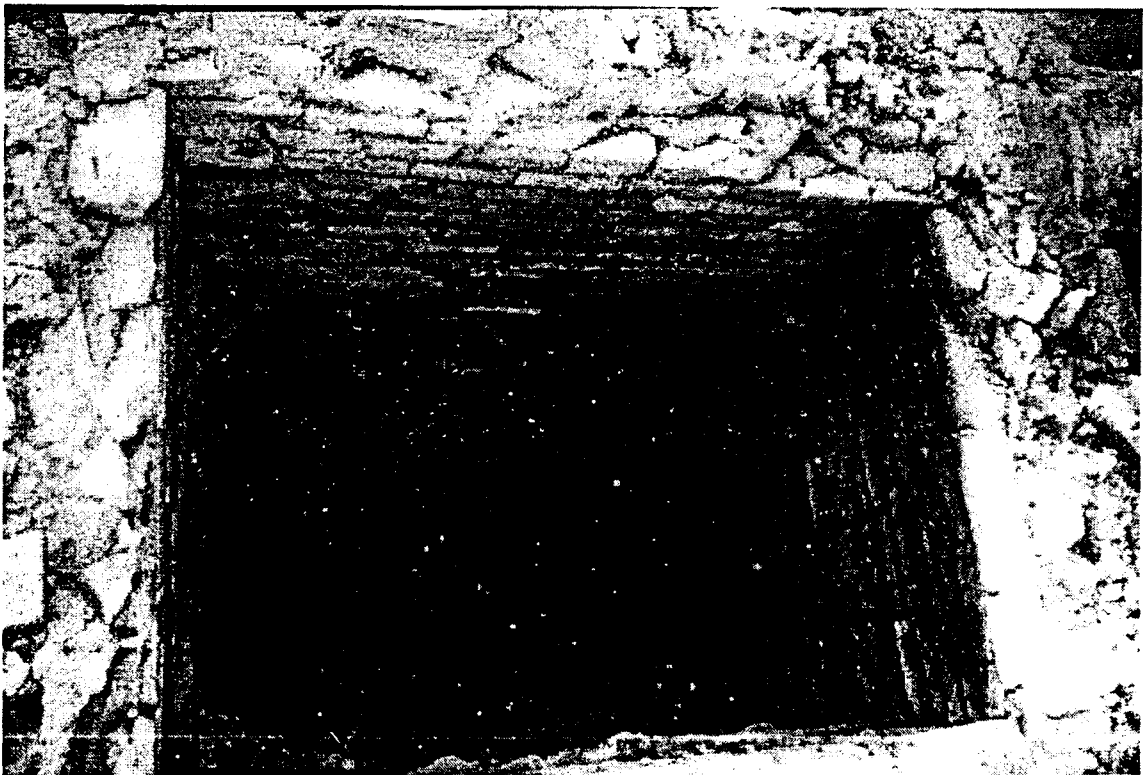

Fig.20.- Dipòsit mitjà.

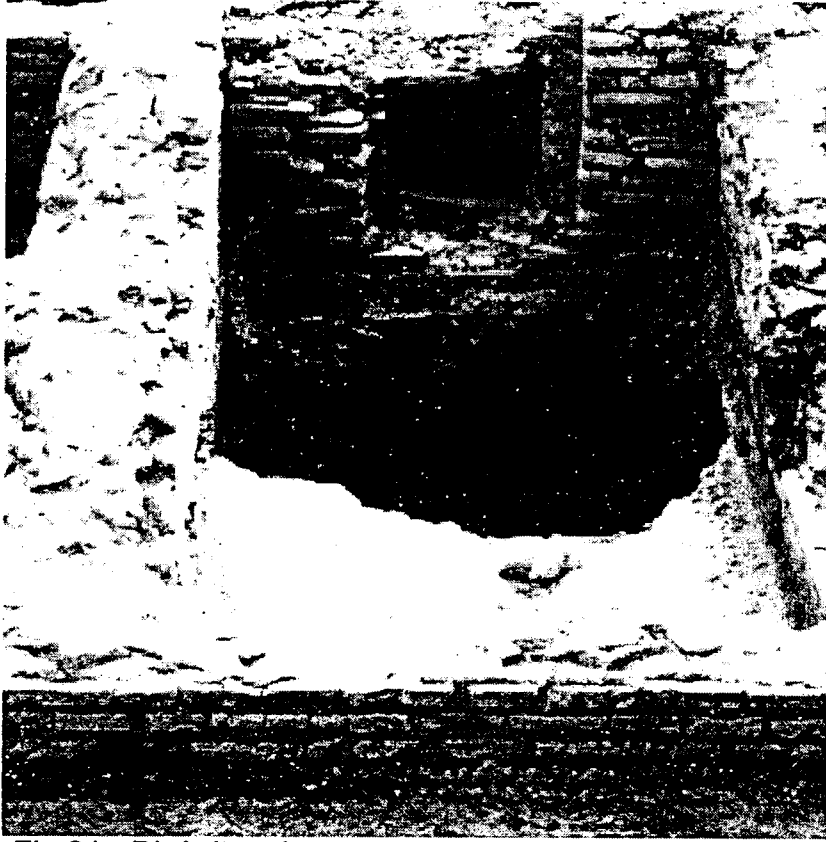

Fig.21.- Dipòsit major.

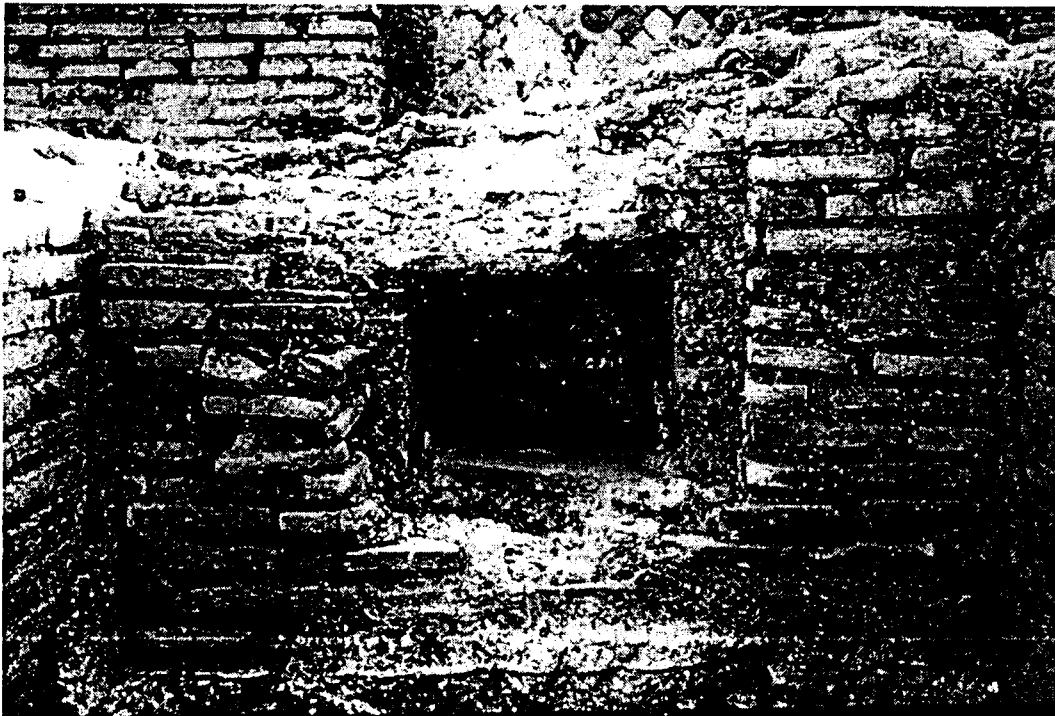

Fig.22.- Fornícula del dipòsit major.

Fig.23.- Cantonada nordoriental de la estructura amb dipòsits.

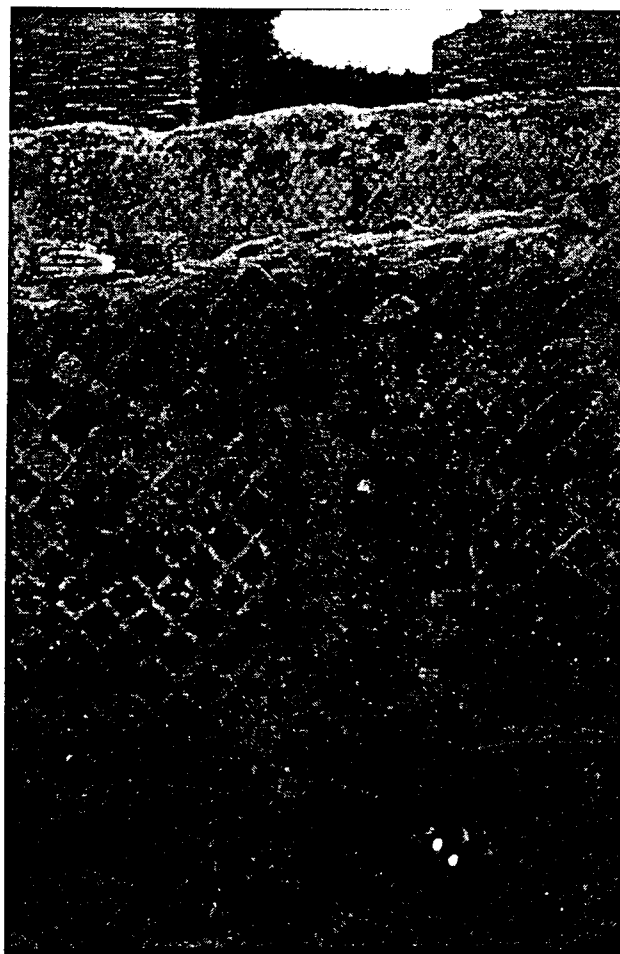

Fig.24.- Retall del mur en la paret de tramontana.

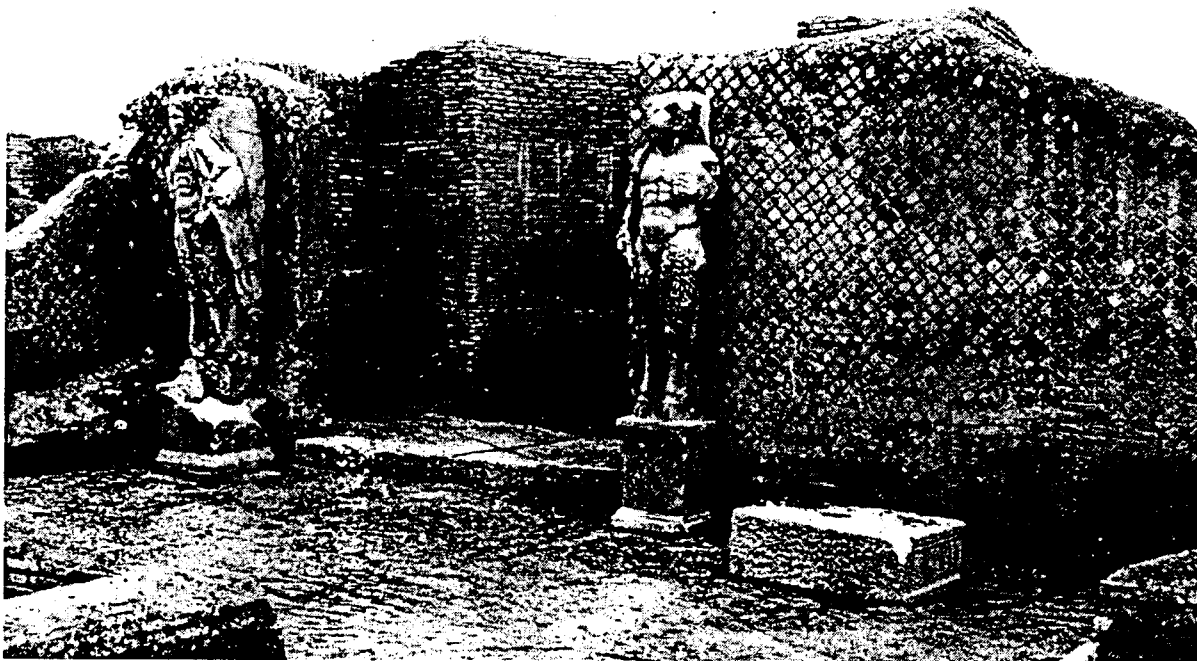

Fig.25.- Entrada del recinte absidiat (S.A.O. B-3016).

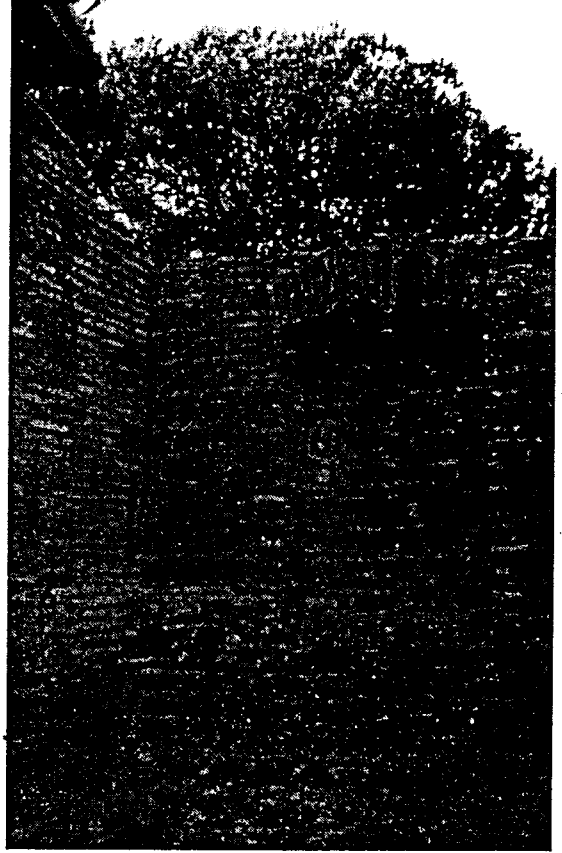
Fig.26.- Exterior del recinte absidiat en el moment de la seva excavació (S.A.O. B-2994).

Fig.27.- Exterior del recinte absidiat en l'actualitat.

Fig.28.- Restes de paviment d'*opus sectile* a l'interior del recinte absidiat.

Figs.29 i 30.- Vista dels dos nínxols restaurats al interior del recinte absidiat.

Fig.-31.- Fotografia de les excavacions del recinte d'Atis (S.A.O. B-2909).

Fig.32.- Fotografia de les excavacions del recinte d'Atis (S.A.O. B-2911).

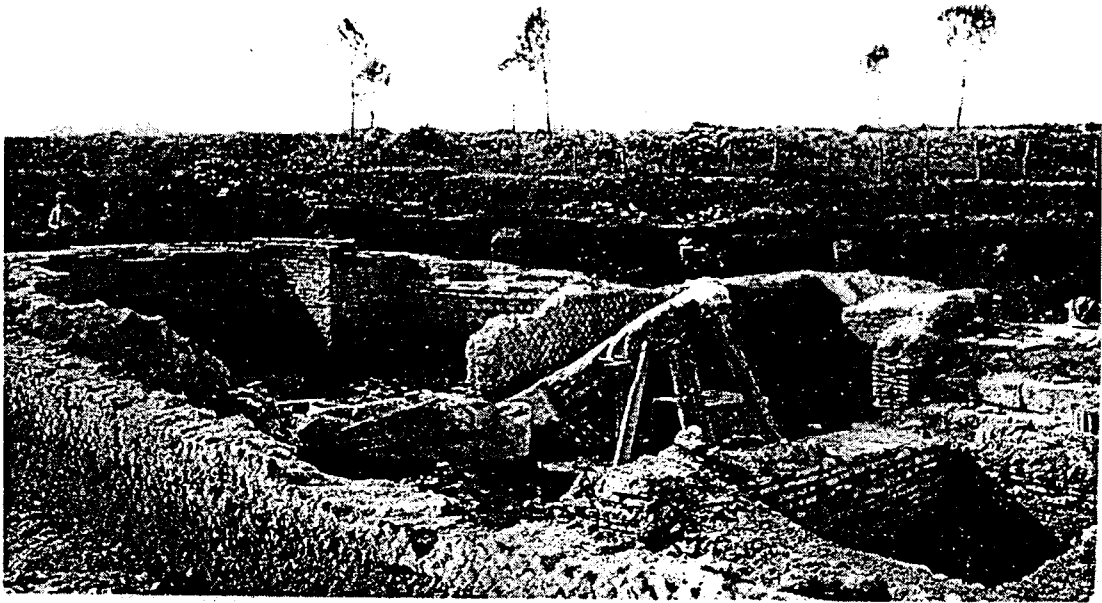

Fig.33.- Fotografia de les excavacions del recinte d'Atis (S.A.O. B-2991).

Fig.34.- Fotografia de les excavacions del recinte d'Atis (S.A.O. B-2910).

Fig.35.- El recinte d'Atis després de la seva excavació (S.A.O. B-2987).

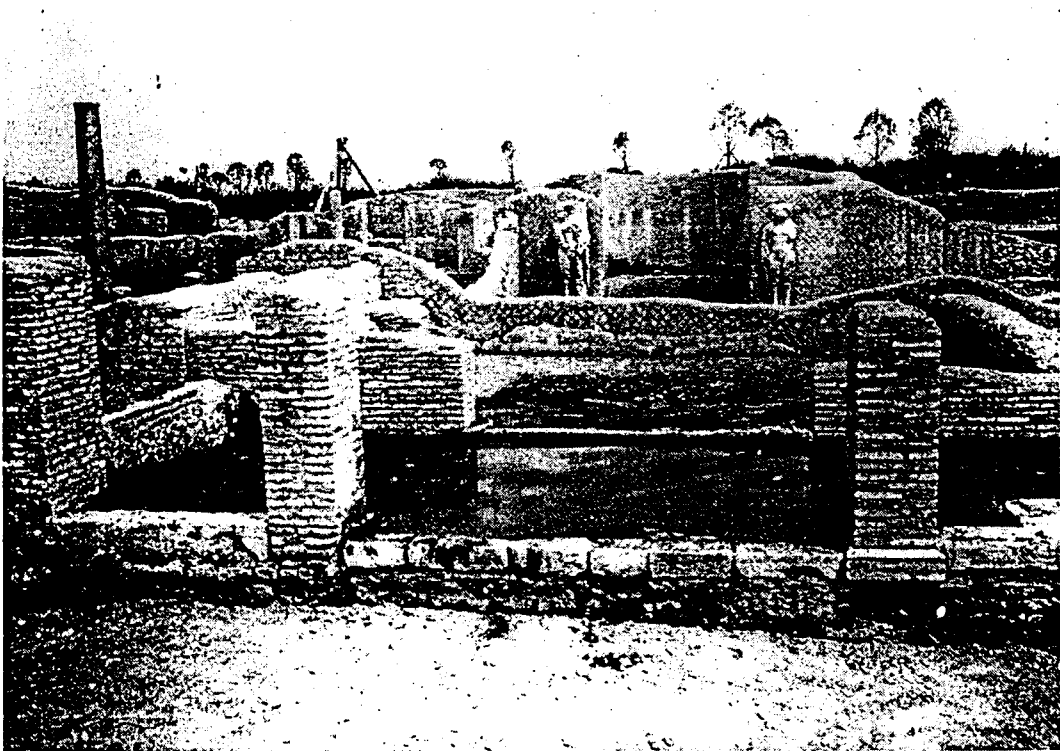

Fig.36.- Vista de la possible seu dels *cannophori* (S.A.O. B-3015).

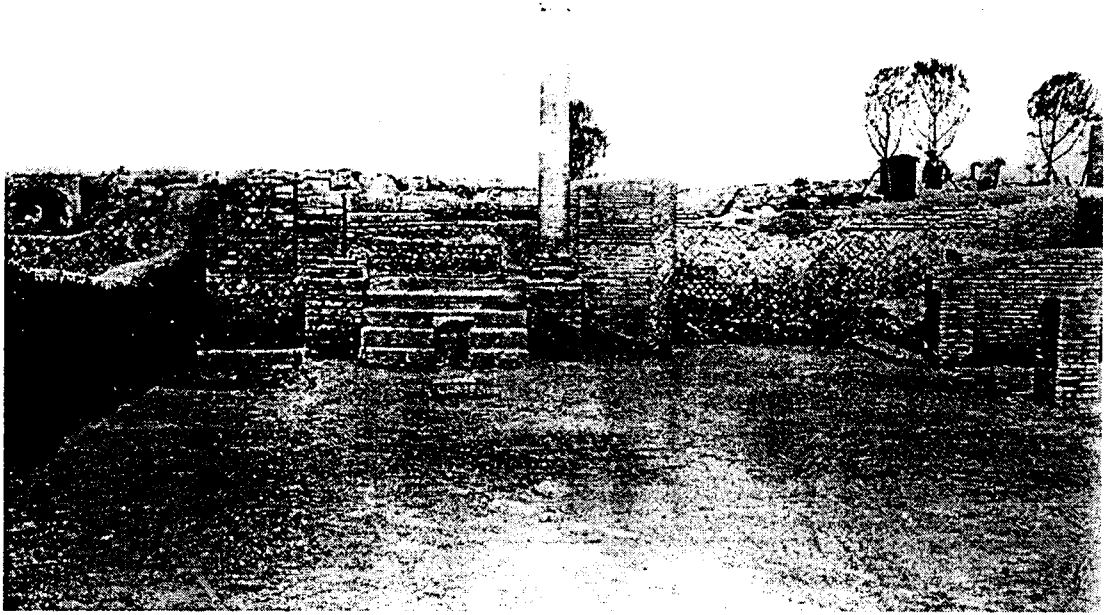

Fig.37.- Vista de la seu dels *Hastiferi* (S.A.O. B-3017).

Fig.38.- Vista del recinte de Bellona amb el temple al fons.

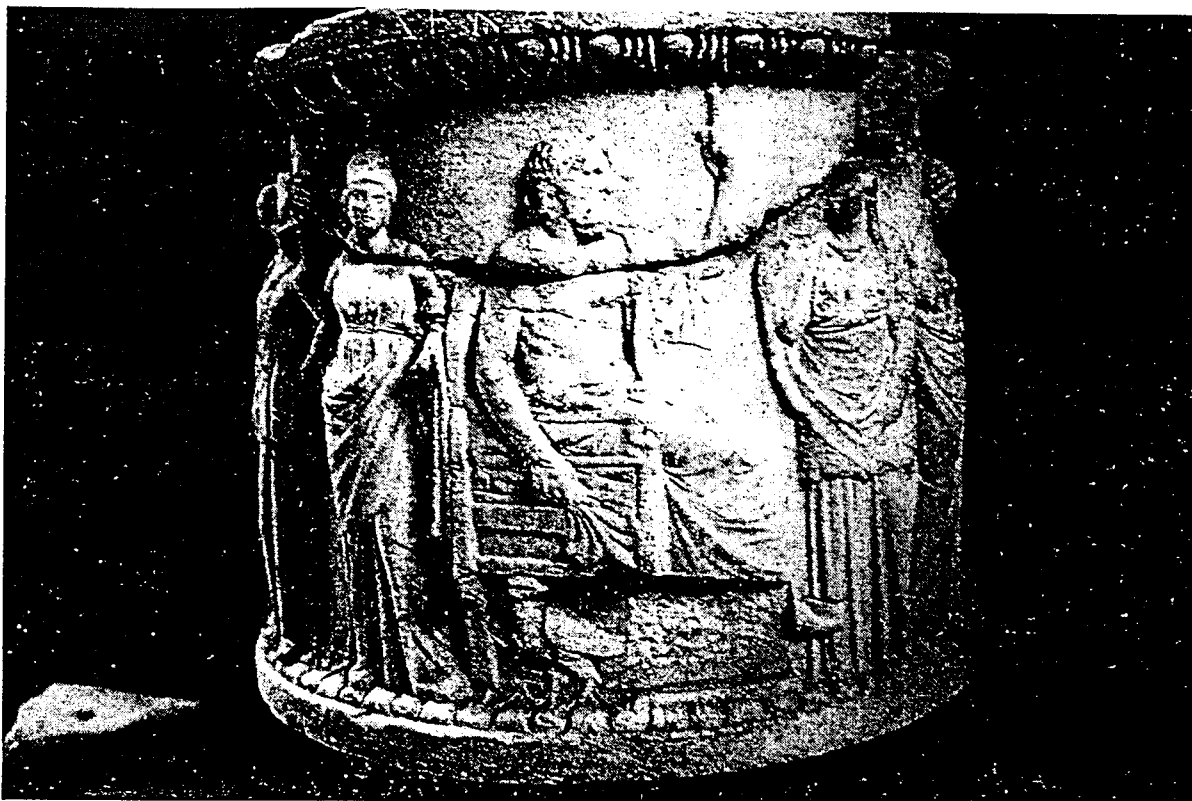

Fig.39.- Dodekateion, Zeus.

Fig.40.- Dodekateion. Hera, Deméter i Posidó.

Fig.41.- Dodekatheon. Deméter, Posidó i Afrodita.

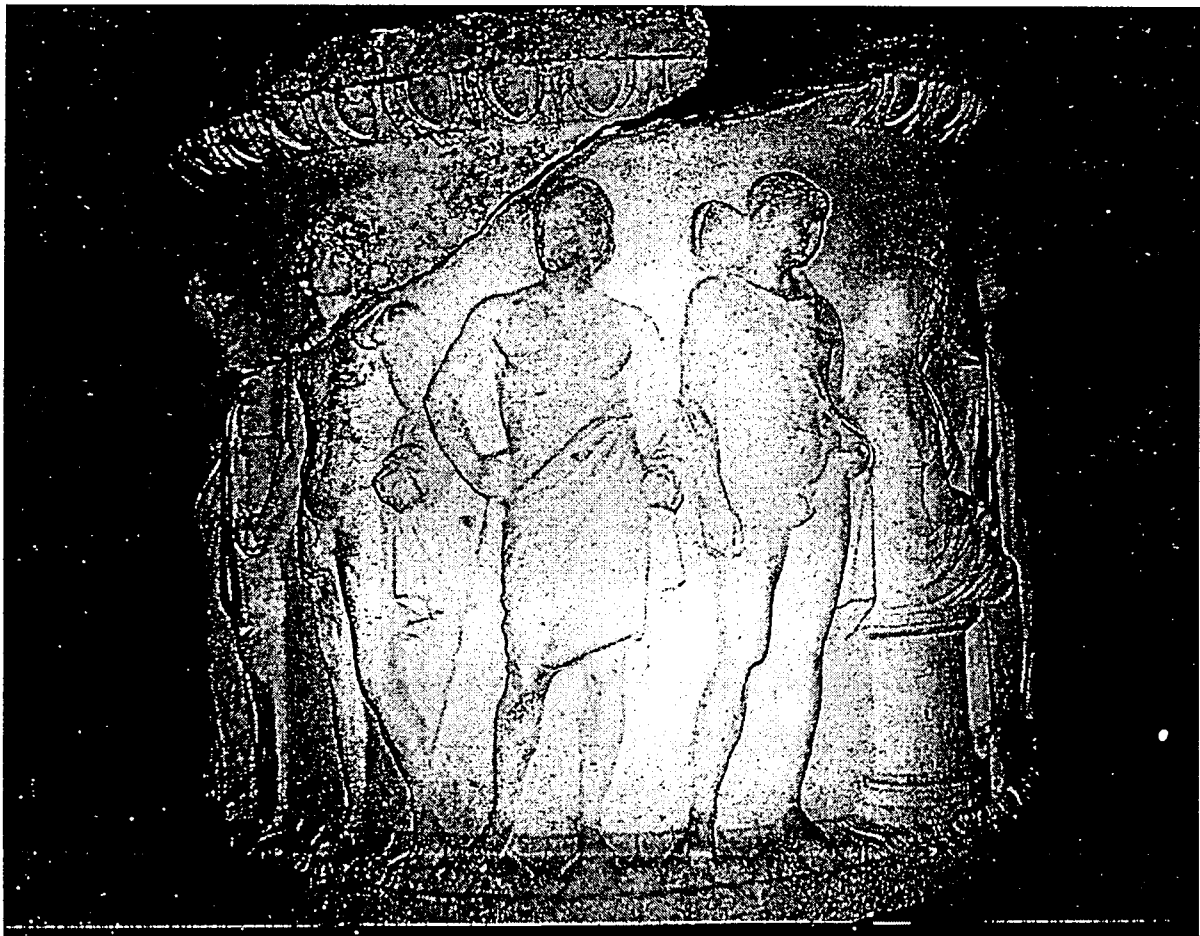

Fig.42.- Dodekatheon. Ares, Hèfest i Hermes.

Fig.43.- Dodekatheon. Hèstia i Apol.lo.

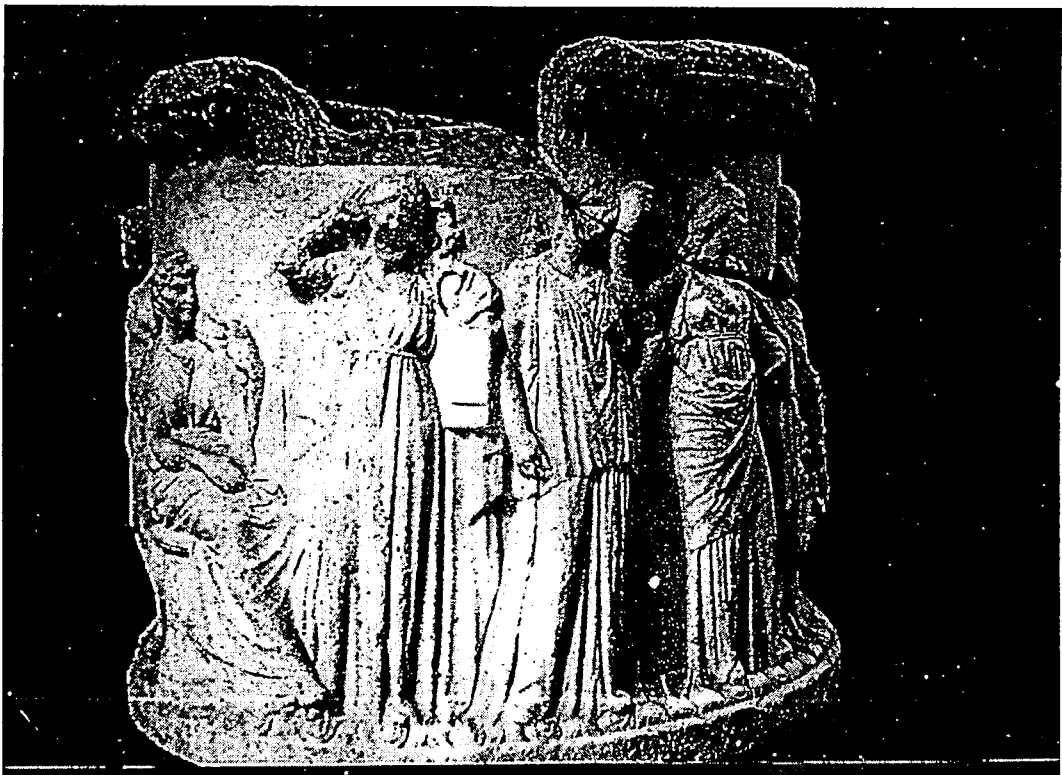

Fig.44.- Dodekatheon. Apol.lo i Artemis.

UNIVERSITAT DE GIRONA
Departament de Geografia, Història i Història de l'Art

EL PROGRAMA ICONOGRÀFIC DE L'ATTIDEION
DEL
CAMPO DELLA MAGNA MATER
A OSTIA

Tesi Doctoral

Doctorand:
DAVID VIVÓ i CODINA

Director:
JOSEP M. NOLLA i BRUFAU
Catedràtic d'Arqueologia

Girona, setembre de 1998

Fig.45.- Dodekatheon. Atena.

Fig.46.- Dodekatheon. Reconstrucció lineal (BECATTI, 1942).

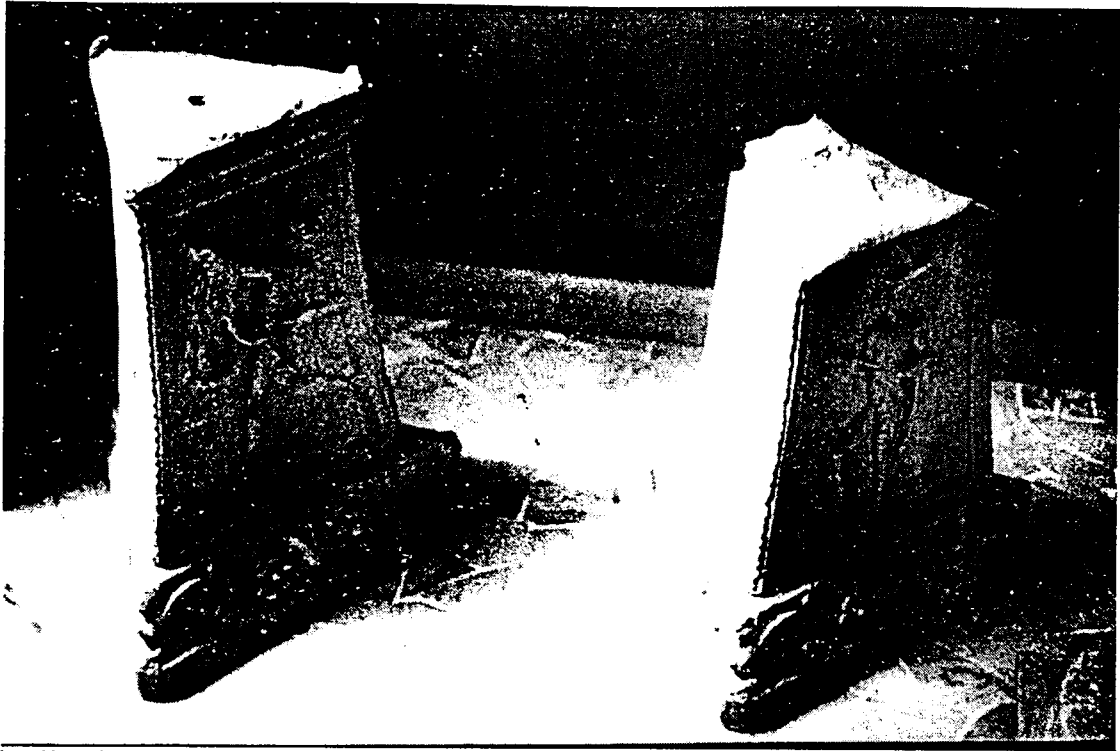

Fig.47.- Bases de Canelobre.

Fig.48.- Sâtir en dança.

Fig.49.- Sàtir corrent.

Fig.50.- Sàtir fent un sacrifici.

Fig.51.- Hèracles fent un sacrifici.

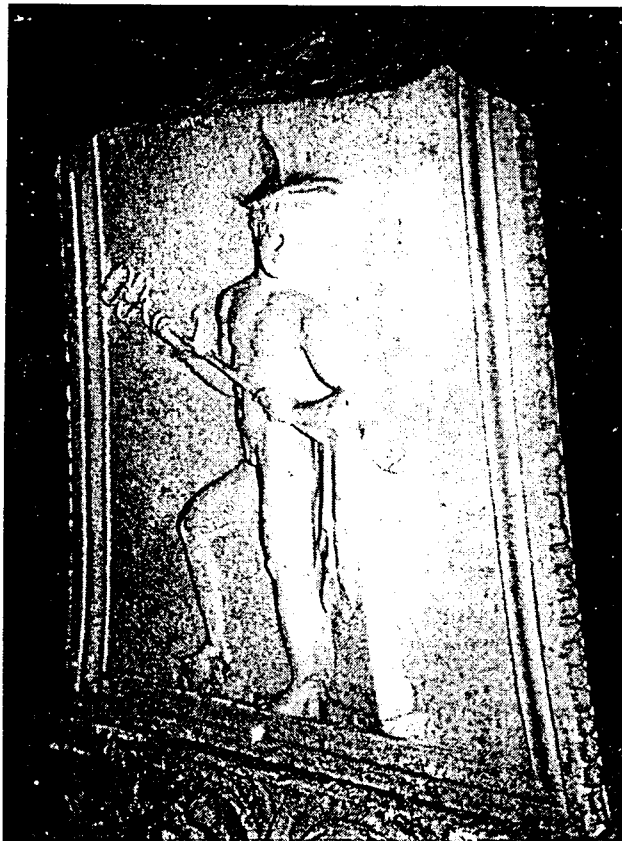

Fig.52.- Hermes.

Fig.53.- Apol.lo.

Fig.54.- Venus (M.V. FAK-2442/3).

Fig.55.- Venus (M.V. FAK-2442/8).

Fig.54.- Venus (M.V. FAK-2443/2).

Fig.55.- Venus púdica (CCCA,III, núm.385).

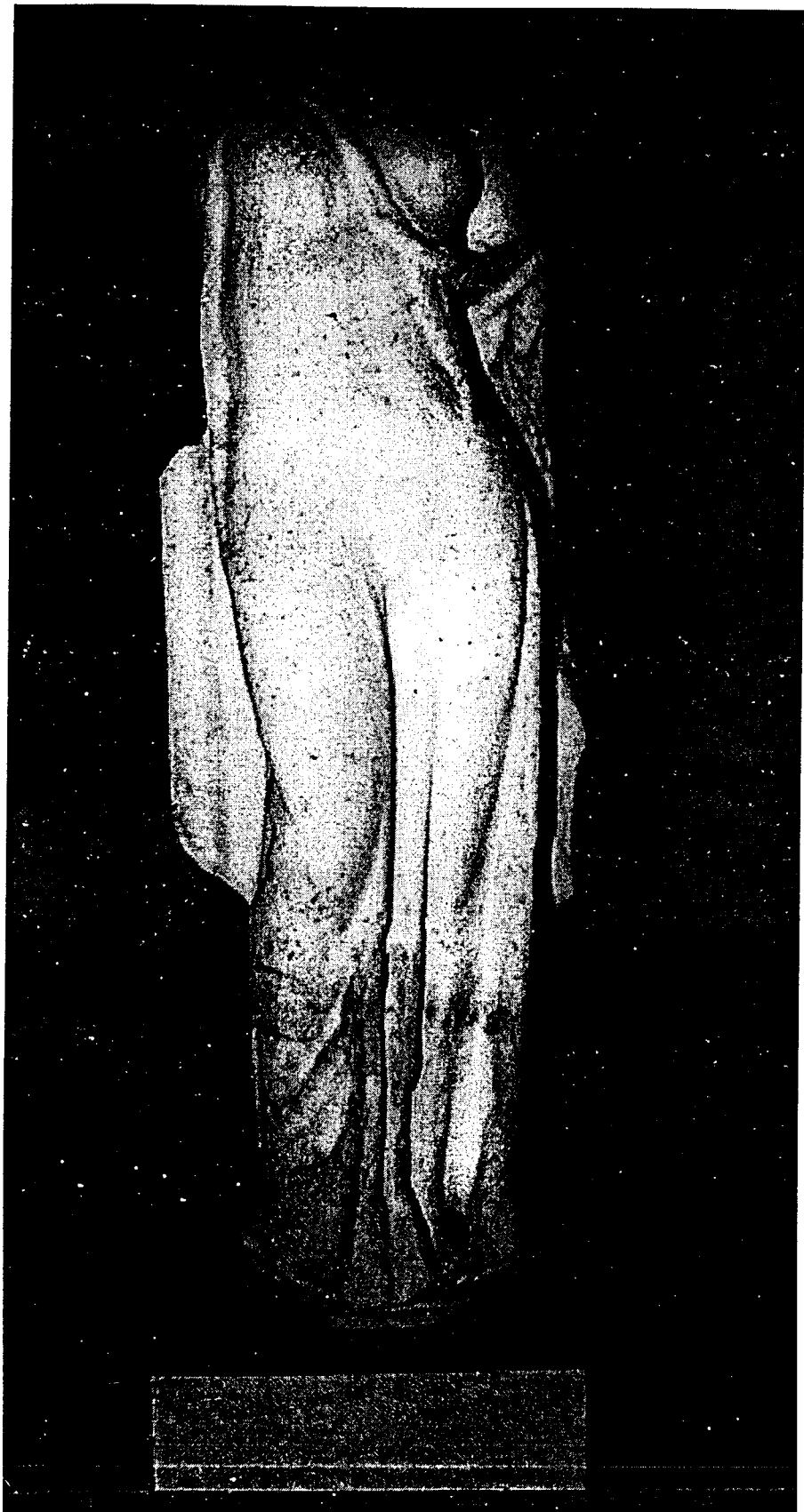

Fig.56.- Venus genètrix.

Fig.57.- Venus genètrix.

Fig.58.- Vespasià (CALZA,R., 1964).

Fig.59.- Vespasià (CALZA,R., 1964).

Fig.60.- Figura thoracada.

Fig.61.- Figura masculina (Dionis?).

Fig.62.- Figura masculina (Dionís?).

Fig.63.- Trajà (GIULIANO, 1979).

Fig.64.- Trajà (GIULIANO, 1979).

Fig.65.- Antinous (GIULIANO,1988).

Fig.66.- Antinous (GIULIANO, 1988).

Fig.67.- Entrada al recinto absidiat flanquejada pels dos telamons.

Fig.68.- Telamó dret.

Fig.69.- Telamó esquerre.

Figs.70, 71 i 72.- Telamó dret.

Figs.73 i 74.- Telamó esquerre.

Fig.75.- Detall dels flocs del telamó dret.

Fig.76.- Detall dels flocs del telamó esquerre.

Figs.77 i 78.- Nèbrides dels telamons dret i esquerre.

Figs.79 i 80.- Telamons del Museu Nacional i Museus Capitolins.

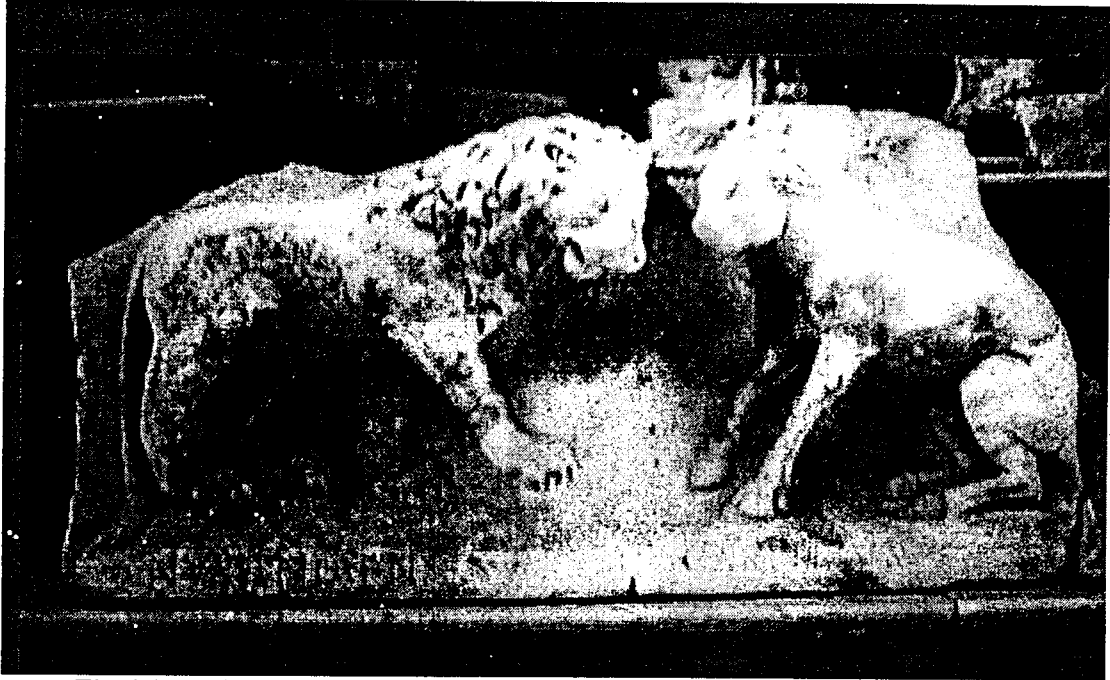

Fig.81.- Fris animalístic. Lleó i cèrvol.

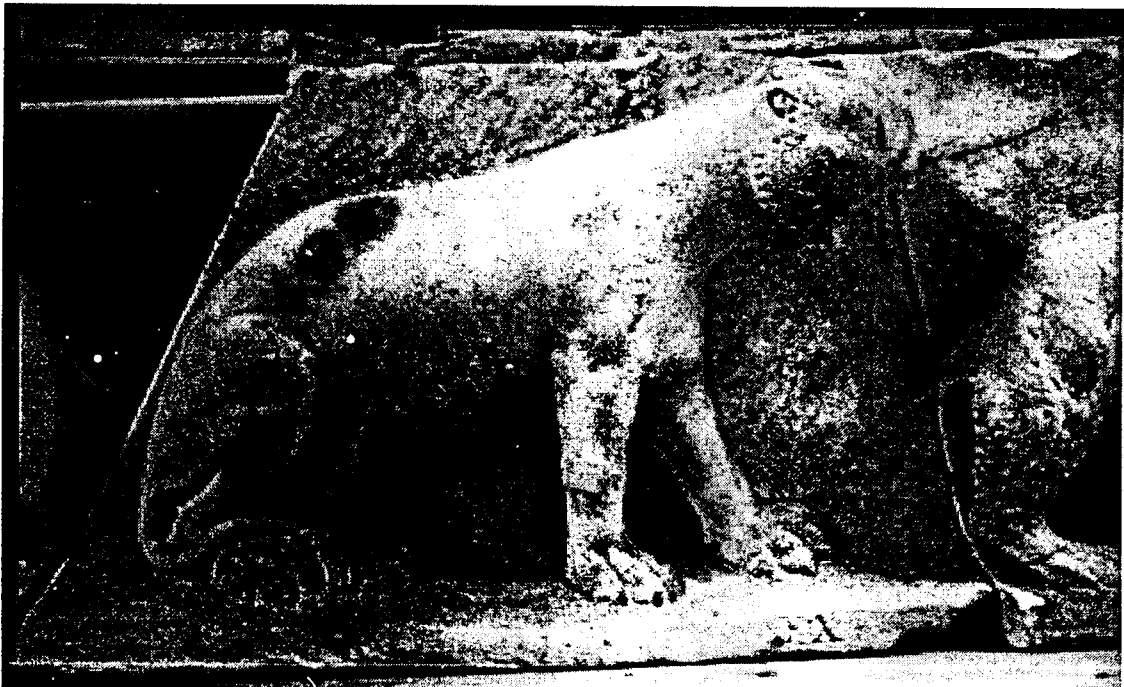

Fig.82.- Fris animalístic. Pantera.

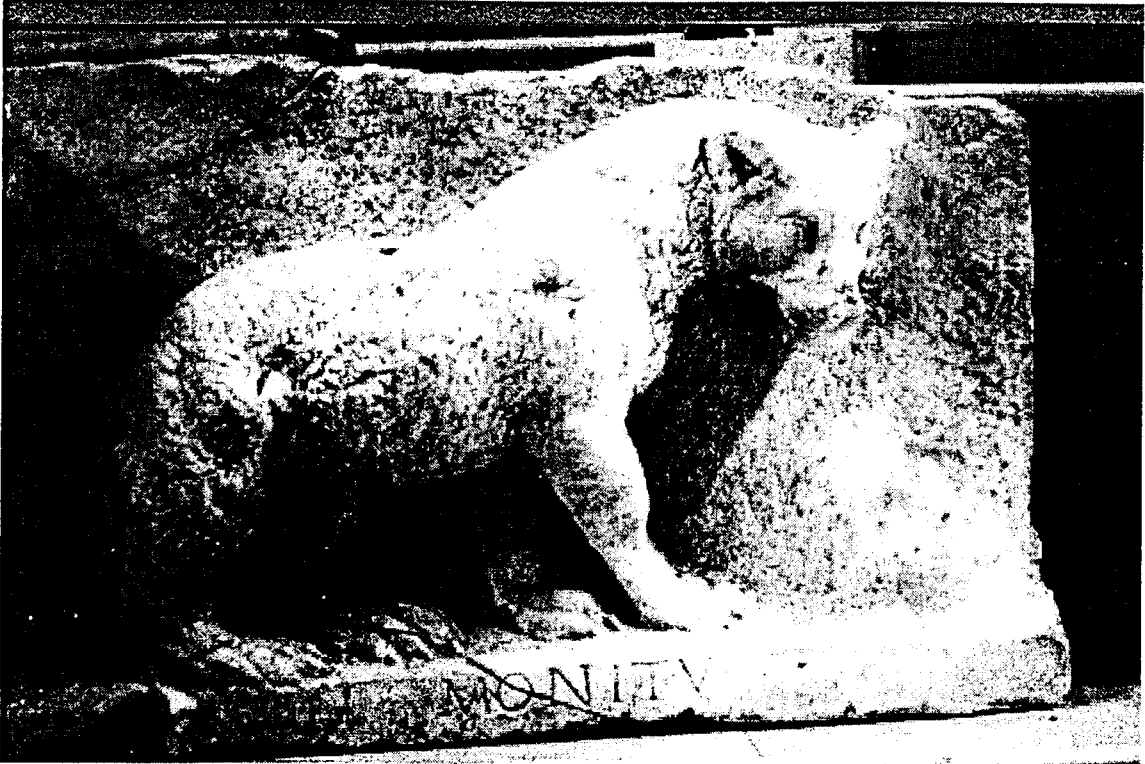

Fig.83.- Fris Animalistic. Ós.

Fig.84.- Fris Animalistic. Lleó.

Figs.85 i 86.- Venus genètrix.

Fig.87.- Ceres Fortuna.

Fig.88.- Ceres Fortuna.

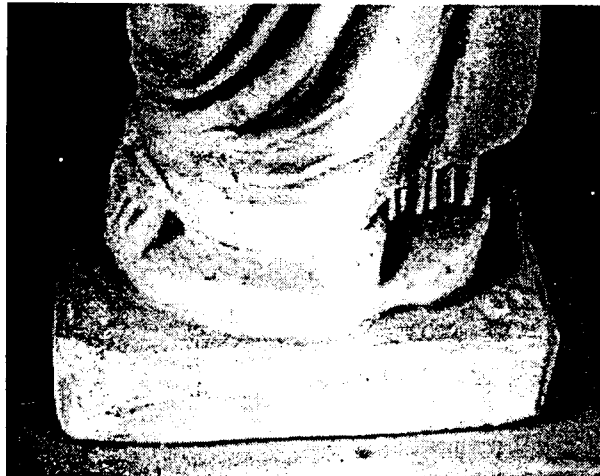
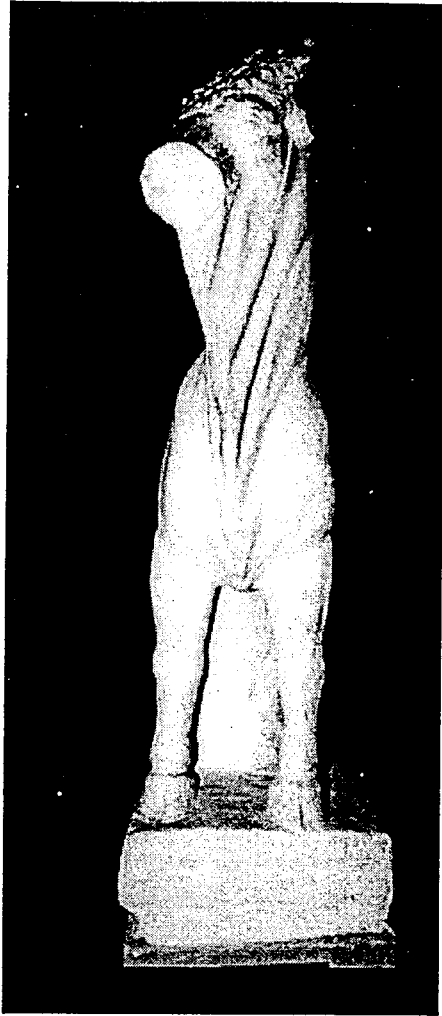

Fig.89.- Ceres Fortuna. Detail de l'encaix.

Figs.90,91 i 92.- Brau amb creixent llunar.

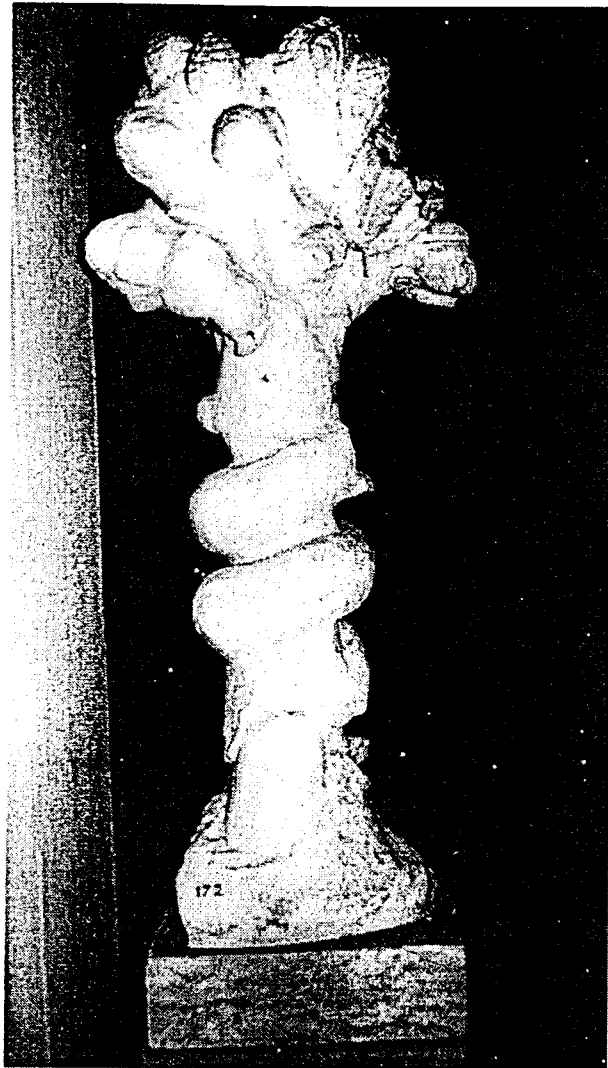
Fig.93.- Apol.lo-Atis.

Fig.94.- Apol.lo-Atis.

Fig.95.- Apol.lo-Atis. Detail de l'encaix.

Figs.96 i 97.- Pi.

Fig.98.- Coribant.

Fig.99.- Coribant.

Fig.100.- Atis jacent (M.V. FAK-2439/1).

Fig.101.- Atis jacent (M.V. FAK-2439/2).

Fig.102.- Atis jaacent (M.V. FAK-2439/3).

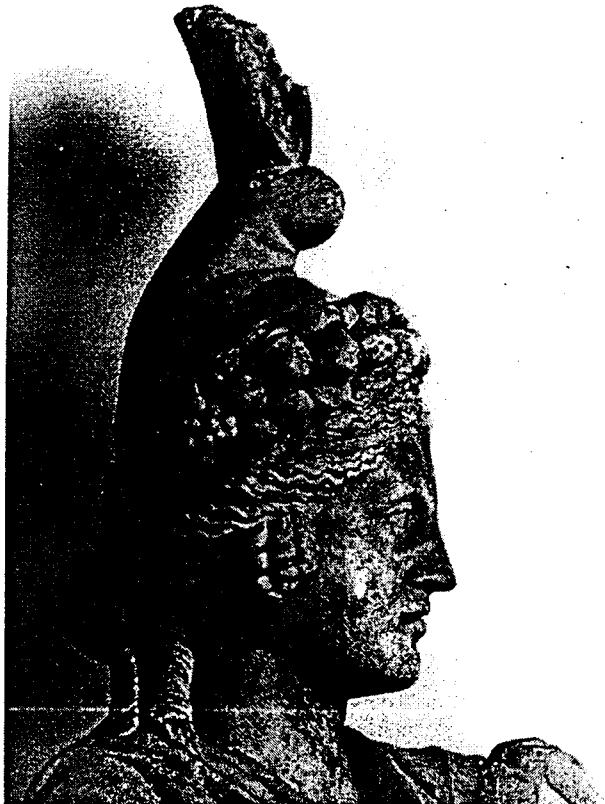

Fig.103.- Atis jaacent (M.V. FAK-2439/4).

Fig.104.- Atis jacent. Detail.

Fig.105.- Atis jacent. Detail.

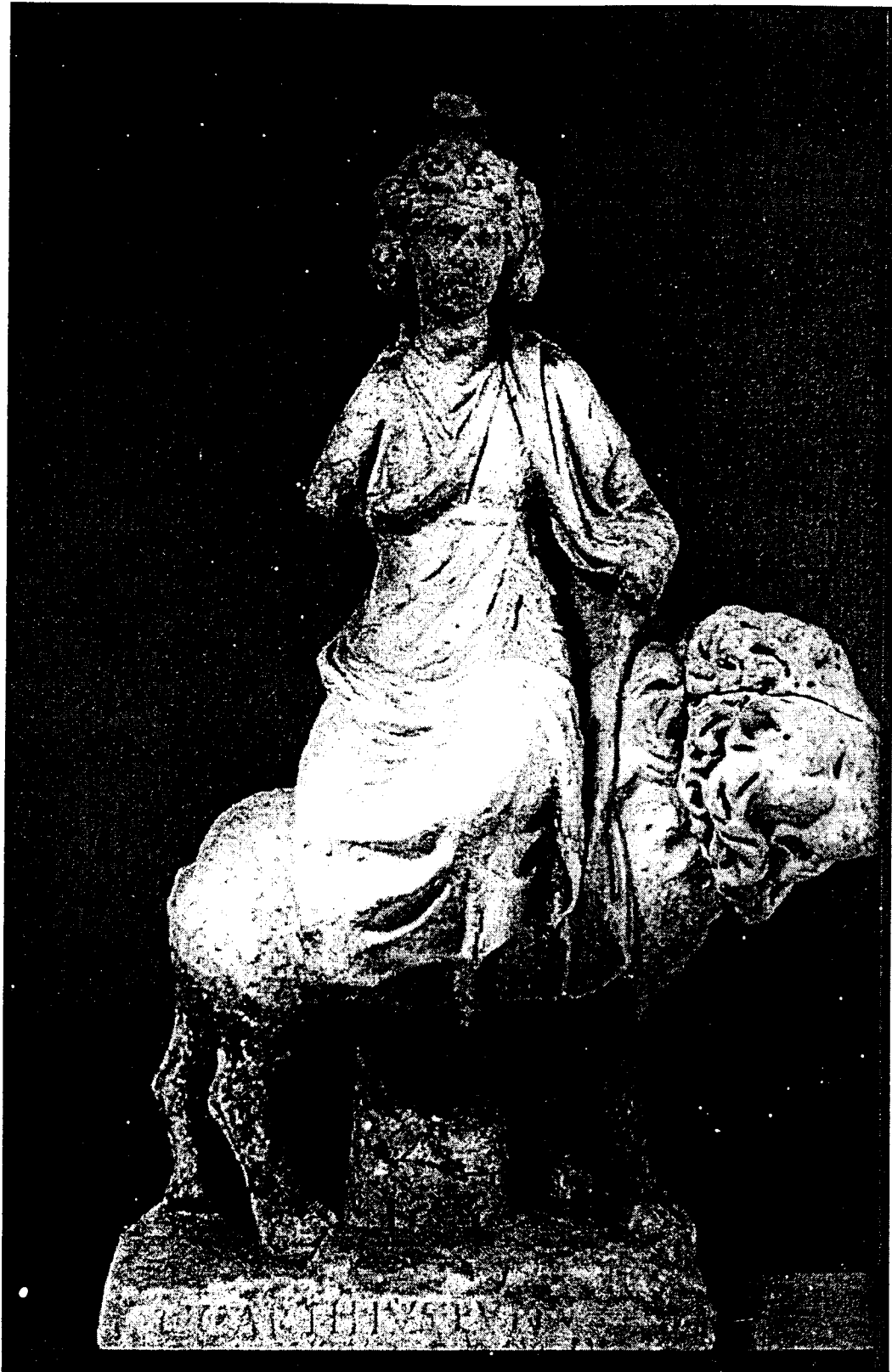

Fig.106.- Cibeles-Atis-Dionís.

Fig.107 i 108.- Cíbele-Atis-Dionís.

Fig.109.- Estatueta d'Atis jacent.

Fig.110.- Estatueta d'Atis jacent. Detall.

Fig.111.- Estatueta d'Atis jacent. Detall.

Fig.112.- Atis pastor.

Fig.113.- Atis pastor. Detall de la part inferior.

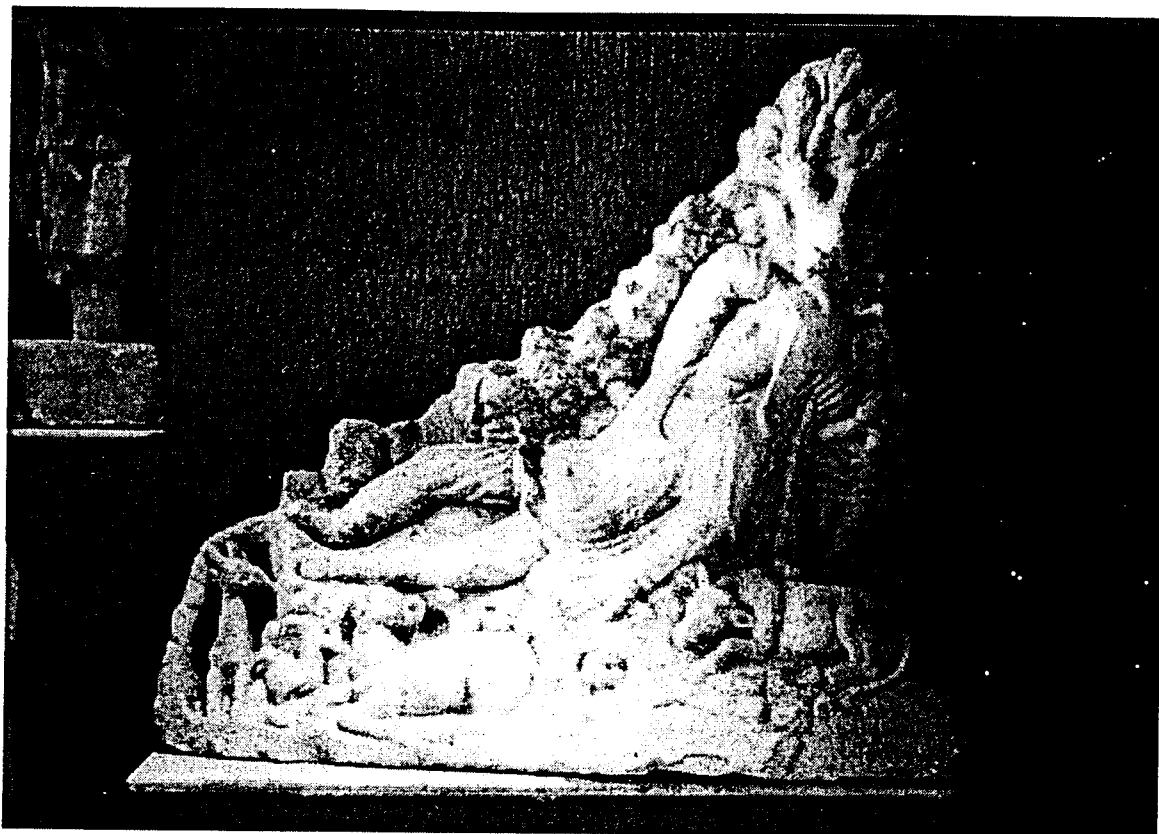

Fig.114.- Rellu de la mort d'Atis.

Fig.115.- Rellu de la mort d'Atis.Detail.

Fig.116.- Relleu de la mort d'Atis.Detail.

Fig.117.- Relleu de la mort d'Atis.Detail.

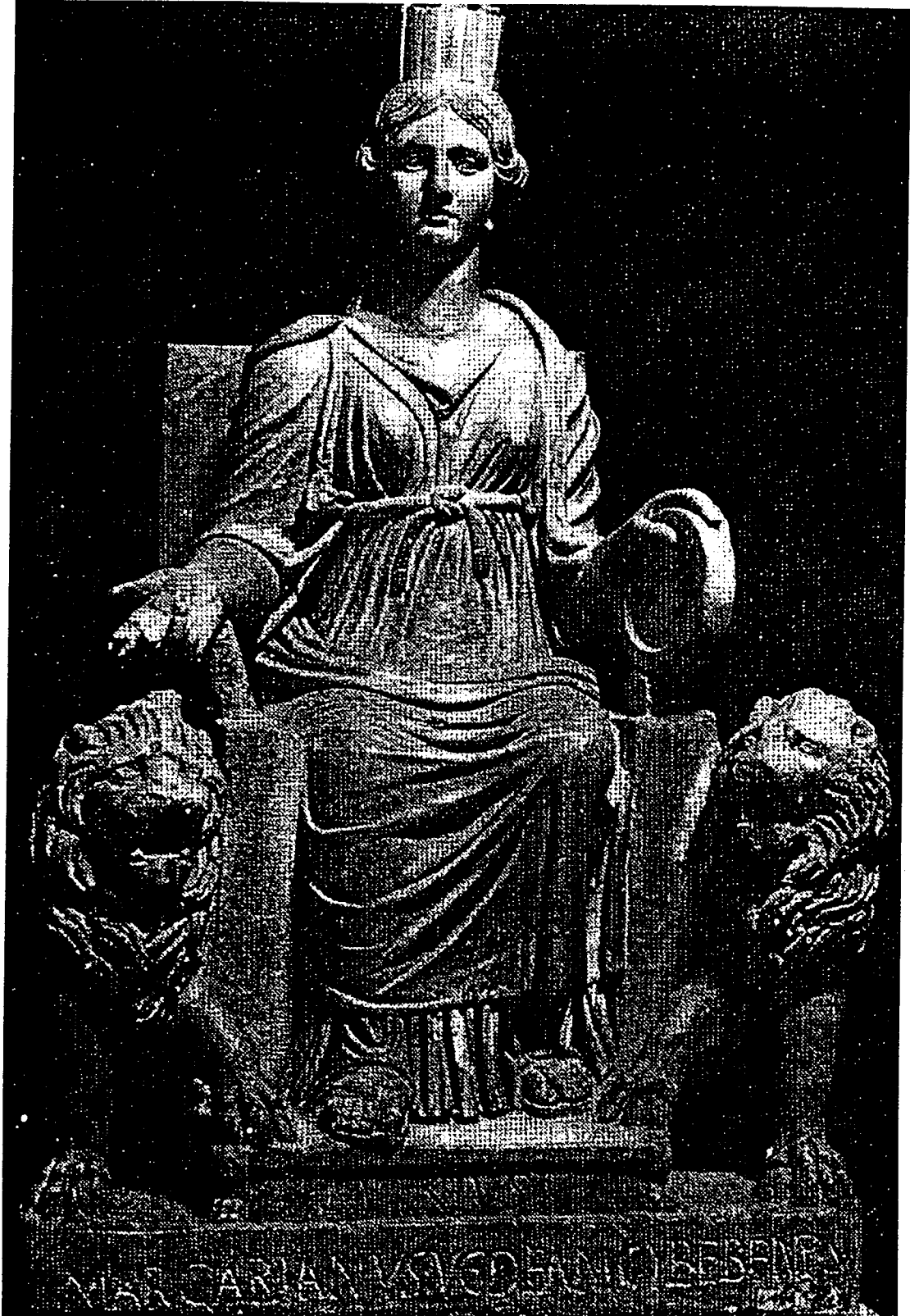

Fig.-118.- Escultura de Cíbele (CCCA,III).

Fig.119.- Escultura de Cíbele.

Fig.120.- Escultura de Cíbele.

Fig.121.- Cista de Modius Maximus (M.V. L-15260).

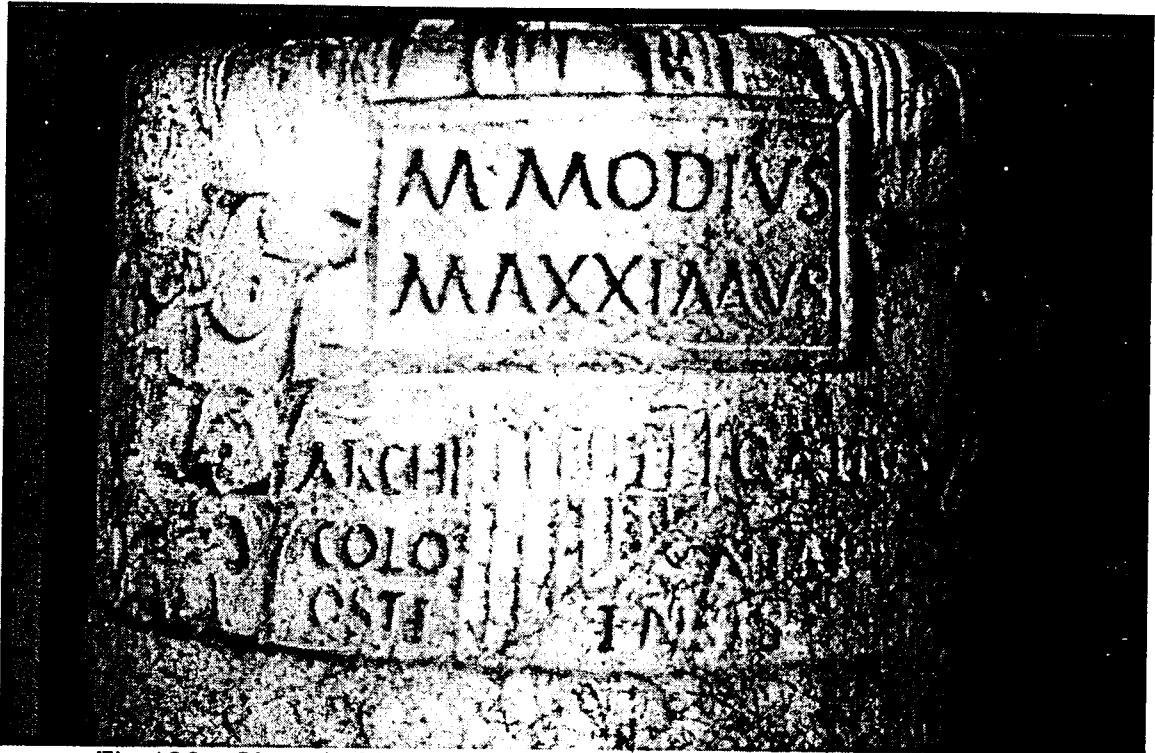

Fig.122.- Cista de Modius Maximus.

Fig.123.- Cista de Modius Maximus.

Fig.124.- Escultura de Dionís.

Fig.125.- Escultura de Dionís.

Fig.126.- Escultura de Dionís.

Fig.127.- Escultura de Dionís. Detall del pit.

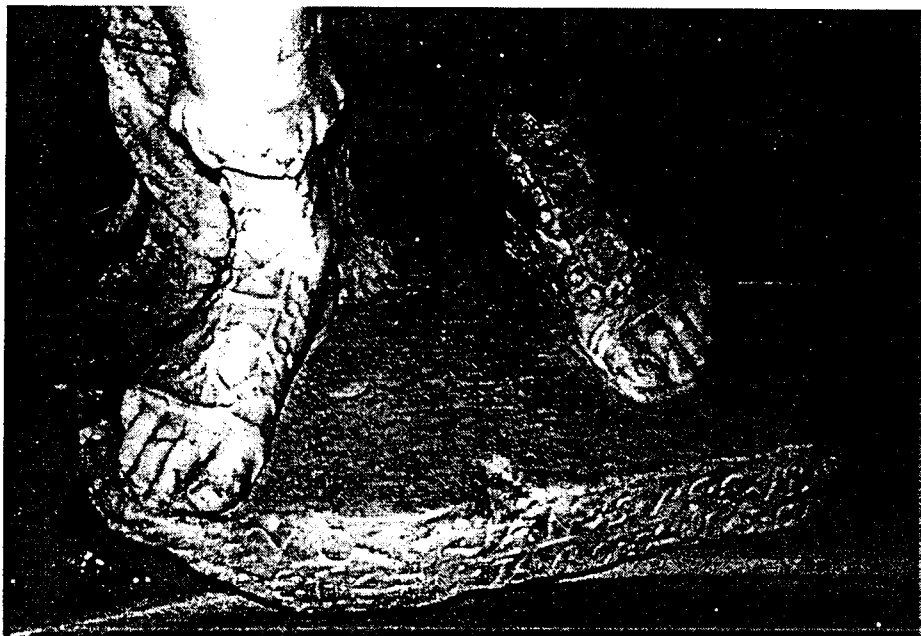

Fig.128.- Escultura de Dionís. Detall dels peus.

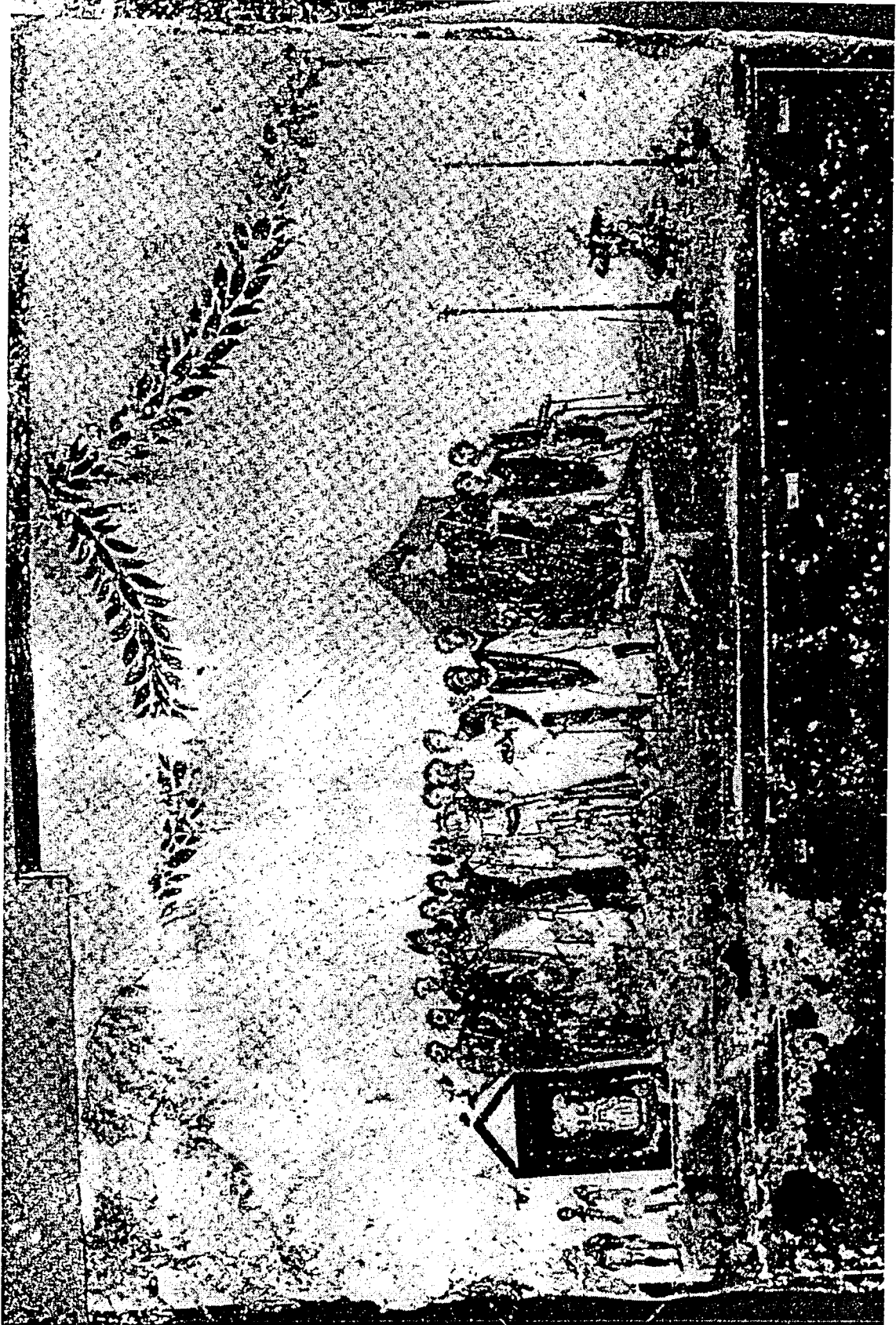

Fig. 129.- Mural de la façana de la *Domus* de *Vecilius Verecundus*.

Fig.129.- Detall del mural anterior. Sacerdots.

Fig. 130.- Detall del portador principal del *ferculum*.

Fig.131.- Cippus funerari de *Lucius Valerius Fyrmus*.

Fig. 132.- Retrat d'un gallus.

Fig. 133.- Detall de la figura anterior. Pectoral i medallons.

Fig. 134.- Retrat d'un gallus.

Fig. 135.- Retrat d'un *gallus*.

Fig. 136.- Rellieu funerari de *Labera Felicia*.

Fig. 137.- Retrat d'una sacerdotessa.

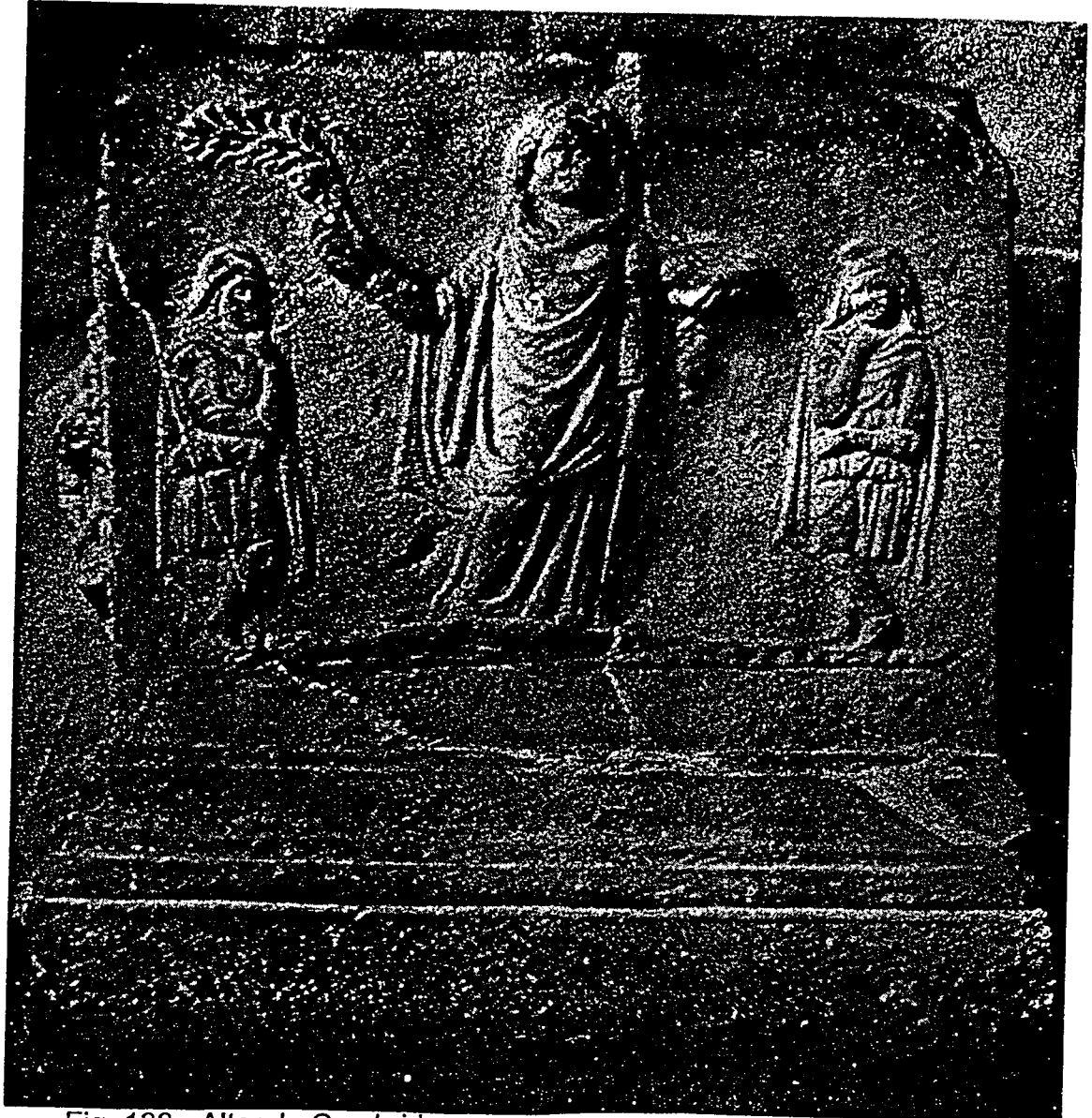

Fig. 138.- Altar de Cambridge.

Fig. 139.- Tapa del sarcòfag d'un *archigallus*.

Fig. 140.- Tapa del sarcòfag d'un *archigallus*.

Fig. 151.- Detall de l'ocabus de la figura anterior.

Fig. 152.- Relleu d'un *archigallus*.

Fig. 153.- Rellieu d'un *archigallus*.

Fig. 154.- Detall de la corona de la figura anterior.

Fig. 155.- Escultura d'un archigallus.